

Hans Sonneveld

*Promotoren,
promovendi
en de
academische
selectie*

*De collectivisering van het
Nederlandse promotiestelsel*

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

PROMOTOREN, PROMOVENDI EN DE ACADEMISCHE SELECTIE

**De collectivisering van het Nederlandse promotiestelsel
1984 - 1995**

Hans Sonneveld

It is probably true that the first sociological report on a given kind of institution sits least well, and that succeeding studies are less of a shock to those studied, creating fewer problems both for the researcher and those he studies.

Howard Becker

Professional courtesy stifles intellectual curiosity; guild interests frown upon the washing of dirty linen in public; the teeth of piety bite the tongue of truth.

Alvin Gouldner

VOORWOORD.....	7
I INTRODUCTIE.....	11
EEN EXPERIMENT IN CULTUURVERANDERING.....	11
HET VORIGE PROMOTIESTELSEL IN VOGELVLUCHT	13
KERNTHEMA'S UIT DE RECENTE GESCHIEDENIS VAN HET UNIVERSITAIRE ONDERWIJS	16
<i>a. De ontmanteling van de universitaire autonomie</i>	17
<i>b. De geleidelijke gewenning</i>	18
<i>c. Ambtelijke macht</i>	19
<i>d. Selectie</i>	19
DE VOORWAARDELIJKE FINANCIERING: DE EERSTE POGING TOT CONTROLE OP HET WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK.....	21
TAAK VERDELING EN CONCENTRATIE: DE EERSTE POGING TOT SELECTIEVE BEZUINIGINGEN	23
CONSTRUCTIE EN OBSTRUCTIE	25
MERITOCRATIE EN EGALITARISME.....	26
DE (HER)VERDELING VAN MACHT, PRESTIGE EN ONDERLINGE AFHANKELIJKHEID IN DE COLLECTIVISERING VAN HET PROMOVEREN.....	29
DE UITGANGSPUNTEN.....	31
DE PROPOSITIES.....	34
II PEDAGOGISCHE EN POLITIEKE ONVREDE ALS BASIS VOOR HET NIEUWE PROMOTIESTELSEL.....	38
MINISTERIEEL WEERWOORD OP HET VERZET TEGEN DE UNIVERSITAIRE HERSTRUCTURERING.....	38
REDDERS IN DE NOOD: PROFESSOREN ONTWIKKELEN POSTDOCTORALE PLANNEN	41
GEDEELDE ZORGEN OVER HET PROMOVEREN	42
DE INITIATIEFNEMERS EN HET TRAGE PROMOVEREN	44
NIET ALLEEN EEN PEDAGOGISCHE ONVREDE	46
<i>De politieke setting</i>	46
<i>Een discussie</i>	48
DE STRATEGIE VAN DE ENCLAVE.....	50
HET PLAN.....	51
III DE MINISTER, DE PROFESSOREN EN HET EINDE VAN HET EGALITAIRE INTERREGNUM ...	55
DE PRINCIPIËLE KEUZE: EEN SELECTIEVE OF EGALITAIRE INRICHTING VAN HET NIEUWE PROMOTIESTELSEL.....	55
<i>Ministeriële afhankelijkheid</i>	55
<i>De dilemma's van de meritocratie</i>	56
<i>Het verzet van machtige intermediairs</i>	58
DE WEERSPANNIGE ACCEPTATIE VAN POSTDOCTORALE INSTITUTEN DOOR COLLEGES VAN BESTUUR EN FACULTEITEN	60
DE BEMIDDELAARS	63
STEUN EN VOORWAARDEN	65
DE START	66
IV EROSIË VAN DE AUTONOMIE: INKAPSELING IN NATIONALE REGELGEVING, LOKALE FINANCIERING EN GEREGELDE CONCURRENTIE.....	71
EEN DRIEVOUDIGE INKAPSELING EN AANPASSING.....	71
AANPASSING 1. IN TOENEMENDE MATE BEHEERST DOOR NATIONALE REGELGEVING EN CONTROLE.....	72
<i>De start</i>	72
<i>Overeenstemming, want de angel getrokken</i>	73
AANPASSING 2. IN TOENEMENDE MATE BEHEERST DOOR LOKALE REGELGEVING EN FINANCIERING.....	76
AANPASSING 3. EEN TOENEMENDE ORIËNTATIE OP CONCURRENTEN EN BONDGENOTEN.....	80
AANPASSING EN INKAPSELING: DE CASUS VAN DE ACADEMISCHE COALITIEVORMING	82
V ACADEMISCHE COALITIES: EROSIË VAN DE AUTONOME ZEGGENSCHAP OVER WETENSCHAPPELIJKE SAMENWERKING EN ACADEMISCHE SELECTIE.....	85
EEN VOORBEELD VAN EEN LOKALE COALITIE	85

HET PDIS WORDT EEN AMSTERDAMS INSTITUUT	85
HET CENTRUM VOOR AZIË STUDIËN AMSTERDAM (CASA).....	86
DE ONDERGANG VAN HET KARTEL	87
EEN COALITIE VAN TWEE BEDRIJFSCULTUREN	89
COALITIES: GEWENST ÉN OPGEDRONGEN.....	90
HET ALTIJD AANWEZIGE COALITIEDILEMMA: COALITIES WORDEN GEWENST ÉN GEVREESD	92
EN GEHINDERD.....	93
MICROCOALITIES: DE TOELATING VAN NIEUWE LEDEN TOT DE ONDERZOEKSCHOLEN	96
KERNTHEMA'S VAN DE INKAPSELING, ONBEDOELDE GEVOLGEN VAN DE VORMING VAN ONDERZOEKSCHOLEN	98
<i>Expansie, neutralisering van de selectie, verlies van autonome zeggenschap</i>	99
<i>Het stille eroderen van de autonomie</i>	102
VI HOE BLIJVEN DE ONDERZOEKSCHOLEN VOORTBESTAAN?	105
INTERNE SPANNINGEN EN DILEMMA'S VAN COLLECTIVISERING	105
DE DREIGING VAN EEN LEGE BESTUURLIJKE KERN.....	107
DE OMSTREDEN PEDAGOGISCHE EENHEID	110
DE GEVREESDE CENTRALE BEOORDELING VAN PROMOVENDI.....	114
<i>Intervisie en interventies</i>	114
<i>De middelpuntzoekende aspecten van collegiale intervisie</i>	117
DE KERN VAN HET VOORTBESTAAN.....	119
HOE WORDT HET EVENWICHT BEWAARD? HET PERMANENTE SCHIPPEN TUSSEN COLLECTIEVE STRENGHEID EN INDIVIDUELE GEVOELIGHEDEN	121
VII GEBONDEN ARBEID EN PATRONAGE.....	123
MEESTER - GEZEL, PATROON - CLIËNT	126
LOYALITEIT EN DE ACCEPTATIE VAN GEBONDEN ARBEID	127
DE ONBESPREEKBAARHEID VAN DE PATRONAGE.....	133
PATRONAGE, MAAR NIET ALTIJD.....	136
WEDERDIENSTEN EN TEGENPRESTATIES.....	138
VAN PROMOTOR TOT PATROON	141
DE ROLCONFLICTEN IN DE PATRONAGE	143
WEDERZIJDIG AFHANKELIJK	145
HET OVERLEVEN VAN DE ONZEKERHEID, GENOEGENS EN TRY-OUT'S.....	147
CONCLUSIE.....	149
VIII SPANNING EN OPPOSITIE IN DE BESCHERMINGSRELATIES	150
DE VERANDERING	150
DE TIJDSTRIJD	151
DE INTERNALISERING VAN DE ZUINIGHEID.....	155
DE COLLECTIVISERING DOET HAAR EIGEN SPANNINGEN ONTSTAAN.....	158
DE COLLECTIEVE KENNIS VAN TRADITIONELE TELEURSTELLINGEN EN KLACHTEN.....	162
RECHT IN HET GEZICHT.....	164
VERHULLING EN ANONIMITEIT.....	166
CONCLUSIE.....	169
IX BEOORDELINGEN.....	172
VOORWAARDEN VOOR EMPIRISCH ONDERZOEK NAAR BEOORDELINGEN	173
ENKELE CIJFERS	174
DE GESLAAGDEN	175
UITVALLERS EN TWIJFELGEVALLEN.....	178
DE ACHTERBLIJVERS	183
DE OPGAVE NIET VOLBRACHT	185
DE PROMOTOREN EN DE GESLAAGDEN, UITVALLERS EN ACHTERBLIJVERS	189
DE KERNPROBLEMEN VAN HET PROMOVEREN.....	190
<i>Orde uit wanorde</i>	190
<i>Beperking als opdracht</i>	192
STRUCTUREN EN PATRONEN.....	192
OUDE OMGANGSVORMEN ONDER NIEUWE VERHOUDINGEN	195

X LOSMAKING EN RESPECT: DE KERNOPDRACHT VAN DE UNIVERSITAIRE MERITOCRATIE199

LOSMAKING EN RESPECT	200
DE AANSLUITING BIJ DE VOORGANGERS	204
KNELLENDEN BANDEN EN SOEVEREINE DISTANTIE	207
DE UITVERKOZENEN: ORIGINALITEIT, THEORETISCHE SOEVEREINTEIT EN MOED	210
DE BROOSHEID VAN SOCIAAL KAPITAAL	216
SLOTBESCHOUWING	217

XI CONCLUSIES220

DE TRAGHEID VAN DE VERANDERING.....	221
EEN NIEUWE PROMOTIECULTUUR?	224
DE COLLECTIVISERING IS OMSTREDEN EN STOKT.....	226
DE OPPOSITIE	228
<i>De ijzeren wet van noodzakelijke autonomie en onvermijdelijke inkapseling</i>	228
<i>De ontkrachting van de selectiviteit</i>	230
VANWAAR HET EGALITARISME?	232
STAATSGILDEN VAN ONDERZOEK: COLLEGIALITEIT VERSUS SELECTIE	234
POLITIEKE VOORWAARDEN VOOR EEN VOORTSCHRIJDENDE COLLECTIVISERING	238

Voorwoord

Vanaf 1987 hebben zich ingrijpende veranderingen voltrokken in het universitaire promoveren. De invoering van de nieuwe promotiescholen - nu onderzoekscholen genoemd - leidde tot de komst van duizenden promovendi en belangrijke veranderingen in hun werk en dat van hun promotoren. Aparte ambtenaren werden aangetrokken voor de organisatie van het promotie-onderwijs; beoordelingen op vaste momenten werden verplicht, promovendi ondergingen medische keuringen, belastingdiensten ontwierpen speciale regelingen; nationale wetenschapsorganisaties controleren of promotoren, promovendi en onderzoekscholen hun werk naar behoren verrichten; promovendi en promotoren verliezen veel van hun intellectuele vrijheid. Over het ontstaan van het nieuwe stelsel en het werk van de promovendi en promotoren in een van de allereerste onderzoekscholen gaat dit boek.

Na een jaar directeur te zijn geweest van de Amsterdamse School voor Sociaal wetenschappelijk Onderzoek (vanaf nu het Instituut genoemd), startte ik in 1989 met het bijhouden van een professioneel dagboek. In dat ene jaar was ik mij er van bewust geworden participierend en observerend getuige te zijn van een unieke en ingrijpende verandering in het wetenschappelijk onderwijs en onderzoek. Weer wat later groeide een concreet voornemen om de ervaringen en het verzamelde materiaal tot de basis van een promotieonderzoek te maken. De promovendi, promotoren en universitaire bestuurders die gaandeweg in dit boek steeds centraler zullen komen te staan, hoorden pas eind 1993 dat ik met onderzoeksverlof zou gaan om een boek te schrijven over de veranderingen in het promoveren. Dit betekent dat in de 6 jaren die verstreken sinds ik als directeur werd aangesteld, de door mij verzamelde gegevens door promotoren, promovendi, ambtenaren, 'medestanders en tegenstanders' aan mij als directeur en niet als sociaal-wetenschappelijk onderzoeker werden verstrekt. Dat zal in een aantal gevallen vooral promovendi maar ook promotoren gehinderd hebben in een vrije presentatie van oordelen, spanningen, conflicten, klachten en wensen. Anderzijds beschikte ik door mijn 'inside' positie over zoveel achtergrondkennis, dat ik in een aantal situaties juist meer van en over promovendi, promotoren en bestuurders te horen kreeg dan externe onderzoekers.

Als directeur binnen het Instituut en het omringende veld beïnvloedde ik de interactie met de anderen natuurlijk in vergaande mate. Ik was zeker geen gedistantieerde outsider. In methodologische zin werd daarom de opdracht om ook die onderzoeksgegevens te verzamelen die aan mij als directeur van het Instituut niet direct zouden worden verstrekt op grond van de professionele relatie die onderzoeker en onderzochte met elkaar onderhielden. Ik kon geen gehoor kon gegeven aan twee vaak

gegeven methodologische adviezen: blijf als participerend-observerende onderzoeker uit de buurt van moeilijkheden en kies geen partij als de onderzochten met elkaar in conflict raken. De directeur van een onderzoekschool is voor de promovendus en de promotor niet alleen vertrouwenspersoon in moeilijke tijden en eerstverantwoordelijke bij overleg over planning en financiering. De directeur is ook de administratieve en adviserende spil in de selectie van nieuwe promovendi, de bringer van goed of slecht nieuws bij beoordelingen, de nabije collega van beoordelende promotoren en de vertolker van regels en bureaucratische procedures. De directeur is daarom vaak oorzaak of aanleiding van conflicten en spanningen. Of het is juist zijn taak om te interveniëren als promotoren en promovendi er niet uit komen.

Het is onvermijdelijk dat persoonlijke en instituutbelangen een rol spelen in de presentatie van de onderzoeksgegevens. "Professional courtesy stifles intellectual curiosity; guild interests frown upon the washing of dirty linen in public; the teeth of piety bite the tongue of truth."¹ In vele opzichten is mijn persoonlijke positie direct verbonden met het wel en wee van het Instituut. Iedere onderzoekschool is permanent verwickeld in een gevecht om de posities in het academische veld. Er zijn bedrijfsgeheimen, vetes die verborgen moeten blijven, zaken die mooier worden voorgesteld dan ze zijn. Wat daarvan te verbergen in een studie die voor derden toegankelijk is? Toegankelijk voor externe beoordelaars, concurrenten en 'tegenstanders' waarmee we bakkeleien maar ook nog jaren verder moeten.²

De lastigste vraag die ik me in dit verband kan stellen is de volgende: zijn er kwesties waarover ik zweeg of slechts met de grootste terughoudendheid schreef? De vraag vloeit in essentie voort uit de ongerustheid over wat er zal gebeuren met de tekst, zowel binnen als buiten het Instituut. "Aanzien van het Instituut" is de externe inzet, "politieke stabiliteit" de interne. Lezers zijn geneigd, soms uit zelfbescherming, om de bevindingen te degeneraliseren en te stellen dat zij alleen de in dit boek bestudeerde instituten betreffen. "It is probably true that the first sociological report on a given kind of institution sits least well, and that succeeding studies are less of a shock to those studied, creating fewer problems both for the researcher and those he studies....Once the deviations characteristic of a whole class of institutions have been exposed they are no longer secrets peculiar to one."³

Door de oppervlakkigen en degenen die zich persoonlijk bedreigd voelen zal de tekst niet gelezen worden als een die ontwikkelingen van een grotere reikwijdte representeert en op haar generaliseerbaarheid getoetst moet worden. De omschrijving van deze interne of externe ongerustheid is op zich tekenend voor de radicale veranderingen die zich in de academische arena voltrokken. Er zijn dus kennelijk 'concurrenten' en 'externe beoordelaars' voor wie men zich moet hoeden, voor wie men de 'inner politics' moet verbergen op straffe van 'misbruik' daarvan in bureaucratische procedu-

res. Er zijn dus kennelijk collectieven van promotoren en promovendi geformeerd die voor hun voortbestaan interne sociale stabiliteit vereisen.

Het was het moeilijkst om verslag te doen van onenigheid binnen het Instituut (in het bijzonder wanneer die de politieke kern van het Instituut bereikte), de teloorgang van promovendi (die al dan niet alsnog proberen om hun dissertatie af te ronden) en de in enkele gevallen omstreden goedkeuring van de dissertatie of de toekenning van het “cum laude”. Bij deze twee laatste zaken zijn de belangen in het geding van gepromoveerden wier anonimiteit in deze monografie niet gemakkelijk gegarandeerd zou kunnen worden. Terughoudendheid is daarom bijvoorbeeld vereist in de beschrijving van de protectie van de promotoren die op dit hoogtepunt van het promotietraject zo'n scherpe vorm kan krijgen. Aan de orde zijn kwesties van privacy en reputatie die het moeilijk maken om details te verschaffen over het door sommigen aan de kaak gestelde doordrukken van goedkeuringen of cum laudes. Het is daarom naïef om te veronderstellen dat er geen momenten van zelfcensuur zijn geweest. Er moeten defensiemechanismes aan het werk zijn geweest bij het schrijven. Voor een participierend-observerende directeur-onderzoeker is het onmogelijk om zich altijd los te maken van de assumptie dat ‘het goed is, zoals het gaat’.

Het meest voor de hand liggende defensie-mechanisme is dat van de veronachtzaming. Gemakkelijk kan voorbij worden gegaan aan de eigen macht, de conflicten naar aanleiding van het eigen optreden, oppositie, bureaucratische nederlagen en feiten die niet corresponderen met de omschrijving van de ‘toegestane wereld’, de gekozen theoretische uitgangspunten of de praktische uitgangspunten van het Instituut. Dat moment van blindheid is er geweest. In een commentaar op hoofdstuk X schreef promotor Stuart Blume: ‘You don't mention the possibility of promotor-fallibility! Were the 12 [de uitvallers en twijfelgevallen-hs] spread over 12 promotors...or concentrated? Was this an issue?’ En wat later, in verwijzing naar de passages waarin ik beschrijf hoe bij meerdere gelegenheden docenten een intensievere begeleiding bepleitten: ‘All this discussion of “more intensive begeleiding”....is the quality of an individual promotor or supervision discussable? Couldn't this criticism also be (logically) a criticism of the supervision actually provided?’ Dat leidde tot een herbeschouwing van dit onderdeel van het empirische materiaal en een belangrijke aanvulling in het hoofdstuk.

Ik heb gestreefd naar een zo groot mogelijke openheid voor ‘vijandige’ informatie (vanuit het perspectief van de directeur). Daartoe behoorde bijvoorbeeld de informatie over de erosie van de autonomie van het Instituut en, dientengevolge, de machtsoppositie van de directeur, het succesvolle ontduiken van verzoeken mijnerzijds door promovendi en promotoren, de erosie van de meritocratie, de dominantie van de ambtelijk-bureaucratische over de professionele beleidsbepaling, het verzet van

promovendi tegen een tijdige voltooiing van de dissertatie en de protectie die zij daarbij van de promotoren ondervinden.

De moeilijkste stap was niet verstrikt te raken in het korte termijn perspectief van lopende controversen of korte termijn teleurstellingen. Ik hanteerde daarom een vergelijkend en dynamisch perspectief. De ontwikkelingen in het nieuwe promotiestelsel wilde ik niet los zien van eerdere ontwikkelingen in de universiteiten zoals de Voorwaardelijke Financiering en de Taakverdeling en Concentratie. Zodoende werd het mogelijk om de overkoepelende ontwikkeling te blijven onderscheiden van de dagelijkse tegenslagen, impasses en soms cynische discussies zoals die op dit moment de ontwikkeling van het nieuwe promotiestelsel kenmerken.⁴

Afgezien van de formulering en effectuering van goede voornemens diende ik in het onderzoek zorg te dragen voor een bewuste organisatie van distantie. Ik deed dat door een externe promotor te vragen om de begeleiding en beoordeling op zich te nemen, door tussentijdse resultaten voor te leggen aan lezers buiten het Instituut, door de objectivering van momenten van betrokkenheid en de confrontatie van de eigen ervaringen met die van externe en interne collega's. De reacties van deze lezers voor en na het verschijnen van het proefschrift leidden niet alleen tot een kortere, maar zeker ook tot een betere boekversie. Een hartelijk woord van dank laat ik daarom horen voor Stuart Blume, Abram de Swaan, Bonno Thoden van Velzen, Otto van den Muijzenberg, Rob van Ginkel, Jan Breman, Kees Schuyt, José Komen, Geert de Vries, Ron Aminzade, Sheldon Rothblatt, Pierre Bourdieu, Arjo Klamer, Talja Potters, Jeremy Boissevain, Anton Blok, Joop Goudsblom en Wim Wertheim.

Alleen dankzij de steun van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO), de toegewijde medewerkers van de Amsterdam University Press en de Amsterdamse School voor Sociaal wetenschappelijk Onderzoek kon het boek ontstaan zoals dat nu voor de lezers ligt.

I Introductie

Een experiment in cultuurverandering

De promovendus, die reeds enige tijd geleden de promotieopleiding had verlaten, ontving de volgende brief.

‘De termijn waarbinnen wij zijn overeengekomen dat u uw proefschrift zou voltooien is nu met meer dan een jaar overschreden. U heeft geen goede redenen kunnen geven waarom u zich niet aan deze overeenkomst gehouden hebt. Eerdere afspraken over de tussentijdse indiening van gedeelten van het proefschrift bent u keer op keer niet nagekomen... Daarmee is de vertrouwensbasis voor nieuwe werkafspraken nagenoeg weggefallen. Bezien moet nu worden hoe over de verstrekte onderzoekopdracht alsnog op bevredigende wijze gerapporteerd kan worden. Wij verwachten u voor een gesprek met de dagelijkse leiding van de School, ter bespreking van een en ander samen met uw promotoren.’

Deze brief is illustratief voor de veranderingen die de afgelopen jaren tot stand zijn gekomen in de Nederlandse promotiecultuur: het regime is strenger geworden, relaties tussen promotoren en promovendi worden door hen niet langer uitsluitend in onderling overleg geregeld en er zijn instituties ontstaan die voor hun voortbestaan afhankelijk zijn van de resultaten van hun promovendi. Aan het eind van dit boek zal blijken dat ik preciezer moet zijn: het nieuwe promotiestelsel biedt de mogelijkheid van een regime dat strenger is dan waaraan de Nederlandse academici gewend waren.

Mijn boek behandelt de eerste tien jaren van deze transformatie en de veranderingen die deze teweegbracht in de relaties tussen promotoren en promovendi en tussen promotoren onderling. Het gaat om een analyse van universitaire veranderingsprocessen. Het specifieke thema is dat van de collectivisering van het promotiestelsel: *de financiering en begeleiding van promovendi wordt op nationale schaal tot de collectieve zorg van promotoren, onder de hoede van coördinerende en beoordelende instanties die verplichtend kunnen optreden, binnen onderzoekscholen met een eigen interne dynamiek waaraan de promotoren en promovendi zich in afnemende mate kunnen onttrekken.*

De collectivisering kenmerkt zich door krachtmetingen tussen gevestigden en buitenstaanders, pretendenten en heersenden, dominanten en stijgers. De dynamiek van de collectivisering wordt bepaald door de wedijver tussen deze actoren waarin noch een pedagogisch debat over de promotieopleidingen, noch de kwaliteit van de dissertaties en hun tijdige voltooiing centraal staat. De inzet van de conflicten is gelegen in (a) de autonome bevoegdheid tot selecteren (uitsluiting en toelating van promovendi en wetenschappers, erkenning en financiering van onderzoekscholen) en (b) de macht over de definitie van de criteria voor de selectie.

Sociologisch is mijn onderzoek in zijn aandacht voor bredere sociale ontwikkelingen die de speelruimte bepalen voor de actoren die vormgeven aan de wording van een nieuw promotiestelsel. Antropologisch is het in de beschrijving en analyse van de relaties tussen de verschillende bespelers van het nieuwe promotieveld, hun beleving van het nieuwe stelsel en de promotiecultuur waaraan zij gezamenlijk vorm geven. Mijn onderzoek krijgt een steeds sterker concentrische opbouw. Nadat in eerste instantie de herziening van het promotiestelsel in brede zin centraal staat, richt ik mij hoe langer hoe meer op een van die nieuwe onderzoekscholen, verder het Instituut genaamd. Via een precieze bestudering van de ontwikkelingen rond en binnen het Instituut worden ontwikkelingen van een grotere reikwijdte geanalyseerd en begrijpelijk gemaakt.

We kunnen spreken van een 'indicatieve monografie'. Met het begrip 'indicatief' benadruk ik het experimentele karakter van deze studie. Ik doe verslag van een experiment in het creëren van een nieuwe promotiecultuur. Dat is in enkele opzichten radicaal en niet representatief voor de ongeveer honderd andere onderzoekscholen die zich anno 1995 hadden gevormd of bezig waren te ontstaan. In tegenstelling tot de meeste onderzoekscholen worden de promovendi van het Instituut geselecteerd op basis van een door henzelf opgesteld promotieplan. Vaker dan het overgrote deel van hun collega's worden zij beoordeeld. Daarbij wordt gewerkt met een collectieve procedure. Drie beoordelaars formuleren een advies en het is iedere keer een college van promotoren dat besluiten neemt over de promovendi op basis van de uitgebrachte adviezen. Het Instituut wordt ook wel een streng instituut genoemd. Als we afgaan op de verslagen van collega's van zusterinstituten komt het bij hen minder vaak voor dat promovendi met onvoldoende vorderingen de promotieopleiding dienen te verlaten.

Samengevat kan het Instituut als niet-representatief worden beschouwd door de combinatie van liberalisme en grotere strengheid. Promovendi worden vrijer gelaten in de keuze van hun promotieonderwerp, maar de sancties op onvoldoende prestaties zijn zwaarder. Althans, dat is de indruk bij de buitenwereld en misschien ook bij de promovendi die dit regime ondergaan. Ook wat dit betreft doet dit onderzoek verslag van een experiment. Onderzocht wordt in hoeverre de ideologie van liberale strengheid standhoudt in een academische arena die nivellering bevordert en beheerst wordt door traditionele patronagerelaties.

Ook in politiek-universitaire zin staat het experimentele karakter in deze monografie voorop. Het Instituut werd grondvest op de bestuurlijke opvatting van een sterke autonomie als noodzakelijke voorwaarde voor het doorbreken van bestuurlijke lethargie, het creëren van optimale faciliteiten voor promovendi en de doorbraak naar een meritocratisch systeem van selectie en beoordeling.

Het vorige promotiestelsel in vogelvlucht

Vanaf 1987 heeft zich in het Nederlandse hoger onderwijs een grote verandering voltrokken in het promotiestelsel van de alfa- en gammawetenschappen dat daarvoor de volgende kenmerken vertoonde.⁵ Promotor en promovendus regelden in onderling overleg hun werkzaamheden. Pas in de fase van de goedkeuring van het manuscript werden procedures van kracht die onder meer de betrokkenheid van collega's bij de goedkeuring van het manuscript regelden. Dit was op zich al een verandering ten opzichte van een vroegere situatie waarin de goedkeuring van het manuscript alleen in handen lag van de promotor. De instelling van de promotiecommissies maakte hieraan een einde en duidde al op een eerste vorm van collectivisering van de verantwoordelijkheden.⁶

In velerlei opzichten werd het promotiestelsel in de α - en γ -disciplines gekenmerkt door individualisme. Het was de promovendus - beschikkend over een langere vooropleiding dan de huidige promovendi - die meestal het initiatief nam tot een promotieonderzoek en daarbij een promotor zocht. Op hun samenwerking werd, tot het moment dat een manuscript bij de promotiecommissie terechtkwam, geen toezicht uitgeoefend door de universitaire bureaucratie. De instellingen droegen geen verantwoordelijkheid voor voortgangscontrole, speciale faciliteiten of programmering van het promotieonderzoek. Dit gold wel voor de promotieprojecten waarvoor bijvoorbeeld bij NWO subsidies waren aangevraagd op basis van gedetailleerde projectbeschrijvingen. De begeleiding vond plaats op individuele basis, ook al formeerden individuele hoogleraren toen al kleine groepjes waarin het werk in uitvoering van promovendi werd besproken. Een tweede voorbeeld van collectivisering.

Ver was men echter verwijderd van collectieve opleidingselementen zoals die nu schering en inslag zijn via promotiecurssussen, lezingenseries en speciaal voor promovendi georganiseerde summer-schools. Deze omstandigheden maakten het werk van promotor en promovendus tot een eenzaam avontuur. Het traject nam vele jaren, doordat promovendi hun promotieonderzoek met andere werkzaamheden combineerden, vooral binnen de universiteit.

De vorige fase in het promotiestelsel kenmerkte zich ook door de afwezigheid van de promotiebureaucratie zoals we die nu kennen. Er waren geen ambtenaren belast met de organisatie van de promotieopleiding, de controle op de tijdige beoordeling van promovendi en het beheer van de dossiers die nu van iedere promovendus worden bijgehouden.

De situatie in de α - en γ -wetenschappen week aanzienlijk af van die in de medische en β -gebieden. Het verschil werd veroorzaakt door de aanwezigheid van het promotieassistentenschap in laatstgenoemde disciplines en de productiewijze van

het onderzoek (laboratoriumonderzoek waarin promovendus en begeleiders in bijna dagelijks contact met elkaar verkeren). Deze promotieassistenten konden zich concentreren op hun onderzoek, alhoewel zij ook intensief betrokken werden bij de verzorging van het onderwijs. Ze konden rekenen op speciale faciliteiten en werden toen al door de tijdelijkheid van hun aanstelling geconfronteerd met de ons nu zo vertrouwde noodzakelijke timing van het promotietraject. Begeleiders en promotoren waren, in tegenstelling tot de sociale wetenschappen, intensief betrokken bij de vaststelling van het onderwerp waarvoor vaak na zware competitie in de NWO-gelederen geld was verworven. In combinatie met de paradigmatische eensgezindheid leidde dit tot minder onzekerheden voor deze promovendi.

Het was vooral de aanwezigheid van de promotieassistenten die maakte dat in de natuurwetenschappelijke en medische wetenschappen in grotere mate werd gepromoveerd. Tegenover de 690 promoties in de natuurwetenschappen, de techniekwetenschappen en de medische wetenschappen stonden er in de periode 1980-1984 265 in de economie, rechten, gedrags- en maatschappijwetenschappen en taal & cultuur. De bètadisciplines namen daarmee 69% van het totaal aantal promoties voor hun rekening. Een vergelijking met de aantallen aio's per discipline in 1991 leert dat er van een verschuiving sprake is geweest. Over de gehele linie is het aantal promovendi enorm toegenomen. Tegenover de 1000 promoties in de periode 1980-1984 staan 4628 promovendi die zich in 1991 voorbereidden op hun promotie. 57,9 van de aio's promoveert nu in de natuur-, techniek- en gezondheidswetenschappen (een daling van ongeveer 11 %). Bij de α - en γ -vakken is sprake van een stijging van 26,5 % van de promoties (1980-1984) naar 34,8 % van het aantal aio's in 1991. Wellicht dat deze verschuiving weer enigszins teniet wordt gedaan door een beter promotierendement in de bètadisciplines.⁷

De huidige toename van het aantal promovendi in de α - en γ -disciplines duidt op een aanzienlijke verandering van de positie van de dissertatie in de academische carrière. We kunnen drie fasen in deze ontwikkeling onderscheiden. Fase I kenmerkte zich tot het eind van de jaren zeventig door het relatief facultatieve karakter van de promotie. Alleen degenen die een positie aan de top van de academische wereld ambiëerden waren gedwongen om een proefschrift te schrijven. Vele anderen verwierven een universitaire positie zonder dit hoogste examen te hebben afgelegd. Fase II (startend eind jaren zeventig) betekende voor de toenmalige niet-gepromoveerde universitaire medewerkers een grote verandering. In een tijd van reorganisaties en bezuinigingen zagen velen zich gedwongen om het proefschrift te voltooien. Fase III, startend bij de invoering van de tweefasenstructuur in 1982, leidde tot de werving van duizenden promovendi (assistenten in opleiding en, m.i.v.

1995, beurspromovendi). De start van een wetenschappelijke carrière werd ondenkbaar zonder proefschrift.

Samenvattend kan men stellen dat de veranderingen het meest ingrijpend zijn geweest voor de α - en γ -disciplines. De natuurwetenschappelijke en medische wetenschappen waren al veel langer gewend aan grotere aantallen promovendi, speciale faciliteiten en de planning van het promotieonderzoek.

Een belangrijke vraag luidt hoe ingrijpend de organisatorische veranderingen in de promotiecultuur van de α - en γ -disciplines doorwerken. Nog steeds is sprake van een sterke band tussen promotor en promovendus. Wat zijn daarvan de gevolgen voor de collectivisering en bureaucrativering van het promoveren? Zetten kenmerken van de oude promotiecultuur zich dientengevolge door in de nieuwe situatie? Hoe vinden promotoren en promovendi in de van oudsher zo op individualisme gebaseerde α - en γ -disciplines een balans tussen afhankelijkheid ten opzichte van de promotiebureaucratie en de eigen wetenschappelijke onafhankelijkheid⁸, tussen distantie en betrokkenheid ten opzichte van de collectivisering van het promotiestelsel. Aan de orde is kortom de vraag naar *the persistence of the old regime*.⁹

De veranderingen in de promotiecultuur en de relaties tussen promotoren en promovendi spelen zich af in de onderzoekscholen, die oorspronkelijk speciaal zijn gemaakt voor de promotieopleiding en het promotieonderzoek, en nu ook de organisatorische kernen worden voor het onderzoek van de wetenschappelijk medewerkers. Promotoren en promovendi uit alle disciplines delen dientengevolge bepaalde veranderingen. Collectieven van promotoren en promovendi zijn meer onderling afhankelijk van elkaar geworden. Beide groepen ervaren een de-individualisering van hun werkzaamheden. De academische relaties krijgen vorm via geldelijke betalingen (monetarisering) en arbeidsrechtelijke regelgeving (juridisering).

De nieuwe promotiecultuur kenmerkt zich door formalisering en collectivisering van het werk van promotoren en promovendi. Groepen promotoren en groepen promovendi werken meer samen en delen hun ervaringen. Promotoren beoordelen het werk van de promovendi gezamenlijk. Hierdoor is ook de controle van promotoren op elkaar toegenomen. Met het toezicht op en de timing van de beoordelingen bemoeien zich speciale ambtenaren die de leerstukken van de bureaucratie hebben geïntroduceerd. Er is sprake van een grotere zorg om het rendement en de promotietijd, de hoeveelheid tijd die nodig is om een dissertatie af te ronden. De formalisering is er een met in sommige opzichten sterk hiërarchische aspecten. Binnen zeven jaar is de promovendus veranderd van een junior collega-medewerk(st)er in een tweedefasestudent.

Dit boek beoogt de bestudering van dit proces van collectivisering en de gevolgen daarvan voor de promotiecultuur in de alfa- en gammawetenschappen. Centraal staan

de volgende vragen. Waarom besloot in het midden van de jaren tachtig een coalitie van overheid en professoren tot de collectivisering van de opleiding tot 'doctor'? Tot welke veranderingen leidde dit in de krachtsverhoudingen in het universitaire veld? Wat waren de gevolgen van deze collectivisering voor professoren, promovendi en hun onderlinge relaties?

De beantwoording begint met een schets van de historische achtergronden. Voor de nadere analyse van de collectivisering van het promotiestelsel zijn de volgende thema's uit de recente universitaire geschiedenis van belang:

- de geleidelijke overgang naar een kwalitatief-selectieve beoordeling van wetenschappelijk werk,
- de oppositie daartegen van de universitaire bestuurders,
- de assimilatie of inkapseling van het nieuwe beleid binnen gevestigde praktijken,
- het lokale perspectief van universitaire bestuurders,
- de wedijver tussen gevestigden en nieuwkomers,
- de dominantie van strategische benaderingen ten opzichte van pedagogische en wetenschappelijke debatten,
- de opkomst van een ambtelijke macht in de academische arena.

In de volgende paragrafen worden de thema's beknopt geadstrueerd aan de hand van de drie belangrijke episodes uit de recente institutionele geschiedenis van hoger onderwijs en onderzoek, de tweefasenstructuur, de Voorwaardelijke Financiering en de Taak Verdeling en Concentratie.

Kernthema's uit de recente geschiedenis van het universitaire onderwijs 10

Het is onmogelijk om de kernthema's uit de recente geschiedenis te schetsen zonder stil te staan bij de voorstellen die in 1968 werden gedaan door prof. K. Posthumus. Deze voorstellen domineren nu al 28 jaar het debat over het hoger onderwijs en legden de basis voor het huidige promotiestelsel. De voornaamste voorstellen waren: de invoering van een propedeutisch examen, een vierjarige cursusduur, differentiatie in onderwijs en examenpakketten, de introductie van de assistent-onderzoeker en het researchstudentschap ter voorbereiding daarvan, en de beperking van de tijd die een student over zijn studie zou mogen doen. Over de promotie binnen het nieuwe stelsel schreef Posthumus het volgende.

'Openstelling voor een gelimiteerd aantal doctorandi van de mogelijkheid om de vorming tot zelfstandig beoefening van de wetenschap voort te zetten in universitair verband. Zij vervullen als zodanig een maatschappelijke functie en zullen als assistent-onderzoeker moeten worden bezoldigd. Afsluiten van deze vorming in de regel met een promotie. De voorbereiding voor de promotie zal evenals thans, hetzij in universitair, hetzij in ander verband kunnen geschieden. De

mogelijkheid tot voorbereiding in universitair verband dient te worden uitgebreid door voor elke studierichting jaarlijks een aantal plaatsen beschikbaar te stellen voor de aanstelling tot assistent-onderzoeker in tijdelijke dienst. Gegadigden zullen bij de desbetreffende faculteit moeten solliciteren.’¹¹

In zijn eerste voortgangsrapportage meldde Posthumus dat veel kritiek werd uitgeoefend op de voorgestelde sollicitatie naar de functie van assistent-onderzoeker, waarin een scherpe selectiedrempel werd vermoed. Posthumus liet de sollicitatie uit volgende versies van zijn voorstellen weg. Posthumus bleef echter bij zijn plan tot beperking van de voor een promotie beschikbare tijd en herhaalde zijn oorspronkelijke stelling: ‘Het proefschrift of het proefontwerp moet, zoals de namen reeds aangeven, als een bewijs van geschiktheid voor zelfstandige beoefening van de wetenschap, maar ook niet als meer dan dat, worden beschouwd.’¹² Daarmee afstand nemend van het proefschrift als ‘levenswerk’. Daarna volgden jaren van eindeloze discussies tussen ministerie, universiteiten en Academische Raad (het nationale overlegorgaan van de wetenschappers en hun universiteiten) en voorzichtige pogingen tot een herprogrammering van de studieprogramma’s.

Januari 1978 maakte de toenmalige minister Pais een balans op en concludeerde dat de herstructurering van het wetenschappelijk onderwijs tot onbevredigende resultaten leidde. Hij doelde hierbij op de universitaire voorstellen tot herziening van de studieprogramma’s. De instellingen bleken in ruime mate vijfjarige programma's aan te bieden in tegenstelling tot het streven van de overheid naar vierjarige opleidingen. Na wederom een fase van overleg diende de minister in 1980 het ontwerp van de wet tweefasenstructuur wetenschappelijk onderwijs in. De wet (in 1981 aanvaard door de Tweede Kamer) legde het fundament voor het nieuwe promotiestelsel dat in dit boek centraal staat. De kernthema’s uit deze geschiedenis kunnen als volgt geschetst worden.

a. De ontmanteling van de universitaire autonomie

De zorg over het wetenschappelijk onderwijs is de afgelopen 37 jaar gefundeerd geweest op de overweging dat de gemiddelde studieduur te lang is, de kosten te hoog en het aantal uitvallers te groot. Rendement en doorstromingsnelheid, daar lagen voor de ministers de grootste problemen. Ze werden daarin aangespoord door onderzoek naar studierendementen en publicaties hierover van het CBS.¹³ De volgende punten stonden in de beleidsvorming centraal: de regulering van de tijd (studie- en cursusduur), de opleidingsdoelen van de universitaire studie en de selectiviteit (waaronder de regulering van de toegankelijkheid van de tweede fase). Het ging zeer over de tijd, de universitaire autonomie en selectie. En veel minder om een wetenschappelijk gefundeerd debat over, bijvoorbeeld, de optimalisering van de weg naar de promotie.

De kern van de tegenstellingen tussen overheid en academische wereld was niet gelegen in verschillen van opvatting over de onderwijsstructuur en de onderwijsdoelen. De Nederlandse overheid wisselde in de loop der jaren dienaangaande te zeer van standpunten en de academische wereld was intern te zeer verdeeld om in dit opzicht te kunnen spreken van twee lijnrecht tegenover elkaar staande partijen. Dominant was het politieke conflict: de strijd om de academische macht. Voor het eerst trachtte de overheid via 'de tijd' (de fasering van de universitaire opleiding) en het streven naar zwaardere selectie in te grijpen in de productiewijze van het academisch bedrijf.

b. De geleidelijke gewenning

In de constatering van de problemen van het universitaire onderwijs stonden overheid en academische wereld niet diametraal tegenover elkaar. Via vertegenwoordigende lichamen en individuele deelname aan discussies en adviescommissies lieten de universiteiten merken zich ook zorgen te maken over het studierendement. Overheid en universiteiten hielden elkaar tientallen jaren in een ijzeren houdgreep van besluiteloosheid als het ging over de remedie. Een ongepland gevolg was wel dat men zichzelf en elkaar collectief wende aan de zorg om de overheidsfinanciering van het hoger onderwijs en het rendement van het onderwijs. De gewenning is een voorbeeld van de door Bailey (1969) genoemde 'geleidelijke verandering' die zich voor de deelnemers in een confrontatie bijna onopgemerkt kan voltrekken. In het verzet tegen bepaalde maatregelen werden de achterliggende overwegingen en zorgen toch gemeengoed.

De geleidelijke gewenning verklaart voor een deel waarom minister Pais in 1981 een 'radicale verandering' tot stand kon brengen en de tweefasenstructuur kon doorzetten. Maar de verklaring is daarmee nog niet volledig. Kickert en Kroes (1984) hebben zich de vraag gesteld waarom het minister Pais, in tegenstelling tot zijn

voorgangers, gelukt is na dertien jaar discussie over de plannen van Posthumus de wet tweefasenstructuur in te voeren.¹⁴ Hun antwoord luidt als volgt. De Nederlandse samenleving was gewend geraakt aan het idee dat het dure hoger onderwijs geen prioriteit meer had. Tegelijkertijd was de vertegenwoordiging van het hoger onderwijs ernstig verzwakt.¹⁵ De leden van de Staten Generaal wilden een eind maken aan het splende karakter van de discussie over het Wetenschappelijk Onderwijs. Zij waren het ‘saboterend vermogen’ van de instellingen moe. De regeringssamenstelling van het eerste kabinet-Van Agt (CDA/VVD) was minister Pais zeer tot steun, evenals het feit dat een verdeelde PvdA geen effectieve tegenstand bood. De minister gaf in het overleg weinig ruimte om van de gekozen weg af te wijken en beperkte het overleg met de Academische Raad, de vertegenwoordiger van de instellingen die grote bezwaren had tegen de wet tweefasenstructuur.

c. Ambtelijke macht

Nieuw in de analyse van Kickert en Kroes is dat zij de aandacht vestigen op de invloed van het universitaire ambtenarenapparaat: het planningcircuit. Er ontstond in feite een verticale as tussen ministerie en instellingen die werd gevormd door planningambtenaren van de instellingen en het ministerie. Zij concluderen dat de invoering van de tweefasenstructuur onmogelijk alleen op het conto kan worden geschreven van één krachtige minister.

Aan de ene kant was er sprake van een doortastend opererende minister, daadkrachtig gesteund door een kleine groep ministeriële ambtenaren. Aan de andere kant was er ook de steun van een nieuwe universitaire elite (het planningcircuit) en was er al een deel van de oude universitaire elite (het hooglerarencorps) dat eerder individueel of via commissies steun verleende aan de voorgestelde herstructurering. Deze drievoudige macht overvleugelde de voorheen zo sterke bestuurlijke elite van de universiteiten.

Ook de universitaire besturen waren zich trouwens in de loop der jaren zorgen gaan maken over kwaliteit en rendement. Dat leidde onder meer tot de opbouw van een nieuw ambtenarenapparaat van studieadviseurs, onderwijskundigen en onderwijs-coördinatoren. Daarmee ontstond ongewild een universitaire infrastructuur die later de invoering van de tweefasenstructuur logistiek mogelijk maakte.¹⁶

d. Selectie

In het denken over het promoveren zien we een verscherping van de selectieve toelating tot de onderzoeksopleiding die het vervolg zou moeten worden op het nieuwe doctoraal examen en de voorbereiding moest bieden op het promotieassistentenschap. Onderzoeksopleiding en onderzoeksassistentenschap zouden naar het idee van Posthumus en anderen zeker niet voor alle studenten uit de nieuwe eerste fase toegankelijk moeten zijn.

In de nota *Hoger Onderwijs Voor Velen* (1978) sprak de minister van een doorstroompercentage van de eerste naar de tweede fase van 40%. In het *Beleidskader invoering tweefasenstructuur* (1981) daalde dit percentage naar 30% (5.730 plaatsen t.o.v. 19.100 afgestudeerden). In hun ontwikkelingsplannen voor de periode 1983-1987 gingen daarentegen de instellingen uit van een doorstroming van 90%. Ook de politieke partijen hadden bezwaar tegen een gemiddeld doorstroompercentage van 40% en pleitten voor een verruiming van het percentage.¹⁷

Op een ander punt koos de minister aanvankelijk nog niet voor een duidelijk selectief beleid. In de Tweede Kamer bestonden zorgen over de locatie van de tweedefase opleidingen. De minister accepteerde een amendement waarmee werd vastgelegd dat bij elke instelling, volgend op een eerstefaseopleiding, een daarbij passende tweedefaseopleiding zou worden gegarandeerd. Uit het *Beleidskader invoering tweefasenstructuur* viel echter op te maken dat de minister dan toch koos voor een zeer terughoudende en selectieve toedeling van de tweedefaseopleidingen aan de universiteiten.¹⁸ Belangrijk is het om te constateren dat daarmee reeds in 1981 de basis werd gelegd voor de ons nu zo vertrouwd zijnde elementen van concurrentie en samenwerking inzake promotieopleidingen.

We kunnen dit korte historische overzicht als volgt samenvatten. De overheid wilde een kortere studie en snellere studenten, waarvan slechts een deel zou mogen doorstromen naar de tweede fase. Na een lange aanloop van samenwerking en overlegging de overheid hoe langer hoe meer een confronterende strategie volgen. Het antwoord van de instellingen was dat van de vertraging van besluitvorming en implementatie van nieuwe wetten. De kern van hun oppositie was gelegen in de strijd tegen een uitholling van de posities van de bestuurlijke universitaire elites. Men wilde geen aparte financiering voor de tweede fase, men wilde zelf beslissen over de toelating tot die tweede fase en men wilde zeker geen inmenging in de besluiten over de locaties van tweedefaseopleidingen. Maar overkoepelend is het thema van de gewenning. Ook de opposanten internaliseren de zorg om tijd en geld. Dat verhinderde niet dat de instellingen via het middel van de assimilatie bleven proberen om veranderingen in te kapselen binnen bestaand beleid. Ook het volgende onderwerp uit de recente geschiedenis van het hoger onderwijs en onderzoek levert daarvoor de voorbeelden.

De Voorwaardelijke Financiering: de eerste poging tot controle op het wetenschappelijk onderzoek

In de loop van de jaren zeventig nam de overheid initiatieven om het wetenschappelijk onderzoek meer efficiënt, productief en maatschappelijk relevant te maken. Daartoe werd onder andere vanaf 1982 de Voorwaardelijke Financiering van het wetenschappelijk onderzoek geïntroduceerd. Ondanks protesten van de universiteiten werd de financiering van het onderzoek gedeeltelijk losgekoppeld van de aantallen ingeschreven studenten en afhankelijk gemaakt van kwaliteitsbeoordelingen. Op die wijze trachtte de minister de kwaliteit van het onderzoek te verbeteren en een discussie op gang te brengen over de onderzoeksprioriteiten.¹⁹ Centraal in deze nieuwe ontwikkeling stond de afrekening met het principe van de evenredigheid. Kwalitatieve overwegingen en niet langer numerieke doorberekeningen zouden in het onderzoek bepalend moeten zijn voor de verdeling van middelen.

In een evaluatie van Blume e.a. speelt het begrip 'assimilatie' een sleutelrol. 'What is truly problematic is the way the whole policy initiative has evolved over the past few years: in essence it has been gradually assimilated by the university system. Its most threatening elements, the external assessment and the overall reallocation of funds which was eventually to have followed negative assessments, have been worn away, reshaped.'²⁰ Het internationale aspect van de beoordeling verdween spoedig en de verantwoordelijkheid voor de controle werd hoe langer hoe meer bij de universiteiten zelf gelegd. Een erosie van de kwalitatief-beoordelende elementen vond plaats. Hoe langer hoe meer overheerste consensus boven kritische beoordeling.

Het begrip 'assimilatie' is voor de bestudering van de collectivisering van het promoveren van groot belang. Assimilatie is een specifieke vorm van de 'hinderkracht', de *arts of resistance* van de universitaire gemeenschap versus een selectief-constructieve onderwijspolitiek. Het is, om met Bailey te spreken, een omgekeerde inkapseling: de universiteiten en vakgroepen kapselen een nieuw extern geïnitieerd beleid in binnen bestaande verhoudingen en praktijken. Belangrijk is het om te onderkennen dat die assimilatie kan plaatsvinden in een gelijktijdige beweging in de richting van het op zich aangevochten beleid.

Bij de start van de Voorwaardelijke Financiering is de 'stand van de krachtsverhoudingen' duidelijk in het voordeel van de natuurwetenschappelijke disciplines. Zij kunnen zich sterker opstellen tegen de universitaire bestuurders die het model moeten invoeren dan de faculteiten in de gammasector. Zij zijn tevens door de al bestaande vormen van groepsgewijze onderzoekssamenwerking meer gereed voor de onderbrenging van hun onderzoek in het model van voorwaardelijke financiering. Er is dus sprake van een collusie tussen het in de natuurwetenschappelijke disciplines intern al gegroeide model van onderzoeksprogrammering en het nu extern voor alle

disciplines ontwikkelde stramien. Deze collusie zullen we ook in de collectivisering van het promoveren zien optreden.²¹

De onderzoekers wijzen op het ontstaan van een sterkere competitie tussen instellingen en instituten, die er ook toe leidde dat nationale wetenschappelijke samenwerking eerder werd belemmerd dan bevorderd. We zien hier verschillende facetten van de collectivisering van wetenschappelijk werk die we ook rond het promoveren zullen tegenkomen: de versterking van de wetenschappelijke concurrentie, de invloed van de ambtelijke elite en de overheersing van lokale bestuurlijke belangen over nationale wetenschappelijke samenwerking.

De onderzoekers zijn uitgesproken in hun oordeel over de ambtelijke elite. De bescherming van hoogwaardig onderzoek wordt in toenemende mate ondergeschikt gemaakt aan bestuurlijke overwegingen. 'The conditional finance is becoming no longer the protection of good research or good researchers (the currency of the scientific system), but of posts or of money (the currency of the administrative system). At another level we see a real conflict between administrators' wish to aggregate research in still larger programmes, despite a sense on the part of the scientists that this will eliminate any contentual value which the programme may have.'²² Deze dominantie van strategisch-bestuurlijke overwegingen komen we ook tegen in de collectivisering van het promoveren. Met wel een belangrijk verschil. Op z'n minst op papier is de realisering van een nationale georiënteerdheid geslaagd. Nu zijn het de lokale samenwerkingsverbanden die het in de competitie om erkenning het moeilijkst hebben.

De door Bourdieu ontwikkelde these van de universitaire tegenstelling tussen gevestigden en nieuwkomers zien we bij de Voorwaardelijke Financiering bevestigd. Aan de ene kant leidt de Voorwaardelijke Financiering tot een grotere aandacht voor de individuele prestaties van medewerk(st)ers. Aan de andere kant zijn faculteiten en universiteiten voor hun totale hoeveelheid onderzoeksruimte afhankelijk van een voldoende mate van onderbrenging van hun onderzoek in dit extra beschermd deel van de onderzoekstijd. Dat leidt tot een verminkte toepassing van de beoordelingscriteria. 'Voor het vaste personeel heeft [de beoordeling van hun wetenschappelijk werk -h.s.] over het algemeen weinig gevolgen, ook al omdat er een zekere coulantie is voor mensen die al zoveel [reorganisatie-]aanslagen hebben overleefd. De selectie-eisen t.a.v. nieuw personeel worden wel strenger, maar dat is een meer algemene tendens.'²³

De onderzoekers concluderen dat er via de Voorwaardelijke Financiering slechts op kleine schaal een selectie van goed onderzoek en de bescherming daarvan heeft plaatsgevonden. 'Het lijkt er eerder op dat het meer ondergeschikt wordt gemaakt aan een soort "monsterverbond" tussen de (al dan niet vermeende) belangen van het personeelslid (behoud baan) en die van de faculteit (behoud formatie).'²⁴ Later wordt

in dit boek ingegaan op de vraag of we ook binnen de collectivisering van het promoveren deze inkapseling van een potentieel selectief beleid binnen het behoud van de status quo kunnen waarnemen.

Deze kwestie stond in ieder geval centraal in de derde belangrijke ontwikkeling in de recente geschiedenis van het hoger onderwijs en onderzoek.

Taak Verdeling en Concentratie: de eerste poging tot selectieve bezuinigingen

Als onderdeel van de grote bezuinigingsoperaties in het wetenschappelijk onderwijs werden door het ministerie in 1983 de plannen tot Taak Verdeling en Concentratie (TVC) in het wetenschappelijk onderwijs ontwikkeld die een bedrag van 258 miljoen gulden moesten opbrengen. De TVC-operatie zou de eerste bezuinigingsoperatie moeten worden waarbij de evenredige verdeling van bezuinigingen vervangen zou worden door meer selectief gerichte maatregelen. De minister ontwikkelde plannen voor een grootscheepse nationale sanering van de studierichtingen. Samenvoegingen van studierichtingen uit verschillende steden en ook opheffingen van universitaire afdelingen maakten hiervan deel uit.

Ook in een onderzoek naar de effecten van deze TVC-operatie komen we de paradox tegen die ook prominent aanwezig was in de Voorwaardelijke Financiering. De bezuiniging werd gerealiseerd, maar weer worden grote twijfels uitgesproken bij de mate waarin de inhoud van de operatie heeft bijgedragen aan de verbetering van de kwaliteit van onderwijs en onderzoek.²⁵ De overheid verwierf medewerking bij de instellingen door het maken van twee soorten kosten: geld voor vernieuwing en vertraging van en beleidsvrijheid in de uitvoering van de bezuiniging. Hier raken de TVC-operatie en de vernieuwing van het promotiestelsel elkaar. De subsidiëring van de postdoctorale initiatieven voor de nieuwe promovendi werd betaald vanuit de door de TVC-operatie ontstane bezuinigingen.

De auteurs van deze evaluatiestudie geven een helder overzicht van de oorzaken van, zoals zij noemen, 'de mogelijke perversering van de Taakverdelingsafspraken'. In de eerste plaats noemen zij de beleidsvrijheid waarover de instellingen de beschikking kregen in de uitvoering. 'Die beleidsvrijheid was nodig om coöperatie van de instellingen te verkrijgen.'²⁶ Hierdoor konden instellingen de inhoud van de maatregelen wijzigen, mits men de opgelegde bezuiniging realiseerde.

Verder wijzen de onderzoekers op de afwijkingen die konden ontstaan doordat de uitvoering in vergaande mate afhankelijk was van de universitaire eenheden en medewerk(st)ers op het basisniveau. Tevens ontstond erosie vanwege de lange implementatiefase (4 jaar). De overheid gaf dus binnen een constructieve en ook confronterende politiek veel ruimte voor vertraging en compromissen. Deze cultuur

van pacificatiedemocratie bleek ook uit het feit dat de overheid geen gebruik maakte van de beschikbare sanctiemogelijkheden (afkeuring van universitaire begrotingen). In twee casestudies aan verschillende universiteiten maken de onderzoekers aannemelijk dat formatieverminderingen binnen de vakgroepen ten dele zijn gecompenseerd door de aanwending van vernieuwingsgelden die juist door bezuinigingen in het leven waren geroepen. Dat maakte het vermijden van gedwongen ontslagen mogelijk.

Duidelijk wordt hoe in deze operatie de inhoudelijke overwegingen van wetenschapsbeleid naar de achtergrond zijn verdwenen. De door de universiteiten ingestelde landelijke taakverdelingscommissie heeft bij de nadere invulling van het plan zijn beoordeling van de stand van zaken in de verschillende wetenschapsgebieden nergens geëxpliciteerd. Ook de minister onderbouwde de kortingen per discipline niet met een beoordeling. De criteria die de minister opstelde ter motivering van de beslissingen speelden een zeer ondergeschikte rol in de stukken. De onderzoekers concluderen dat in het proces het vooral de factoren van bestuurlijk-politieke aard zijn geweest die de trend hebben gezet.

Binnen de instellingen werd wel sprake van een vergroting van het kostenbewustzijn. En dat is misschien wel op de lange termijn gezien het belangrijkste effect van deze op enkele punten mislukte constructieve onderwijs-politiek. De deelnemers in het wetenschappelijk veld hebben zich, ondanks hun controversen, onderworpen aan een 'sociale dwang tot zelfdwang' en zijn - om met Bourdieu te spreken - objectief medeplichtig geworden aan een zuiniger beheer van het economisch kapitaal van het wetenschappelijk veld.

Uit dit onderzoek wordt duidelijk dat het slechts via dieptestudies mogelijk is om een beeld te krijgen van de wijze waarop het publieke en verborgene van de universitaire politiek met elkaar verstrengeld zijn. Onder het publieke vertoon van een kwalitatieve beoordeling van afdelingen of personen kan uiteindelijk van een evenredige verdeling van lusten en lasten sprake zijn. Het publieke streven naar een organisatiekundig en arbeidsrechtelijk gefundeerde reorganisatie kan daarentegen juist verankerd zijn in een streven naar de bescherming van sommigen en uitstoting van anderen. Daar waar op het eerste gezicht geen sprake is van een beoordeling van individuele kwaliteiten, kan het streven daarnaar prominent aanwezig zijn bij de actoren die deze universitaire processen sturen. Verweel geeft daarvan in zijn studie naar een universitaire reorganisatie enkele opvallende voorbeelden die waarschijnlijk representatief zijn voor vele Nederlandse faculteiten.²⁷ Verweel toont hoe een publieke presentatie van de reorganisatie in termen van bestuurlijke argumenten, ondersteund door een klinische, cijfermatige benadering, 'backstage' gecompleteerd wordt met de discussie over de wetenschappelijke prestaties van personen.

De verborgenheid van de beoordeling van individuele verdiensten kan juist onderdeel zijn van de macht van bepaalde actoren in een specifieke arena.²⁸ In het

verlengde van Bourdieu en Passeron kan men stellen dat de hantering van meritocratische beginselen kan worden ondergebracht in een publieke presentatie die de beoordeling van individuele kwaliteiten juist lijkt te negeren.

Constructie en obstructie

De constructieve onderwijspolitiek is niet onomstreden, maar stuit voortdurend op weerstanden uit het veld. De voorbeelden van de Taak Verdeling en Concentratie, de Voorwaardelijke Financiering en de tweefasenstructuur tonen hoe diep het principe van de evenredige verdeling geworteld is in de universitaire bestuurscultuur. De langzame verschuiving van een distributieve naar een constructieve politiek die wil selecteren op kwaliteit gaat gepaard met een verandering in de politieke cultuur. Overheerste eerst de 'pacificatiedemocratie', langzamerhand zagen we een sterker element van confrontatie en concurrentie. Maar ook binnen een confronterende politiek voorkomen Nederlandse bestuurders harde confrontaties en houden zij rekening met mogelijke obstructie in de uitvoeringsfase. Hiermee is de interdependentie tussen landelijke en plaatselijk politieke elites aan de orde gesteld.

De politieke geschiedenis van het universitaire onderwijs en onderzoek kan beschreven worden in termen van een trage ontwikkeling van een evenredig verdelende politiek naar een constructieve, selectief verdelende politiek onder toekenning van grote mogelijkheden aan lokale universitair politieke elites tot obstructie of bevordering van uitvoering. 'Assimilatie' is hier het kernbegrip. Ik versta daaronder de aanpassing en opname van nieuw beleid binnen bestaande verhoudingen in het veld van hoger onderwijs en onderzoek. Het ging en gaat om een wedijver tussen de voorstanders van de evenredige verdeling (van middelen en prestige) versus de voorstanders van verdeling van middelen en prestige op basis van wetenschappelijke verdienste. Kenmerkend is de interdependentie van overheid en onderwijsveld en de verdeeldheid aan de basis van het hoger onderwijs. Er is ook sprake van een dilemma rond de overgang naar een meer inhoudelijk-sturend overheidsbeleid. De noodzaak wordt erkend, maar de angst voor het verlies van posities leidt tot stagnatie. Genoemd dilemma is zowel in het overheidsapparaat als bij de actoren in het hoger onderwijs en onderzoek waarneembaar.

De te verdedigen centrale stelling is dat de dynamiek van de collectivisering van het promotiestelsel gelegen is in de confrontaties tussen de bestuurlijke en academische elites. Deze draaien steeds weer om de tegenstelling tussen het streven naar een meritocratische selectie op basis van wetenschappelijke verdienste versus de verdediging van bestaande verhoudingen of beschermingsrelaties via de politiek van verdelende rechtvaardigheid en evenredige verdeling.

Meritocratie en egalitarisme

In de presentatie van kernthema's uit de recente geschiedenis van het universitaire onderwijs en onderzoek heb ik bij herhaling gesproken over de tegenstelling tussen een meritocratische wijze van selecteren en een welke zich vooral baseert op de principes van evenredige verdeling of verdelende rechtvaardigheid. Kenmerkend voor de laatste principes is het uitgangspunt van gelijkheid of egalitair pluralisme.²⁹

In zijn 'The Rise of the Meritocracy' gaf Young een sociologisch exposé over de kernbegrippen 'meritocratie' en 'egalitair pluralisme'. Wat ik centraal acht in de hedendaagse geschiedenis van het hoger onderwijs, beschouwde Young als een al veel langer bestaande tegenstelling.

'For hundreds of years society has been a battleground between two great principles - the principle of selection by family and the principle of selection by merit. Victory has never gone fully to one principle or the other.'³⁰

'Meritocratische beoordeling en selectie' staat in ons geval voor: academische selectie en beoordeling op basis van wetenschappelijke competentie, belangstelling en prestaties. Op het microniveau van promovendi en promotoren zal duidelijk worden hoe zeer de habitus (bijvoorbeeld tot uitdrukking komend in een goed gevoel voor de regels van het academisch spel) eveneens een elementair kenmerk vormt van de academische verdienste. De operationalisering van het begrip 'academische verdienste' is niet onomstreden, maar onderwerp van strijd in de academische arena. Bij de analyse van 'academische verdienste' stuiten we op de volgende aspecten: verschillen van mening, het dynamische karakter van de criteria, de wisseling van posities door de voorstanders van respectievelijk meritocratische en egalitaristische beginselen en het naast elkaar bestaan van publieke en verborgen 'maten van verdienste'. Er bestaat geen universele of intrinsieke 'maat van verdienste'.

'[Thus] we now know that, in America no less than in Europe, credentials contribute to ensuring the reproduction of social inequality by safeguarding the preservation of the structure of the distribution of powers through a constant re-distribution of people and titles characterized, **behind the impeccable appearance of equity and meritocracy** [markering h.s.], by a systematic bias in favour of the possessors of inherited cultural capital.'³¹

De selectieve beoordeling kwam in verband met het nieuwe promotiestelsel voor het eerst aan de orde in de discussies over de toelating tot de tweede fase. Had iedere afgestudeerde in principe het recht om door te gaan naar de tweede fase, omdat men immers een doctoraal had behaald? Of diende een onderscheid gemaakt te worden tussen geschikten, minder en niet geschikten? Korte tijd is in een egalitaristische stuip-trekking serieus het middel van de loting als selectiemiddel voorgesteld. Simmel

beschrijft het pleidooi voor de algemene gelijkheid (waarvan loting een van de consequenties kan zijn) als de uitkomst van de epistemologische twijfel aan de meetbaarheid van 'kwaliteit'.

'De heerschappij van de besten is empirisch niet te realiseren. In de eerste plaats niet, omdat er tot nu toe geen methode gevonden is waardoor "de besten" met zekerheid gevonden zouden worden en op hun plaats terecht zouden komen... Deze moeilijkheid kan leiden tot het berustende standpunt van het laten gelden van de algemene gelijkheid als het praktische regulatieve principe, omdat dat het kleinste van twee kwaden is tegenover die nadelen van de - logisch alleen gerechtvaardigde - aristocratie... Omdat het onmogelijk is om de subjectieve verschillen met zekerheid en blijvend uit te drukken... daarom zou men die verschillen maar helemaal buiten beschouwing moeten laten.' ³²

Er bestaan niet alleen verschillende opinies over de waarde van iemands wetenschappelijk werk (het wetenschappelijk kapitaal), maar ook over het relatieve gewicht van het wetenschappelijk kapitaal ten opzichte van bijvoorbeeld het sociaal kapitaal (de beschikking over sleutelcontacten in de academische wereld).

Een meritocratische verwerving van academisch kapitaal staat tegenover die welke is gebaseerd op nepotisme, patronage, afkomst, leeftijd, erfenis, evenredige verdeling ten behoeve van sociale stabiliteit of de hantering van organisatiekundige of arbeidsrechtelijke argumenten bij de beslissingen over toelating en uitstoting. De eerder genoemde studie van Verweel liet overigens zien dat onder het oppervlak van publieke organisatiekundige of arbeidsrechtelijke argumenten een beoordeling van individuele kwaliteiten schuil kan gaan. En omgekeerd kunnen de voorstanders van meritocratische principes zich in de dagelijkse selectiepraktijk zeer gevoelig tonen voor overwegingen van verdelende rechtvaardigheid. De spanning tussen meritocratie en egalitarisme speelt zich af in de wedijver tussen instituties en in de relaties tussen instituties en individuele leden van de academische configuratie. De meritocratische beginselen en de autonome zeggenschap over de selectiebeginselen eroderen op twee wijzen.

In de eerste plaats kan een consequent doorgevoerde meritocratische beoordeling en selectie tot grote sociale onrust leiden. Die kan ontstaan tussen overheid en nationale wetenschapsorganisaties, binnen deze organisaties en binnen nieuwe organisaties die speciaal voor het nieuwe promotiestelsel zijn ontworpen. Een consequente hantering van meritocratische beginselen kan ertoe leiden dat de academische status quo in ernstige mate wordt aangetast. Dat kan voor een zekere periode tot de gewenste resultaten leiden, maar op den duur zullen de actoren die leiding geven aan deze academische competitie geneigd zijn om te streven naar een nieuw evenwicht. Selectie is niet alleen een beoordeling van wetenschappelijke verdienste, maar ook een universitair-politieke handeling die directe gevolgen heeft voor de rust in de configuratie. De aanvechting om de vrede te bewaren kan groot zijn. Jencks en

Riesman spreken in dit verband van 'the general upper-middle class allergy to "trouble," of whatever sort.'³³ De 'elite van verdienste' moet zich steeds weer afvragen of zij de selectiespanning ten opzichte van vaak naaste collega's weer zal opvoeren of temperen.

'Though they are superior people, they are so much afraid of being envied that they identify themselves with the underdog, and speak for him. They demand that equality be more than opportunity: they demand equality in power, education, and income; they demand that equality be made the ruling principle of the social order; they demand that the unequal be treated **as though** they were equal.'³⁴

Ook op het microniveau zorgt een strikte hantering van meritocratische beginselen voor spanningen vanwege de inzet van promotoren om hun eigen promovendi te beschermen. Vergelijk hier ook de door Young beschreven inzet van ouders.

'We have had to recognize that nearly all parents are going to try to gain unfair advantages for their offspring. The function of society, whose efficiency depends upon observing the principle of selection by merit, is to prevent such selfishness from doing any serious harm. The family is the guardian of individual, the state the guardian of collective efficiency, and this function the State is able to perform because citizens are themselves divided in their interests... My intent is to stress that, despite the manyfold changes of the last centuries, the family is still much the same kind of institution, inspired more by loyalty than reason, that it used to be in feudal times.'³⁵

De vraag is of we ook in het nieuwe promotiestelsel niet het voortbestaan zullen zien van traditionele promotor-promovendus relaties met hun sterke patronagekenmerken. Niet alleen binnen de promotiereglementen bestaat deze relatie nog onverminderd voort. Ook in de praktijk van alledag is er nog veel dat doet herinneren aan de traditionele relatie die in Duitsland bijvoorbeeld verwoord wordt via het 'Doktorvater', maar waarvoor in sommige opzichten ook het uit de patronageliteratuur bekende begrip 'compadre' ('the child's ceremonial sponsors')³⁶ bruikbaar zou zijn. Het is de analyse van de promotor-promovendus relatie in termen van een patronagerelatie die mij dicht in de buurt brengt van Youngs tegenstelling tussen loyaliteit en rede, en de problemen van de interne erosie van de meritocratie op microniveau.

Young stelt dat de opkomst van meritocratische beginselen leidt tot spanningen tussen 'family' en 'community'. De comeback van het egalitarisme wordt dan plausibel.

'A sort of egalitarianism flourished then because two contradictory principles for legitimizing power were struggling for mastery - the principle of kinship and the principle of merit - and nearly everyone, in his heart of hearts, believed in both. Everyone thought it proper to advance his son and honour his father; everyone thought it proper to seek out ability and honour achievement.'³⁷

Riesman en Jencks gebruiken niet het begrip 'family', maar het meer omvattende begrip 'origin'. Volgens hen wordt het Amerikaanse systeem hoe langer hoe meer meritocratisch. 'It tries to divide people according to competence, interest, and achievement rather than according to origin.... While there are still plenty of exemptions to the general meritocratic rule, and plenty of reasons for ambivalence about its increasing acceptance, it seems to us an inevitable feature of highly organized societies with a very specialized division of labor.'³⁸ De gedeeltelijke overwinning van de meritocratie brengt volgens Jencks en Riesman ook een 'upper-middle class' stijl met zich mee: kosmopolitisch, gematigd, universalistisch, legalistisch, 'concerned with equity and fair play, aspiring to neutrality between regions, religions, and ethnic groups'.³⁹ Zij wijzen op de bijzondere rol van de 'graduate schools' in de opkomst van de meritocratie, 'trendsetters' in de promotie van meritocratische waarden. 'In Talcott Parsons' terms they are "universalistic", ignoring "particularistic" and personal qualities in their students and professors. This means that they choose professors almost entirely on the basis of their "output" and professional reputation.'⁴⁰ Dat zelfde geldt naar hun mening voor de promovendi. Die worden beoordeeld op basis van hun examenresultaten en het vermogen tot het produceren van goed wetenschappelijk werk. 'The claims of localism, sectarianism, ethnic prejudice and preference, class background, age, sex, and even occupational plans are largely ignored.' Wat in mijn studie te bewijzen valt.

De (her)verdeling van macht, prestige en onderlinge afhankelijkheid in de collectivisering van het promoveren

De vraag luidt nu hoe wij de strijd tussen de principes van de meritocratie en het egalitarisme beter kunnen begrijpen. Hoe wordt deze strijd gevoerd binnen het universitaire systeem, in het bijzonder met betrekking tot het promoveren? In deze studie wordt voor de analyse gebruik gemaakt van een aantal sociologische en antropologische inzichten die ontleend zijn aan het werk van Bourdieu, De Swaan, Scott, Bailey en Collins.

Waarom juist deze theorieën gekozen tot basis van dit onderzoek? Gouldner vertolkt het standpunt dat de keuze voor een specifiek theoretisch kader gegrondvest is op veel algemenere en al bestaande aannames over menselijke samenlevingen en dat deze op hun beurt in sterke mate bepaald worden door de persoonlijke sociale ervaringen van de onderzoeker. Dat geldt natuurlijk zeker voor mij als directeur van een onderzoekschool die besluit tot een participierend-observerend onderzoek in de eigen professionele arena. 'Whether a theory is accepted or rejected, whether it undergoes change or remains essentially unchanged, is not simply a cerebral decision; it is in some part contingent upon the gratifications or tensions that it generates by dint of its

relation to the sentiments of those involved.⁴¹ In sociaal-wetenschappelijke studies wordt echter zelden verslag gedaan van de 'wereldhypotheses', de 'domain assumptions', laat staan de sentimenten die de onderzoeker associeert met bepaalde theoretische uitgangspunten.⁴² De theoretische verankering van een sociaal-wetenschappelijk onderzoek wordt medebepaald door de nagestreefde overeenstemming tussen de eigen persoonlijke ervaringen en de theoretische verklaringsmogelijkheden. Het theoretisch engagement is daar het sterkst waar de persoonlijke ervaring het heftigst is. De onderzoeker zal er naar streven theoretische inzichten te verwerven of te ontwikkelen die minimaal tot een beter begrip leiden van die eigen sociale omstandigheden ten opzichte waarvan men de meest uitgesproken emoties ervaart.

In 1989 begon ik een professioneel dagboek. Dat maakt nu een retrospectieve verklaring van de theoretische keuzen mogelijk. Een herlezing van die honderden pagina's dagboek leert dat de heftigste gevoelens ontstonden bij (1) de steeds frequentere botsingen met hiërarchisch hogergeplaatste besturen of ambtenaren, (2) het ontvluchten van de kernactiviteiten van de nieuwe onderzoekschool door promovendi en promotoren, (3) de selectie van nieuwe promovendi of stafleden op grond van strategische overwegingen in plaats van wetenschappelijke verdiensten, (4) het calculerend negeren van aangegane verplichtingen door promovendi en promotoren, en (5) de spanningen tussen de professionals en de ambtelijke directeur. En ook valt er uit die dagboeken te lezen op welke momenten de grootste mate van voorzichtigheid werd betracht, opluchting en tevredenheid werden gevoeld, een loden last werd ervaren. Het niet toelaten van promovendi of nieuwe docenten die door de stafleden van de onderzoekschool sterk gesteund werden leidde tot grote voorzichtigheid; de erkenning door derden (NWO, KNAW) zorgde voor opluchting. Mooie promoties waren reden voor tevredenheid. En iedere keer voelde ik weer de loden last als ik, samen met de decaan van het Instituut en namens de docenten, een promovendus na onvoldoende prestaties de verwijdering uit de opleiding moest aanzeggen.

Sociologisch geformuleerd ging het hierbij om sociale processen als de afnemende autonomie van de onderzoekschool, de sterk centrifugale krachten binnen de onderzoekschool, de kracht van de beschermingsrelaties tussen promotoren en promovendi, de relatie tussen bureaucrativering en wetenschappelijk werk, de deelname van de onderzoekschool aan de concurrentie in academische arena's en de problemen bij academische selectie. Het zou een historische verdraaiing zijn om te stellen dat ik op grond hiervan in een rationeel afwegingsproces tot de keuze voor bepaalde theoretische uitgangspunten kwam. Maar de theoretische aansluiting bij Bourdieu (conflictsociologische analyse van de academische arena), Scott (publieke en verborgen oppositie, discrepanties tussen publieke en besloten handelingen), De Swaan (collectivering van onderwijsvoorzieningen) en de patronagespecialisten ligt in de lijn van de ervaringskennis die al participierend in de academische arena werd opgedaan.

Overheersend is in mijn theoretische proposities een conflictologische benadering. De collectivisering van het promoveren staat sterk in het teken van wedijver tussen en binnen academische elites.

Van conflicten is veel méér sprake dan van banden van onderlinge solidariteit en van gemeenschappelijk aanvaarde tradities. Ook in mijn geval is echter sprake van accentverschillen. De aanvaarding van een conflictologische benadering tot uitgangspunt betekent allerm minst een veronachtzaming van de elementen van binnen onderzoekscholen gemeenschappelijk ontwikkelde pedagogische en paradigmatische principes, de onderlinge afhankelijkheid tussen bijvoorbeeld promotoren en promovendi en het sterke ruil karakter van talloze relaties.

Door een comparatieve benadering qua tijd en thema dwingt men zich er toe om het niveau van de alledaagse ervaring te overstijgen en greep te krijgen op ontwikkelingen van een grotere reikwijdte. Een comparatief uitgangspunt creëert in principe de mogelijkheid om ons open te stellen voor informatie die niet correspondeert met onze gevoelens van alledag ('de universiteit is onveranderbaar').⁴³ Door een vergelijking van het oude en nieuwe promotiestelsel en een vergelijking met eerdere pogingen tot verandering van de academische organisatie is een preciezer beoordeling mogelijk van de nu regelmatig gehoorde stellingen over de onveranderlijkheid van het universitaire bestel.⁴⁴

De uitgangspunten

In De Swaans collectiviseringstheorie nemen twee verschijnselen een centrale plaats in: de interdependentie van armen en rijken en de krachtmetingen tussen de elites. De dynamiek van het collectiviseringsproces wordt daardoor in belangrijke mate bepaald. 'De collectivisering van verzorgingsarrangementen voltrekt zich in drie dimensies: vergroting van schaal, versterking van het collectieve karakter, in toenemende mate gedragen door de staat of een openbaar lichaam.'⁴⁵ Bourdieu biedt in zijn *Homo Academicus* aangrijpingspunten voor de specificatie van de begrippen 'rijk' en 'arm' binnen de analyse van de collectivisering van het promoveren. Rijk en arm wil ik onderscheiden naar de mate van beschikking over: 'the capital of academic power', 'the capital of scientific power', 'the capital of scientific prestige' en 'the capital of intellectual renown'.⁴⁶

Verschillen in academische en wetenschappelijke macht en wetenschappelijk prestige spelen een belangrijke rol in de relaties tussen promotoren en promovendi of tussen de leden van de onderzoekscholen en wetenschappelijke medewerk(st)ers die daartoe niet zijn toegelaten. Strijd om de academische macht en toenemende interdependentie staan centraal in de relaties tussen lokale universitaire bestuurders en

metropolitaanse professorale elites 'die zich oriënteerden op de nationale staat en de nationale markt.'⁴⁷ Om academische macht gaat het in de nationale concurrentie om geld en erkenning van de onderzoekscholen. Daar is niet alleen de politieke macht aan de orde. Inzet in deze nationale arena is het monopolie over het specifieke gezag dat kenmerkend is voor het veld in kwestie. De strijd om onderzoeksgelden en faciliteiten is niet alleen een kwestie van epistemologische conflicten.⁴⁸ De overwinnaars slagen erin om hun onderzoeksprocedures te maken tot maatstaf van alle wetenschappelijke praktijk.⁴⁹

Een belangrijk kenmerk van deze krachtmetingen is dat zij in veel gevallen niet de eigenlijke beginselen van het spel aantasten. 'Alle mensen die zich binnen een veld bewegen delen een aantal fundamentele belangen. Achter de antagonismen gaat een objectieve medeplichtigheid schuil. De strijd veronderstelt overeenstemming over datgene wat de moeite van het bevechten waard is.'⁵⁰ Dit inzicht is ook van groot belang bij de analyse van de relaties tussen promotoren onderling, tussen promotoren en promovendi en tussen elkaar bestrijdende wetenschappelijke of ambtelijke elites.

In al deze situaties vallen 'rijken' en 'armen' te onderscheiden. Waar het om gaat zijn de verschillen in status en macht van academische elites die een monopolie claimen

*'in the production of knowledge in their field and to fashion the knowledge produced accordingly. Establishments of this kind form power- and status hierarchies with each other. Within these hierarchies establishments of different disciplines hold different positions - at any given time some rank higher, some lower. The fact is known by most of the people concerned. But one rarely refers to these status- and power-differentials in these terms; they are discussed at a lower level of synthesis with a high degree of involvement and mostly in personal terms: as tensions between professors, departments or, more rarely, disciplines.'*⁵¹

Ik wil in dit verband een onderscheid maken tussen wetenschappelijke elites en ambtelijke elites. In de collectivisering van het promoveren zien we de sterke opkomst van de ambtelijke bemiddelaars, 'de professionele experts en administrateurs'.⁵² De conflicten in het wetenschappelijk veld gaan niet alleen over wetenschappelijke macht en prestige tussen wetenschappers onderling maar ook over de verdeling van de academische macht tussen enerzijds diegenen met een groot wetenschappelijk kapitaal en anderzijds de ambtelijke en bestuurlijke elite op facultair en universitair niveau en binnen de grote nationale bemiddelende organisaties zoals NWO en KNAW.

Bourdieu betitelt het wetenschappelijke veld ook als een strijdperk. In de hierna volgende hoofdstukken spreek ik zelf ook over een 'arena', maar ook over een 'markt'. Een centraal kenmerk daarvan is het conflict tussen de nieuwkomers en de

machthebbers die proberen hun monopolie te verdedigen en concurrentie buiten te sluiten.

Het benadrukken van de eliteconflicten door De Swaan en Bourdieu leidt tot een completere analyse van de collectivisering van het promoveren. Zonder deze politieke kant in de verklaring te betrekken blijft onduidelijk waarom promotoren zich in collectieven gingen verenigen voor het onderhouden van hun onderlinge relaties en die met de promovendi. Deze waren immers van oudsher zeer individueel en zullen dit ook, zoals ik zal aantonen, voor een belangrijk deel blijven. 'De sociologische vraag moet zijn waarom sommige ideeën in een bepaalde periode een grotere verbreiding kregen, terwijl andere stilaan werden opgegeven, of juist door dissidente minderheden hardnekkig verdedigd.'⁵³

De door mij eerder geformuleerde centrale vraag duidt op een veronderstelling. De collectivisering van het promoveren wordt vaak geplaatst in het kader van een 'top-down' analyse. De veranderingen worden vooral gezien als het resultaat van de politiek van de overheid. De eerste aanzetten tot de collectivisering van het promoveren zijn echter ook in belangrijke mate het gevolg geweest van de 'ontmoeting' tussen de overheid en politiek actieve groepen in de academische wereld (i.h.b. professorale elites). En dat geldt evenzeer voor de nadere implementatie waarin naast deze twee partijen ook de lokale bestuurders een prominente plaats gingen innemen.

Blume beargumenteert vanuit een wat ander perspectief ook het belang van de analyse van de politieke context van de institutionele wetenschapontwikkelingen (daarbij de aandacht vestigend op de processen van collectivisering en verstatelijking van de wetenschap⁵⁴). In mijn studie wil ik een verbinding tot stand brengen tussen wat Blume omschrijft als de institutionele en de interactionele benadering. De relaties van wetenschappers (tussen promotoren en promovendi, tussen promotoren onderling, tussen professorale elites, tussen wetenschappers en bestuurders) worden onderzocht binnen de context van bredere wetenschapspolitieke ontwikkelingen op nationaal en lokaal-universitair niveau. Daarbij ken ik een belangrijke functie toe aan de invloed van wetenschappers op de wetenschapspolitiek. Blume verwoordt de vervlechting van politiek en wetenschap als de 'interpenetration of the political and scientific systems'.⁵⁵

Bourdieu, De Swaan en Elias hanteren het in dit opzicht belangrijke begrip 'interdependentie'. Deze speelt een rol in de relaties tussen promotoren en promovendi, tussen professorale en ambtelijke elites, tussen professoren en lokale bestuurders. 'No established-outsider relationship is likely to maintain itself for long without some reciprocity of dependence. However, the dependence of the established on the outsiders is smaller and, as a rule, very much smaller.'⁵⁶

De onderlinge, asymmetrische afhankelijkheid leidt ertoe dat de academische arena niet alleen beheerst wordt door het streven naar de vergroting of het behoud van

macht en prestige, maar ook door samenwerking of coalitievorming.⁵⁷ Naast de term 'arena' gebruik ik in deze studie het begrip 'markt' om in voorkomende gevallen academische marktmechanismen extra te belichten.⁵⁸ In de configuratie van universiteiten, nationale wetenschapsorganisaties en overheid worden het aangeboden onderwijs, de resultaten van onderzoek en de uitwisseling van wetenschappers hoe langer hoe meer in monetaire maatstaven uitgedrukt. Ik spreek ook van een 'monetarisering' van relaties. Het door Collins geschetste beeld van een piramide van markten maakt ook de politieke aspecten van de collectivisering van het promoveren inzichtelijker. Door uit te gaan van een piramide van boven elkaar geplaatste markten wordt begrijpelijk waarom elites die in de ene markt elkaar fel bestrijden, in een hogere markt of arena gedwongen worden de markt te verdelen of zelfs coalities met elkaar aan te gaan. Hiermee is de verstrengeling van concurrentie en interdependentie aan de orde gesteld.

In mijn analyse van de collectivisering van het promoveren leg ik een sterke nadruk op de hiërarchisering en formalisering van de relaties die het gevolg zijn van de grotere interdependentie. Daarbij sta ik in de analyse van de relaties tussen promovendi en promotoren en tussen promotoren onderling nadrukkelijk stil bij de momenten van het 'kleine verzet', de verborgen boodschappen van ontevredenheid en het stille onbehagen van academici die laten zien dat de collectivisering en bureaucratisering dan misschien wel niet leiden tot 'totale confrontaties' maar wel allerminst onomstreden zijn. Voor de promotoren zijn hiermee de dilemma's van collectieve actie⁵⁹ aan de orde gesteld.

Elias betitelt de balans tussen afhankelijkheid en onafhankelijkheid als een van de centrale problemen voor de wetenschappelijke establishments die door derden worden gecontroleerd en gefinancierd. In dit verband spreek ik van een cyclische beweging van (het streven naar) autonomie - het creëren van wetenschappelijke enclaves - en de daarop volgende (pogingen tot) inkapseling. In dit laatste begrip herkent men een van de sleutelbegrippen uit Baileys politieke antropologie.

De proposities

Na de schets van de voorgeschiedenis en de theoretische inleiding is het mogelijk om de proposities die aan mijn studie ten grondslag liggen aan te scherpen.

De invoering van de Taakverdeling en Concentratie en de Voorwaardelijke Financiering markeert de opkomst van meritocratische beoordelingsprincipes in het hoger onderwijs en onderzoek. Het belang van het wetenschappelijk onderzoek - eerst alleen afhankelijk van studentenaantallen - wordt ten opzichte van het universitaire onderwijs in status verhoogd. In de uitvoering van een in principe meritocratisch,

constructief universitair beleid blijven de basisprincipes van een distributieve onderwijspolitiek nog steeds voortbestaan in de vorm van de evenredige verdeling van lasten en lusten en de daaraan ten grondslag liggende wens tot pacificatie.

Het dilemma van de constructieve onderwijspolitiek komt op drie wijzen tot uitdrukking in de uitvoering van vergaande maatregelen. Er worden compromissen gesloten. De uitvoering wordt vertraagd. De uitvoering wordt gedelegeerd aan lokale bestuurlijke elites of coalities daarvan, die tijd en ruimte krijgen om in de uitvoering de belangen van de gevestigden zoveel als mogelijk te ontzien. De belangentegenstelling tussen de nieuwkomers en de gevestigden overheerst de implementatie van de vernieuwing van het promotiestelsel, de versterking van de controle op het onderzoek en de bezuinigingen.

In de uitvoering van constructieve onderwijsmaatregelen slaagt de pacificatie door de politiek van assimilatie. Assimilatie staat hier voor de opname of neutralisering van de constructieve elementen in de onderwijspolitiek van de gevestigde orde. De lokale bestuurlijke elites voeren een politiek van omgekeerde inkapseling. Dat gebeurt vooral door een bestuurlijk-financiële of strategische uitvoering in plaats van een kwalitatief-selectieve uitvoering. In de uitvoering leidt dit tot een erosie van de wetenschappelijke onderbouwing.

De politiek van assimilatie leidt tot partiële neutralisering van de constructieve onderwijspolitiek. Toch is in zijn totaliteit bezien ondanks, ja zelfs vanwege de controversen en het verzet een ontwikkeling op macroniveau zichtbaar die zich kenmerkt door: (a) de opkomst van een selectievere beoordeling van prestaties, (b) een gewinning aan een beoordeling door derden, (c) een groter bewustzijn en zorgvuldiger beheer van tijd en middelen.

Met het systeem van Voorwaardelijke Financiering lijkt een ordening van het wetenschappelijk onderzoek in gang gezet te zijn die vooral correspondeert met de onderzoeksprogrammering van de natuurwetenschappen. Men zou kunnen zeggen dat het wetenschappelijk gezag van de natuurwetenschappen omgezet is in de verdelingsstructuur en in de criteria voor algemene erkenning en financiering in het wetenschappelijk veld. De vraag is of we in de vorming van de onderzoekscholen deze ontwikkeling wederom kunnen waarnemen.

De volgende proposities zullen leidinggevend zijn voor het onderzoek.

- I Er is sprake van een collectivisering van het promoveren: de financiering en begeleiding van promovendi wordt op nationale schaal tot de collectieve zorg van promotoren, onder de hoede van coördinerende instanties die verplichtend kunnen optreden, binnen instituties met een eigen interne dynamiek waaraan de promotoren zich in afnemende mate kunnen onttrekken.

- II De collectivisering van het promoveren kenmerkt zich door de gezamenlijke selectie, begeleiding en beoordeling van promovendi, (de belijdenis van) een gezamenlijke onderzoeksplanning en collectieve uitvoering, de bundeling van academisch prestige en kapitaal en een gezamenlijk economisch belang (de tijdige voltooiing van dissertaties). Het is in de eerste plaats de afdwingbaarheid van de deelname aan de collectivisering die deze onderscheidt van op vrijwilligheid gebaseerde samenwerking. Individuele promotoren beschikken nog wel over enige vrijheid in de keuze van een collectief waarbij zij zich aansluiten, maar kunnen zich op straffe van marginalisering niet onttrekken aan de collectivisering op zich.
- III De collectivisering en de daarmee gepaard gaande versterking van het toezicht zijn niet onomstreden. Het nieuwe regime van hoogleraren - uitgeoefend onder controle van nationale wetenschapsorganisaties en tot stand gebracht in voortdurend conflict met lokale bestuurders - genereert dilemma's, verborgen en publiek onbehagen en tegenstand onder promovendi, promotoren en lokale bestuurders. Weerstanden van promovendi hebben veelal een verborgen karakter vanwege hun grote afhankelijkheid van de promotoren.
- IV De collectivisering en de weerstanden daartegen leiden tot het samengaan van centrifugale en centripetale krachten binnen de onderzoekscholen waarvan het voortbestaan daardoor allerminst vanzelfsprekend is.
- V De traditionele patronagerelaties tussen promotoren en promovendi⁶⁰ vormen de kern van het voortbestaan van de nieuwe onderzoekscholen.
- VI De collectivisering heeft tot wijzigingen geleid in de relaties tussen promovendi en promotoren.⁶¹ Er is sprake van een verfijning van de sociale controle van de gevestigden ten opzichte van de nieuwkomers.⁶²
- VII De collectivisering kenmerkt zich door conflicten en krachtmetingen tussen 'gevestigden' en 'buitenstaanders'. De dynamiek van de collectivisering wordt in belangrijke mate bepaald door de conflicten tussen enerzijds de gevestigde lokale bestuurders en anderzijds professoren (die zich oriënteren op de nationale staat, de nationale markt en internationale samenwerking) en de centrale staat zelf. Een kernprobleem in de conflicten tussen lokale bestuurders en professorale elites is dat van de balans tussen afhankelijkheid en onafhankelijkheid in bestuurlijke en financiële zin.
- VIII Er is sprake van drie arena's. In de eerste plaats de academische arena van overheid en nationale wetenschapsorganisaties waarin disciplinaire en paradigmatische confrontaties plaatsvinden rond de vaststelling van criteria voor de toekenning van academische legitimatie en financiering aan onderzoekscholen.

In de tweede plaats is er de arena van (a) overheid en nationale wetenschapsorganisaties, die beschikken over de macht tot erkenning en financiering van onderzoekscholen, (b) de lokale bestuurders die hun sturingsmogelijkheden ten opzichte van nationale organisaties en hun professoren en onderzoekscholen niet willen opgeven, en (c) de promotoren die een zo groot mogelijke autonomie ten opzichte van de lokale bestuurders nastreven.

In de derde plaats is er de interne arena van de onderzoekscholen waarin dagelijkse krachtmetingen plaatsvinden tussen individuele, voorheen autonome promotoren en collectieven van op elkaar toezicht uitoefenende collega's.

De dynamiek van de collectivisering wordt in de twee eerstgenoemde arena's bepaald door de wedijver tussen de eerdergenoemde actoren en niet door een pedagogisch debat over de promotieopleidingen, de kwaliteit van de dissertaties en de tijdige voltooiing daarvan.

- IX De inzet van de conflicten is gelegen in (a) de autonome competentie tot selecteren (uitsluiting en toelating van leden van onderzoekscholen, erkenning en financiering van onderzoekscholen), (b) de macht over de definitie van de criteria voor de selectie en beoordeling van onderzoekscholen en promovendi.

Er is sprake van een altijd aanwezige 'selectivity divide'. Bij de opbouw van de onderzoekscholen kunnen we in iedere fase en in iedere controverse 'selectieven' en 'egalitair' onderscheiden.

De te verdedigen centrale stelling is dat de dynamiek van de collectivisering gelegen is in de confrontaties tussen de bestuurlijke en academische elites en steeds weer draait om de tegenstelling tussen het streven naar een meritocratische selectie versus de verdediging van bestaande verhoudingen via de politiek van verdelende rechtvaardigheid en evenredige verdeling. Kort samengevat: in deze studie naar de collectivisering van het promoveren gaat het om de macht over selectie en beoordeling.

Opmerking [DHS1]:
Correcties externe redacteur
ingevoerd in hoofdstuk I:
10.6.1997, 10.39 uur.

II Pedagogische en politieke onvrede als basis voor het nieuwe promotiestelsel

Ministerieel weerwoord op het verzet tegen de universitaire herstructurering

Het chronologisch overzicht van de aanloop tot de nieuwe tweefasenstructuur eindigde in hoofdstuk I in het begin van de jaren tachtig. De nieuwe eerste fase startte in 1982 en men maakte zich op voor de late voorbereiding van de tweede fase die via de aanstelling van aio's (assistenten in opleiding) in september 1986 een aanvang zou nemen.

In 1983 waren de universiteiten en de overheid nog steeds verwickeld in een discussie over de vormgeving van het traject na het doctoraal nieuwe stijl. Gezien vanuit het perspectief van een beheersing van de tijd bevatte de wet tweefasenstructuur (1981) twee kwetsbare elementen. Er was sprake van variabele tijdslimieten voor de na het doctoraal volgende onderzoekopleiding (1 of 2 jaar) en het daarop weer volgende assistent-onderzoekerschap (3 of, in uitzonderingsgevallen, 4 jaar).

In 1983 maakte de minister een eind aan deze flexibiliteit via de *Concept Beleidsnota Beiaard*. Centraal stond hierin de opheffing van de een- tot tweejarige onderzoekopleiding die na het doctoraalexamen van de eerste fase de overgangsfase zou vormen naar het assistent-onderzoekerschap. Als voornaamste redenen voor deze ingreep noemde de minister macrosociale ontwikkelingen en het beleid van de universitaire instellingen. Deze hadden de onderzoekopleiding naar de mening van de minister vooral gebruikt voor een verkapte verlenging van de eerste fase door te veel curriculumelementen uit de eerste fase in de onderzoekopleiding op te nemen.⁶³ Een voorbeeld van de assimilatie van nieuw beleid binnen bestaande verhoudingen.

De *Beleidsnota Beiaard* verscheen één maand na ontvangst van een verderop uitvoerig te beschrijven sociologenvoorstel voor de inrichting van de tweede fase. In het voorwoord gaven de ministers Deetman en Braks aan dat zij met deze nota niet de bedoeling hadden om de greep van de overheid op de taakuitoefening van universiteiten en hogescholen te versterken. De minister zegde toe in de verdere vormgeving van de tweede fase financiële ondersteuning te bieden. Daarmee werd ook het plan van zes hoogleraren in de sociologie beoogd. De ministers vestigden ook de aandacht op een nieuw element in het hoger onderwijs: zij verwachtten een toename van de competitie in het wetenschappelijk veld, zowel nationaal als internationaal.

De ministers spraken nergens op ongeruste toon over het feit dat hen nog slechts tweeënhalft jaar resteerde voor het ontwerpen van een tweede fase, waarover daarvoor enkele tientallen jaren zonder veel overeenstemming werd gedelibereerd. De studenten die op 1 september 1982 als eersten met de nieuwe eerstefase opleiding begonnen moesten immers, na afronding van hun doctoraal, op 1 september 1986 kunnen starten met een tweede fase. Hoogleraren die zich actief bezighielden met de vormgeving van de tweede fase gaven daaraan op het moment dat de minister zijn nota voorbereidde al hun eigen invulling. Er vormden zich landelijke combines, waaraan niet alle collega's of bestaande afdelingen op een bepaald vakgebied deelnamen.

In de nota werd herhaaldelijk geconstateerd dat de instellingen curriculum-onderdelen, die in feite in de eerste fase thuishoren, doorschoven naar de onderzoeksopleiding. Daarmee werd volgens de ministers de volwaardigheid van de eerste fase ontkracht en dreigde impliciet een verlenging van de eerste fase. Voor de overheid een onaanvaardbare uitkomst van bijna veertig jaar discussie over de verkorting van de studietijd.

De onderzoeksopleiding zou volgens de minister vorm moeten krijgen door 'actieve deelname aan onderzoek als assistent in opleiding.' 'Kenmerk van deze oplossing is dat in de opleiding tot onderzoeker, deelname aan onderzoek het belangrijkste is.' In een duidelijke verwijzing naar onder andere het voorstel van de zes sociologen schrijven zij het volgende.

'Tenslotte zij opgemerkt dat de voorgestelde vormgeving van de onderzoeksopleiding invullingen toestaat die aan de in kringen van het wetenschappelijk onderwijs met enige nadruk levende wens om een "postgraduate" opleiding te kunnen realiseren, tegemoet komt.'

De tendens naar een verscherpte selectie zette zich in de nota door. De doorstroom naar de tweede fase werd nog iets verder gereduceerd. De verwachte doorstroom werd nu direct gerelateerd aan het bestaande aantal promoties. De ministers gingen er van uit dat ongeveer 10% van het aantal verwachte afgestudeerden van de eerste fase zou kunnen worden aangesteld als assistent in opleiding. Zonder omwegen werd nu ook gesproken van een sollicitatieprocedure. Definitief namen de ministers afstand van een landelijk systeem van toelating tot de tweede fase via ongewogen of gewogen loting. Dit idee ontstond onder een eerdere minister, toen selectieve toelating tot de tweede fase als uitgangspunt nog lang niet aanvaard was. De stemming werd toen sterk bepaald door de overtuiging dat iedere eerstefasestudent in principe geschikt zou zijn voor de tweede fase - de student had immers de volwaardige eerste fase voltooid - en dat een selectie van kandidaten geen afbreuk zou mogen doen aan het kwalitatieve gelijkheidsbeginsel.

Ook in institutionele zin nam de minister afstand van eerder gekoesterde gelijkheidsbeginselen. De minister stelde dat voor de locatie van de opleidingen een taakverdeling nodig zou zijn. 'Het grote aantal voorgenomen onderzoeksopleidingen wijst erop dat te weinig onderlinge afstemming en gezamenlijke bezinning heeft plaatsgevonden.' Verder opteerde de minister voor een 'concentratie van de opleidingsplaatsen bij die vakgroepen die door een daartoe geschikt onderzoekprogramma de opleiding het best gestalte kunnen geven.'⁶⁴

We zien in deze nota ook de basis gelegd voor een sterke juridisering van het nieuwe promoveren. De minister kondigde aan dat bij algemene maatregel van bestuur de rechtspositie van de assistent in opleiding zou worden vastgelegd. Hoofdkenmerken daarvan waren aard en omvang van de werkzaamheden, garanties voor begeleiding en instructie en beoordeling van de vorderingen. In 1986 werd de rechtspositieregeling in het *Staatsblad* gepubliceerd.⁶⁵

Tot slot werd in de nota duidelijk gemaakt dat de invoering van de assistenten in opleiding vanaf 1989 gefinancierd zou moeten worden door reductie van de verschillende personeelscategorieën van de vaste staf. Daarmee was de confrontatie tussen de gevestigden en de nieuwkomers op de politieke agenda gezet. Ten opzichte van het startjaar 1986 zouden volgens de Beleidsnota in 1992 de volgende reducties in arbeidsjaren moeten zijn gerealiseerd.

	1986	1992
Hoogleraren	2735	2430
Universitair Hoofddocenten	3390	3390
Universitair Docenten	7440	6600

In 1984 realiseerde de universitaire gemeenschap zich deze ingrijpende consequenties nauwelijks. Dat kwam vooral omdat de eerste aio's wel in 1986 met hun aanstelling begonnen, maar de eerste reducties in de overige categorieën van het wetenschappelijk personeel pas in 1989 zouden behoeven te worden gerealiseerd. We zien hier al de basis gelegd voor de spanningen die later zullen ontstaan in de universitaire gemeenschap, en wel tussen de hoogleraren en aio's aan de ene en de universitaire docenten aan de andere kant. Deze categoriale competitie heeft nog twee pendanten: de competitie tussen eerste en tweede fase en tussen faculteiten en postdoctorale instituten, later te noemen onderzoekscholen.⁶⁶

Met de *Beleidsnota Beiaard* nam de minister ruim afstand van de oorspronkelijke plannen. De minister koos daarvoor vanwege de wijze waarop de instellingen de

tweede fase invulden, vanwege de door de instellingen voorgestelde percentages doorstroom van studenten van eerste naar tweede fase en de daarmee verband houdende kostenvergroting. Met de nota werd een groot risico genomen. Zonder dat de minister beschikte over een eigen voorstel voor de invulling van de tweede fase, werden de door de instellingen ontwikkelde plannen terzijde gelegd. Nog steeds was niet geregeld op welke wijze en binnen welke structuur de toekomstige aio's begeleid zouden moeten worden. Binnen en buiten het ministerie kon men zelfs vernemen dat met de Beleidsnota Beiaard de kernelementen van een universitaire tweefasenopleiding zouden zijn ontkracht.

Het is dan inmiddels voorjaar 1984 geworden. De tijdsdruk nam voor de minister nu enorm toe. Over tweeënhalf jaar zouden de eerste honderden eerstefasestudenten afstuderen. Een deel daarvan zou aanspraak maken op een goed geregelde tweede fase: de dreigende komst van mondige rechthebbenden. Politiek gezien was het onmogelijk voor de minister uitstel van de tweede fase te realiseren.

Redders in de nood: professoren ontwikkelen postdoctorale plannen

In de vorige paragraaf verwees ik enkele keren naar initiatieven die aan de universitaire basis werden ontwikkeld ter invulling van de tweede fase. In de *Beleidsnota Beiaard* werd verwezen naar een plan dat het ministerie bereikte van de kant van sociologen.

In 1983 ontwikkelden aan vijf verschillende universiteiten hoogleraren in de sociologie ingrijpende voorstellen voor de vormgeving van de toekomstige tweede fase, de promotieopleiding. Met hun voorstellen richtten zij zich niet alleen op onderzoek en onderwijs. Hun initiatieven vormden ook een universitair politieke daad, waarmee zij niet alleen een verandering wilden forceren in de universitaire opleiding, maar tevens in de bestuurlijke verhoudingen die zich kenmerkten door een gebrek aan daadkracht en malaise onder collega-hoogleraren die er niet in geslaagd waren om tot een adequate herziening van de universitaire opleiding in de sociologie te komen.⁶⁷ Het initiatief betekende ook het begin van een verandering in de universitaire machtsverhoudingen en gaf uitdrukking aan een grote onvrede die in delen van het wetenschappelijk corps was gegroeid vanwege de ingrijpende bestuurlijke veranderingen sinds het eind van de jaren zestig.

In een situatie van malaise (onder vakgenoten), besluiteloosheid (bij het ministerie, bij de vakgenoten en bij de faculteiten) en ongerustheid over tempo en mate waarin gepromoveerd werd zagen de initiatiefnemers de politieke ruimte ontstaan voor het lanceren van voorstellen die in pedagogisch en bestuurlijk opzicht een breuk met de status quo mogelijk maakten. Zij richtten zich daarbij op een onderdeel van het hoger onderwijs dat op dat moment nog 'ongeregeld' was en waarin zij als hoogleraren ook

over exclusieve rechten zouden beschikken: het traditionele *ius promovendi* - het recht om als promotor op te mogen treden - binnen een nieuw promotiestelsel. Gebrek aan daadkracht, passiviteit, onenigheid op landelijk niveau, trage besluitvorming, dreigende tegenstellingen tussen gevestigden (aangestelde stafleden) en nieuwkomers (*promovendi* nieuwe stijl), angst voor een onbeheerste toename van het toegepaste onderzoek ten koste van fundamentele studies, in die termen spraken de initiatiefnemers over de bestuurlijke situatie in hun discipline. Hiermee is de context geschetst van de eerste initiatieven tot vorming van postdoctorale instituten in de sociologie.

Hoewel hun collega's en bestuurders in de voorbereiding van de nieuwe tweefasenstructuur wel in algemene termen spraken over de tweede fase, gingen zij op specifieke problemen rond de promotie in de sociale wetenschappen eigenlijk niet in. Enkele onderzoeken maken echter duidelijk dat onder sociale wetenschappers een breed gedeelde zorg bestond en dat ook in dit opzicht de postdoctorale initiatiefnemers, met wie we later kennis zullen maken, niet alleen stonden.

Gedeelde zorgen over het promoveren

In Nederland was begin jaren tachtig weinig onderzoek verricht naar de promotie in de sociale wetenschappen.⁶⁸ Buis bracht in de situatie verandering met zijn onderzoek naar de promotie-ervaringen in vier verschillende wetenschapsgebieden. In hoeverre kwamen zijn bevindingen overeen met de zorgen die leefden bij de hoogleraren in de sociologie? Lopen we even vooruit op hun belangrijkste stelling: promoveren gebeurt te weinig, duurt te lang en is voor te velen een martelgang. Het is ook belangrijk te constateren dat we geen zorgen tegenkomen over de kwaliteit van de geproduceerde dissertaties.

Veel van deze punten werden ook door Buis gesignaleerd. Hij maakte zich zorgen over het teruglopende aantal promoties, onder de gelijktijdige constatering dat de maatschappelijke baten van de dissertatie in de 25 jaar voor 1983 zeer sterk waren toegenomen. De door Buis ondervraagde 215 gepromoveerden signaleerden de volgende knelpunten: onvoldoende begeleiding ⁶⁹, tijdgebrek, problemen van financiële aard, problemen terzake van technische faciliteiten en problemen betreffende het gezinsleven.⁷⁰

56% van de ondervraagden deed suggesties voor beleidsmaatregelen. Kernthema's waren: het verbinden van consequenties aan het (niet) promoveren; programmatische inbedding en werken in teamverband; intensivering van de begeleiding en toename van onderwijsvoorzieningen; meer mogelijkheden bieden voor het promoveren op artikelen en het stimuleren van niet-universitaire promoties. Wat betreft de consequenties dacht men vooral aan gevolgen voor de academische carrière als men

niet promoveert: geen vaste aanstelling, een blokkade van bevorderingen of het ontoegankelijk maken van bepaalde functies. Zoals men voorstelde om het promoveren minder vrijblijvend te maken, zo wilden sommigen ook de plichten van de promotoren scherper definiëren.⁷¹ Buis sloot hierop aan in zijn aanbevelingen en toonde dat de genoemde sociologen niet alleen stonden in hun zorgen om de tijd van totstandkoming en de intensivering en verbetering van de begeleiding en in hun pleidooien voor een minder vrijblijvende promotiecultuur.

Een paar jaar na de studie van Buis verscheen het verslag van een diepgaand en vergelijkend onderzoek naar de kwaliteit van Nederlandse en Angelsaksische dissertaties. Rooijackers was stellig in zijn conclusie over de Nederlandse proefschriften: nootore opvattingen over de slechte kwaliteit van de dissertaties, de exorbitant hoge kosten en de lange duur der promoties konden volstrekt niet worden bevestigd.⁷² Toch was er hier en daar sprake van problemen, euvelen of zelfs 'misstanden'. Betrekkelijk veel promovendi en promotoren liggen elkaar niet, maar verbreken toch de relatie niet. 'Als een der partijen problemen ziet aankomen voor de goede verstandhouding, zouden deze meer bespreekbaar moeten zijn dan thans het geval is... Eventueel zou men de relatie kunnen verbreken voordat de sfeer zodanig is bedorven, dat zulks niet meer "met gratie" kan geschieden.'⁷³ Rooijackers bevestigde wel de stelling dat het vervaardigen van proefschriften een 'lang en eenzaam avontuur' was.⁷⁴

Omdat hij het onderzoek naar de kwaliteit van de dissertaties centraal stelde en de uitkomsten daarvan positief waren, lijkt hij veel minder stellig in zijn aanbevelingen dan Buis: 'De onderzoeksresultaten rechtvaardigen geen radicale koerswijziging.' Toch betekenden enkele van de voorgestelde remedies een breuk met de bestaande situatie. Rooijackers bepleitte enerzijds een liberalisering van de begeleidingsrelatie door het als minder vanzelfsprekend te beschouwen dat promovendi bij een hoogleraar aankloppen van de faculteit of het instituut waar zij zelf gestudeerd hebben, dan wel werkzaam zijn. Maar ook Rooijackers streefde een vermindering van de vrijblijvendheid na. Er zouden meer en meer geregelde contacten moeten plaatsvinden tussen promotoren en promovendi. Een betere afbakening van het dissertatieonderwerp was vereist alsmede opname van het promotieonderzoek in grotere projecten.

Wat dachten nu de initiatiefnemers van de eerste postdoctorale instituten over de stand van zaken rond het promoveren? In de volgende paragraaf schets ik hun opvattingen die ten grondslag lagen aan de indiening bij de minister van een voorstel tot de oprichting van een promotieopleiding sociologie. Op tal van punten kunnen hun opvattingen gelezen worden als uitwerkingen van eerder geschetste zorgen die in veel bredere kring leefden.

De initiatiefnemers en het trage promoveren

Op verschillende momenten spraken de indieners van het voorstel over de selectieve aspecten van het door hen voorgestane nieuwe promotiesysteem.

‘We willen mensen echt in vier jaar laten promoveren. Dat is de deal. Je kunt verwachten dat de pressie die er op studenten uitgeoefend zal worden heel groot zal zijn. Wat dat betreft is het ook niet zo'n verschrikkelijk leuke school; je moet daar echt hard werken. Zo'n instituut moet zichzelf waarmaken en dus moeten er in korte tijd goede dissertaties afgeleverd worden. We kunnen ons onmogelijk opstellen als een exclusieve salon. Er moet wat uitkomen... Laten we maar eens proberen een hele goede school te maken, die goede mensen aflevert en ook internationaal een naam opbouwt.... Een elite-universiteit? Ach zo mag het wel genoemd worden, maar ik vind zelf dat zo'n instituut eerst nog maar eens moet waarmaken dat het daadwerkelijk een elite-instelling is. We zouden graag een elite-instituut willen worden, maar daar komt nog heel veel voor kijken.’⁷⁵ Aldus De Swaan

Ook een andere initiatiefnemer ging in een interview onder de titel ‘We moeten af van de gelijkheid’ in op de voorgestane verscherping van selectie en een andere onderwijscultuur. Hij zette zich daarmee ook af tegen ontwikkelingen in het eerste fase onderwijs.

‘Studenten, ook al doen ze dan tegenwoordig beter hun best, zouden ook wat steviger aangepakt moeten worden. Je kunt een student momenteel niet verplichten een werkstuk voor een bepaalde datum in te leveren. Er zijn geen sancties, geen dead-lines, alleen maar eindeloos veel herkansingen voor gesjeesde studenten... Je kunt ze niet vragen veel te lezen, je mag ze niet zo serieus nemen dat je zegt: het werk wat je hebt ingeleverd is dermate slecht dat er geen kans is dat je ooit nog een goed socioloog wordt.’⁷⁶

Phillips legde in de analyse van de lage promotiegraad in Nederland ook anderszins een directe relatie met een gebrek aan selectiviteit. Nu ten opzichte van het wetenschappelijk corps dat de eerste fase verzorgt.

‘Het probleem zit 'm in de docenten. Dat zijn veelal dezelfde als vijftien jaar geleden en een aanzienlijk percentage van die mensen is zelf niet goed getraind. Zij missen de nodige kwaliteit en studenten moeten het gelag betalen, tenzij je bereid bent te zeggen: nee, die medewerkers moeten zelf de prijs betalen. Maar dat zal niet snel gebeuren. Er zijn dus nu veel meer stafleden dan een paar jaar geleden bezig met het bedrijven van wetenschap. Ondanks al die goedbedoelde activiteit is de kwaliteit van hun werk en zeker van hun publikaties niet veel verbeterd. Domweg omdat velen niet beter kunnen...’⁷⁷

De afwezigheid van een goed geschoold docentencorps noemde Phillips bij een andere gelegenheid als een van de vier belangrijkste redenen waarom Nederlandse doctorandi onvoldoende zijn opgeleid voor het schrijven van een proefschrift binnen een redelijke termijn.

'The second reason for this lack of high-quality training is that most sociologists teaching in Dutch universities have not themselves received such training - since most of them have been trained by a faculty made up mostly of persons who lacked a Doctor's degree or other evidence of serious scholarly accomplishment.'⁷⁸

'Such training occurs during graduate education in the United States, but there is no tradition of graduate education in the Netherlands. Given the shortened period of university study here in recent years, it is even more difficult than in the past to assure quality training for those persons who will go on to begin a proefschrift.'⁷⁹

De indieners kozen voor een strategie die de belangen van de gevestigden op het eerste gezicht ongemoeid liet. De universitaire machtsverhoudingen werden kennelijk zo ingeschat, dat het als ondoenlijk werd beschouwd om binnen de bestaande onderwijs- en selectiestructuren grote veranderingen tot stand te brengen. De indieners kozen voor een vrijplaats - een enclave - voor aanvullende opleiding en geselecteerd personeel, met een strengere onderwijscultuur.

'Ik ben voor het idee dat er een instituut komt waar de beste mensen van verschillende Nederlandse universiteiten bijeenkomen... Vervolgens moet je de studenten selecteren en ook daarin moet je elitair zijn. Dat druist in tegen hetgeen in Nederland wenselijk genoemd wordt en er zal dan ook onmiddellijk gezegd worden: dat is niet fair... Om deze "elitaire" ideeën te kunnen realiseren zal men moeten erkennen dat niet alle wetenschappers en alle studenten even goed zijn...'⁸⁰

De idee van een scherpere selectiviteit werd ook gesteund door een belangrijke hoogleraar in de sociologie die niet tot de indieners van het plan behoorde, Van Doorn. Hij stelde voor de beoefening van de pure sociologie te concentreren op een beperkt aantal plaatsen:

'Ik pleit ervoor flink te snoeien in de sociologie-opleidingen. Je kunt er beter maar een paar overhouden die dan tenminste groot genoeg zijn om er behoorlijke sociologen op te leiden. Twee, drie, hooguit vier centra in Nederland. Aan de andere universiteiten kun je het vak reduceren tot hulpwetenschap.'⁸¹

Alvorens over te gaan tot de politieke setting waarbinnen de professorale plannen voor een nieuwe promotieopleiding vorm kregen, is het van belang op nog een andere zorg te wijzen die zeker een rol heeft gespeeld in hun initiatief. De indieners legden in hun voorstel nergens de relatie tussen de oprichting van een instituut voor fundamenteel wetenschappelijk onderzoek ter bevordering van het promoveren en de opkomst van de 'kundes', de sterk op toepassing georiënteerde onderdelen van het universitair onderwijs en onderzoek. De indieners, maar ook collega's die niet bij het initiatief betrokken waren, verwoordden echter bij verschillende gelegenheden hun zorg over de groei van de 'kundes' en de gevolgen daarvan voor de sociologie als 'moederweten-

schap'. Met het voorstel werd daarom niet alleen een breuk met de pedagogische en bestuurlijke status quo beoogd, maar ook een versterking van het fundamentele onderzoek ten opzichte van de op toepassing georiënteerde onderzoeksposities.

Niet alleen een pedagogische onvrede

De beperking van de promotietijd, de intensivering van de begeleiding en het toezicht en de introductie van promotiecurricula werden tegelijkertijd voorgesteld door vooraanstaande hoogleraren in verschillende wetenschapsgebieden. De invoering van de tweefasenstructuur vergemakkelijkte bepaalde veranderingen die - soms al veel langer - ook werden voorgestaan door een deel van de academische gemeenschap. Maar de sociologen signaleerden niet alleen een pedagogisch probleem.

De politieke setting

De hoogleraren die de eerste initiatieven namen werden niet alleen gedreven door een 'academische' zorg om de ontwikkelingen van het vak, maar ook door onvrede met de politieke verhoudingen zoals die sinds het eind van de jaren zestig vorm hadden gekregen. Deze hadden in heel West-Europa geleid tot een sterke erosie van de traditionele professorale macht zoals Daalder die beschreef.

'In the Senate, in the large divisions generally entitled "faculties", and in the field of each individual discipline full ("ordinary") professors were sovereign... Although the universities obtained their financial resources from the state and had to conform with state accounting systems, and although professors formally had the status of civil servants, they claimed and in fact enjoyed virtually complete independence.'⁸²

De studentenaantallen namen toe en diensgevolge ook de aantallen wetenschappers die de rangen onder die van de hoogleraar bezetten. Aan studenten en wetenschappelijk medewerk(st)ers werd bij wet na de grote democratiseringsacties aan het eind van de jaren zestig een aanzienlijk deel van de universitaire macht toebedeeld.

Maar onder dat oppervlak van expansie en nieuwe mogelijkheden begonnen problemen manifest te worden. De interne universitaire doorstroommogelijkheden naar de hogere rangen hielden geen gelijke tred met de toename van de aantallen medewerk(st)ers in de lagere rangen.⁸³ Promotiemogelijkheden raakten geblokkeerd en onvrede ontstond over de machtsverhoudingen waarin professoren nog steeds het alleenrecht hadden. Dit resulteerde in de revoltes in de periode 1969-1976. De aanval

op de gevestigde universitaire belangen viel samen met een 'effective challenge to the tradition of rule by elites in the Netherlands.'⁸⁴ Na grote acties en conflicten binnen de universiteiten werd in 1971 de Wet op de Universitaire Bestuurs Hervorming van kracht. De jonge stafleden en studenten kregen een belangrijke stem in het ontwikkelen van onderwijsprogramma's en de benoeming van nieuwe stafleden. De macht van de hoogleraren werd teruggedrongen.

In 1979 evalueerde de commissie-Polak de nieuwe bestuursstructuur. Het oordeel was kritisch. De faculteiten hadden slechte vorderingen geboekt met de regeling van de verantwoordelijkheden voor de examinering. Conflicten tussen faculteitsraden (met een grote studenteninvloed) en vakgroepen - waar de staf geacht werd een meerderheidspositie te hebben - kwamen herhaaldelijk voor. De commissie constateerde een gebrek aan interesse voor het functioneren van bestuurlijke organen. Onderwijs en onderzoek werden slecht gecoördineerd, examenregelingen waren onvoldoende, correcte benoemingsprocedures werden omzeild, criteria voor bevordering en vaste aanstelling ontbraken, jonge stafleden werden onvoldoende begeleid en gecontroleerd.⁸⁵

Ook in Amsterdam kon men kritische geluiden vernemen over het functioneren van de universiteit, ook onder de voorstanders van de democratisering.

'De universiteit is altijd een geheel van vrij autonome personen en instellingen geweest, die organisatorisch door een bestuursapparaat verbonden waren. Het grote aantal van die eenheden en de grootschaligheid van het geheel hebben dat bestuursapparaat onherkenbaar doen uitdijen. Wie nu naar de universiteit als geheel kijkt, ziet een grote groep beroepsbestuurders, die op alle niveaus het heft zo sterk in handen hebben, dat zij, wanneer studenten en staf, langzamerhand beu van besturen en vechten, laten afweten, de zaken - omdat het **hun** zaken zijn - draaiend houden.'⁸⁶

Dit was de politieke setting waarbinnen de grote discussies over de herstructurering van het wetenschappelijk onderwijs moesten plaatsvinden. Het minste dat men ervan kan zeggen is dat de bestuurlijke verhoudingen allerminst stabiel waren. Binnen een dualistisch systeem van universitair bestuur waren dagelijkse botsingen ingebouwd. Botsingen tussen door de wetenschappelijke staf gedomineerde vakgroepen aan de ene en faculteitsraden met veel studenteninvloed aan de andere kant; tussen enerzijds benoemingscommissies met een belangrijke positie voor studenten en jonge stafleden en anderzijds hoogleraar-directeuren die over een vetomacht beschikten; tussen bestuurlijke organen en financieel-administratieve beheerders met eigen mandaten; tussen enerzijds faculteitsraden en anderzijds examencommissies die alleen bestonden uit leden van de wetenschappelijke staf.

Een discussie

In de herfst van 1983 vond in het weekblad van de Universiteit van Amsterdam een korte discussie plaats over de universitaire bestuurscultuur. Opmerkelijk is niet alleen de inhoud van het gezegde, maar ook het gegeven dat de kritische uitspraken afkomstig waren van wetenschappelijk medewerkers die in de jaren zeventig actief betrokken waren bij de vormgeving van nieuwe bestuursstructuren aan de universiteit en de bekritisering van het oude professorale establishment (Masuch, Kielstra, De Swaan). Wat ging er naar hun mening mis?

‘Alles is mis met de Nederlandse universiteiten. Zo luidt tenminste de optelsom van alle verwijten, die de alma mater tegenwoordig naar haar hoofd geslingerd krijgt. En alles moet dus anders... De voorstellen zijn even tegenstrijdig als de kritiek. Oplossingen, die op steun onder een meerderheid van de direct betrokkenen kunnen rekenen, lijken niet in zicht. Er zijn te veel tegenstrijdige belangen en visies in het spel, die op zich allemaal verdedigbaar zijn, maar niet met elkaar te rijmen.’ (Masuch 1983)

Masuch stelde een ontvlechting van belangen en visies voor: splits het universitaire bestel, en geef zo aan iedereen de mogelijkheid zijn eigen gang te gaan. Een ontvlechting van vier bestuursculturen die in een concurrentiestrijd om de heerschappij over de academische gemeenschap gewikkeld zijn. Hij noemde: de traditionele bestuurscultuur (het best aan te duiden met het trefwoord ‘academische vrijheid’), de cultuur van de doeltreffende beroepsopleiding, de cultuur van ‘goed onderzoek’ (‘onze hoogontwikkelde economie gaat nog moeilijkere tijden tegemoet wanneer zij niet over geavanceerde en bruikbare onderzoeksresultaten kan beschikken’) en de cultuur van de democratisering. Zeer kritisch-cynisch was Masuch over de laatste. De vier bestuursculturen passen niet bij elkaar volgens Masuch.

‘Helaas is het Nederlandse universitaire bestel juist door een mengeling van deze bestuursculturen gekenmerkt; het oude academische ideaal moest geleidelijk aan met de culturen van arbeidsmarktgericht onderwijs en “goed onderzoek” coëxisteren; nieuw links en de nieuwe sociale bewegingen hebben daar nog de democratiseringscultuur aan toegevoegd. Het resultaat is wat A. de Swaan een coalitie van veto's genoemd heeft: daar elke cultuur per instelling meer tegen- dan voorstanders heeft, kan niemand zijn doelstellingen verwezenlijken.’

Masuch stelde een splitsing van het bestel voor. Iedere cultuur ‘krijgt’ één of enkele universiteiten. ‘Het voorstel klinkt utopisch, maar er zijn landen waar het in vrij verregaande mate verwezenlijkt is, bijvoorbeeld de Verenigde Staten en Frankrijk.’ Centraal staat hier ontvlechting: het toekennen van autonomie, het ontmoedigen van confrontaties tussen verschillende belangen en culturen. Nadat de voorstanders van de traditionele bestuurscultuur hun poging tot inkapseling van de democratisering zagen mislukken, wordt hun hier in universitair politieke termen een strategisch alternatief

gesuggereerd: de creatie van universitaire vrijplaatsen. In zijn reactie op Masuch's bijdrage wees De Swaan op de belangen van zeer velen bij het voortbestaan van 'de warboel'.

'Zo zijn de universitaire diensten doorgewoerd, centraal en op het niveau van faculteiten en subfaculteiten... [en] slagen zij er in de bezuinigingen, waar zij immers als eersten bij betrokken zijn, op anderen - docenten en onderzoekers - af te wentelen... Ook wetenschappelijke medewerkers en hoogleraren profiteren nog steeds, zij het al heel wat minder, van de verwarrende combinatie van zelfbestuur, bureaucratie en "traditionele vrijheid": de oncontroleerbaarheid van het een met de zekerheid van het ander en de speelruimte van het derde.' (De Swaan 1983)

Ook de studenten biedt de warboel baat en beschutting. 'De ontvlechtingsgedachte van Masuch zal nog op heel wat weerstand stuiten.'

Ik beschrijf hier een onvrede die meer is dan een Amsterdamse aangelegenheid. Tal van wetenschappers lieten merken dat zij ontevreden waren met de wijze waarop de universiteiten werden bestuurd. Voorbeelden daarvan zijn ook in een heel andere hoek te vinden waar bijvoorbeeld de hoogleraren Klaassen (van de TH Delft vertrokken naar IBM) en Kossen (van dezelfde hogeschool naar Gist Brocades) bij hun afscheid klaagden over de situatie aan de TH Delft. Klaassen noemde onder meer de verambtelijking van het personeelsbeleid, het gebrek aan een selectief bevorderings- en promotiebeleid, het ontbreken van een gevoel van individuele verantwoordelijkheid en de onduidelijke gezagsstructuren. Kossen was eveneens ontevreden over het personeelsbeleid en stelde vast dat het onbespreekbaar was om personeelsleden te bekritisieren vanwege een niet berekend zijn voor hun taken.⁸⁷ Soortgelijke geluiden konden we een jaar later ook vernemen van professor Van der Laan, faculteit natuur- en sterrenkunde Leiden, die zich op felle wijze keerde tegen het personeelsbeleid dat 'luie en werkzame medewerkers` dezelfde carrièremogelijkheden bood en prestaties en beloning ontkoppelde.⁸⁸ En ook professor Holtrop, weer terugkerend naar Shell, maakte het personeelsbeleid begin 1986 tot mikpunt van heftige kritiek: benoemingsprocedures verliepen veel te traag, controle op geleverde prestaties was zeldzaam, hoogleraren werden ten onrechte zelf niet beoordeeld.⁸⁹

Het zijn met regelmaat ook de buitenlandse academici aan de Nederlandse universiteiten die van zich lieten horen: Gouldner, Boissevain, Phillips, Punch en, wat later, Lock. Ook Gouldner memoreerde, al jaren eerder, de bestuurscultuur.

'...the Sociologisch Instituut, to which I was attached, is administered at its top by an executive committee, a Raad... The present executive committee ruling us, [...] does not have among its members, one person who has ever written a book, done a serious piece of research, written an original article, or has a Ph.D.'⁹⁰

De strategie van de enclave

De hoogleraren die in 1984 hun initiatief lanceerden, reageerden dus niet alleen op de onzekerheid aan ministeriële kant. Ze hielden ook rekening met de bestuurlijke lethargie binnen de universiteiten en de krachteloze wijze waarop de sociologen zich voorbereidden op de meest ingrijpende verandering in het hoger onderwijs sinds de Tweede Wereldoorlog. De indieners kozen uitdrukkelijk voor een veranderingsstrategie die de invoering van een nieuwe promotiecultuur, de selectie van de docenten en de bestuurlijke zeggenschap moest onttrekken aan de lokale, facultair-bestuurlijke elite en waarmee ook terrein herwonnen zou moeten worden op de overheid die zich al meer en meer met de inhoudelijke organisatie van het wetenschappelijk onderzoek bemoeide. Het was de strategie van de 'onttrekkende verandering'.

Het initiatief was ingebed in een veel algemener verzet tegen het verlies van de greep van academici op hun werk. De discussie daarover werd actueler en actueler, omdat de Nederlandse universiteiten het moment naderden waarop in 1986 de minister van Onderwijs zeer specifieke voorstellen lanceerde voor de opheffing en samenvoeging van studierichtingen. Het idee van zelfstandige postdoctorale enclaves is in feite een concrete uitwerking van het willen herwinnen van de academische zelfstandigheid. Pleidooien daarvoor werden gehouden op een congres eind 1986 dat plaatsvond als protest tegen de eerder genoemde ministeriële maatregelen. Centraal stond in de toespraken van Kossmann, Hirsch Ballin, Van der Zwan, Leijnse, Cath en Schuyt het behoud van de academische vrijheid: de bevoegdheid van de universiteiten om binnen een door de overheid vastgestelde financiële ruimte zelf invulling te geven aan onderwijs en onderzoek. Dat thema stelde men aan de orde vanuit juridische en financieel-bestuurlijke gezichtspunten en vanuit de eigen, vaak niet gunstige ervaringen met het interne bestuur van de universiteiten.

Het volgende citaat verwoordt de gevoelens van waar uit dit congres 'De bedreigde universiteit' werd georganiseerd: 'Het resultaat is dat de professionele managers van de centrale overheid, die terecht of ten onrechte menen het hoogste niveau van in het land aanwezige bestuurlijke deskundigheid te hebben bereikt, zich misschien veel moeite geven om de universitaire zaken eens goed en efficiënt te regelen, maar, gegeven de ondoordringbare diffuusheid van de verantwoordelijkheden en de besluitvorming, de indruk maken willekeurig en op een weinig fijnzinnige manier te hakken en te breken, zuiver en alleen om met budgettaire manoeuvres een boekhoudkundige winst te behalen.'⁹¹ Maar men stak ook de hand in eigen boezem en verwees daarbij in de eerste plaats naar de wijze waarop de universiteiten zich afhankelijk hadden gemaakt van de overheidsfinanciering. '... de Nederlandse universiteiten hebben gefaald in de altijd voortgaande strijd tegen hun dierbare

erfvijand, de Staat. Zij hebben de honderd procent financiering van harte aanvaard, zij hebben kroonbenoemingen [van hun hoogleraren -h.s.] gekoesterd en met graagte de miljarden geïncasseerd waarmede de overheid de massificatie verzoette. Het beste bewijs van hun onvermogen is dat zij zich voetstoots hebben neergelegd bij het feit dat de selectie van de aankomende studenten niet alleen volstrekt werd onttrokken aan hun invloed, maar zelfs in een aantal gevallen via een door de nationale overheid georganiseerde loting plaatsvindt.⁹² Ook Van der Zwan hamerde op dit punt.

Als laatste voerde op die dag het woord een van de initiatiefnemers van het postdoctorale instituut van de sociologen, de hoogleraar Schuyt. Hij legde onder meer de verbinding naar een drastische herziening van het universitaire bestuur: 'Misschien moet men meer naar een bestuursorganisatie zoals de Amerikaanse universiteiten die kennen: een veel grotere bevoegdheid bij de decanen van de faculteiten voor langdurige perioden in plaats van de vaak ondoorzichtige bevoegdheidsverdeling van aan de ene kant het ministerie en aan de andere kant de universiteitsbesturen.'⁹³

Het Plan

Anders dan men misschien zou verwachten achtte een van de deelnemers aan de hierboven beschreven discussies, de hoogleraar De Swaan, het een gunstige ontwikkeling dat de voorbereiding van de tweede fase nog niet ter hand was genomen. De Swaan koesterde op dit moment van pedagogische anarchie zelfs de hoop dat een wending ten goede gegeven zou kunnen worden aan een naar zijn idee heilloze ontwikkeling. In een verwijzing naar de nota-Beiaard verwachtte hij zelfs op dat moment nog dat de tweede fase - 'de grootste wisseltruc in de geschiedenis van het onderwijs' - er niet zou komen:

'In hun overijver hebben de onderwijsvernieuwers de laatste universitaire hervorming al afgeschaft nog voordat die kon worden ingevoerd. De tweede fase met zijn drie varianten is alweer van de baan. Het gevolg van al die doordraverij is dat nu - heel even - het onderwijs na het doctoraal nauwelijks geregeld is. En in zo'n heerlijk ogenblik kan blijken dat regeling ook nauwelijks nodig is.'

De Swaan stelde als vervolg op de eerste fase een stelsel voor van postacademische cursussen, een subtiel sociaal ontmoedigingsproces, zodat alleen de meest gedreven jonge geleerden ooit een dissertatie voltooien. Voorts bepleitte hij ongereguleerde relaties tussen promotoren en promovendi. 'Overleg van promotoren in den lande zou het post-academisch onderwijs mede kunnen afstemmen op de behoeften van de promovendi. Ze zouden daardoor wat minder aan zichzelf zijn overgelaten, hun kennis wat doelmatiger kunnen verzamelen en het contact onderhouden met lotgenoten... Langs deze lijnen zou tamelijk geleidelijk en heel vrijelijk een landelijk stelsel van

post-academisch en promotie-onderwijs kunnen groeien zonder al teveel bemoeienis van anderen, gestuurd door de interesses van docenten en de voorkeuren van doctorandi. Na het doctoraal, in elk geval voor de mensenwetenschap, past de traditionele, anarchistische bestuurscultuur het best.’ Hiermee zijn de basisgedachten geformuleerd voor de initiatieven van de hoogleraren in de sociologie die een vergaande invloed zouden hebben op de ministeriële beeldsvorming rond de nieuwe tweede fase, het promoveren nieuwe stijl.

Korte tijd na de artikelenreeks in *Folia* kwamen op 10 november 1983 voor het eerst vijf hoogleraren in de sociologie bij elkaar, afkomstig van drie verschillende universiteiten: Phillips, Goudsblom, Schuyt, Zijderveld en De Swaan. Doel was een gedachtenwisseling ‘over een vorm van samenwerking in het voortgezet onderwijs aan doctorandi en in de begeleiding van promovendi.’⁹⁴ In diezelfde periode overlegden de antropologen Boissevain, Blok en Thoden van Velzen over een vergelijkbaar plan voor de antropologie. Boissevain onderhield contact met De Swaan over de lancering van de beide initiatieven. Dit leidde ertoe dat de Amsterdamse antropologen geen aansluiting zochten bij een landelijk antropologen initiatief onder leiding van hoogleraar De Ruijter, maar een coalitie gingen vormen met de Amsterdamse sociologen.

Parallel daaraan gingen hoogleraren in de sociologie aan de Groningse en Utrechtse universiteiten aan de slag. De twee groepen sociologen gingen ieder huns weegs, maar hielden elkaar op de hoogte. De contacten tussen de Leidse, Rotterdamse en Amsterdamse sociologen leidden op 13 maart 1984 tot de indiening van een verzoek tot financiële steun bij de minister van Onderwijs en Wetenschappen. Wat behelsde dit allereerste initiatief tot een collectivisering van het promoveren?

Voordat ik hierop inga is het belangrijk stil te staan bij wat in feite het meest opmerkelijke aspect van deze brief is: inmiddels zes hoogleraren in de sociologie richtten zich met voorbijgaan van alle tussenliggende bestuurlijke en ambtelijke niveaus direct tot de minister van Onderwijs en Wetenschappen. Een opmerkelijke stap gezien de gebruikelijke weg die een voorstel uit de universitaire gemeenschap gaat langs subfaculteit, faculteit, universiteit en departementale afdelingen. De hoogleraren doorbraken de bemiddelings-, communicatie- en vetomonopolies van de lokale bestuurders.⁹⁵ Het plan was gebaseerd op de volgende gedachte.

‘Het doctoraal-examen verschaft in Nederland - zoals de titel doctorandus ook aangeeft - de toegang tot de promotie. Toch behalen slechts zeer weinigen inderdaad de doctorsgraad en zelfs onder de universitaire medewerkers promoveert een kleine minderheid, veelal pas na vele jaren (20% van de universitaire medewerkers in de sociale wetenschappen is gepromoveerd ...). Hoewel de universitaire opleiding formeel dus een voorbereiding biedt op de promotie, blijkt die vorming in feite dikwijls niet toereikend. Voortgezette scholing en begeleiding zijn vereist.’⁹⁶

In de nota werd stil gestaan bij het promoveren in het buitenland (Engeland, Frankrijk, Verenigde Staten). Volgens de opstellers werd daar meer en sneller gepromoveerd en waren studenten en docenten daar ook veel mobieler, minder gebonden aan één universiteit. Deze internationale vergelijking illustreerde ook een kentering in het denken over het nationale hoger onderwijs beleid. In hun voorwoord rondden de indieners als volgt af.

‘... een Postdoctoraal Instituut kan bijdragen aan een verhoging van het wetenschappelijk niveau van de promovendi, dat wil zeggen, van degenen die over een aantal jaren als onderzoeker of als universitair docent een belangrijk aandeel zullen hebben in de beoefening van de sociale wetenschappen in Nederland. Dat een dergelijke postdoctorale vorming en begeleiding ook zal leiden tot een bespoediging van de nu dikwijls wel zeer langdurige promotie-arbeid is niet alleen belangrijk uit een oogpunt van kostenbesparing, maar ook omdat de beruchte martelgang van het promoveren daarmee aanmerkelijk verlicht kan worden.’

Centraal stonden vervolgens:

- * de tijd (het promoveren moet geschieden binnen vier jaar);
- * de selectie (toelating op basis van bijzonder bekwaamheid en motivering, blijkend via studieprestaties en een toelatingsgesprek);
- * een zo groot mogelijke vrijheid van keuze in het dissertatieonderwerp voor de individuele promovendi;
- * de opleiding (via cursussen, seminaria en individuele consultatie) en de verzorging van de opleiding door een collectief van docenten;
- * professionalisering van de organisatie via een kleine ambtelijke staf;
- * een oriëntatie op landelijke samenwerking en internationale contacten;
- * een monetarisering via het heffen van collegegelden voor deelname aan promotie-cursussen.

De indieners stemden hun initiatieven af op het doen en denken van diegenen wier steun werd gezocht. Dat gebeurde niet alleen door de vermelding van nota's waarvan de inhoud spoorde met hun plan. De afstemming op de gezochte coalitiegenoot vond ook plaats juist door het vermijden van bepaalde punten. Zo repten de indieners nergens van de effecten van de invoering van de tweefasenstructuur in de vorm van een niveauperlaging van het nieuwe doctoraal. ('Het cursorisch programma van het Instituut is dan ook niet bedoeld als een aanvulling op de voorgaande universitaire studie...'). Dat zou vanaf het begin tot een stroeve relatie met het ministerie hebben geleid. Daar werd, in reactie op de academische wereld die stelde dat het niveau van het doctoraal examen zou dalen, nog steeds gesteld dat het 'civiel effect' van het nieuwe doctoraal gelijk zou blijven aan dat van het doctoraal examen oude stijl.

De indieners omzeilden de lokale bestuurlijke elites niet alleen in hun benadering van de minister. Zij stelden voor het Instituut de vorm te geven van een zelfstandige

stichting, 'eventueel later te vervangen door een beheersorgaan uitgaande van de facultaire onderzoeksinstituten of de colleges van bestuur van de samenwerkende universiteiten.' In het bestuur zouden promovendi geen zitting hebben.

Het dagelijks beheer van het Instituut zou geheel losgekoppeld moeten worden van de faculteiten die, via de deelname van hun docenten, bij dit initiatief betrokken zouden zijn. Zoals ik liet zien in hoofdstuk I hanteerden de universiteiten ten opzichte van de overheid, die zich steeds intensiever ging bemoeien met het hoger onderwijs, bij herhaling een strategie van 'inkapseling' en 'assimilatie' van nieuwe politiek in bestaande verhoudingen. Daartegenover stelden de eerste indieners van plannen tot collectivisering en reorganisatie van het promoveren de strategie van een 'ontkapseling', de plaatsing van een nieuw initiatief buiten de bestaande universitaire status quo.

Opmerking [DHS2]: Correcties externe redacteur ingevoerd in hoofdstuk II: 10.6.1997

III De minister, de professoren en het einde van het egalitaire interregnum

De principiële keuze: een selectieve of egalitaire inrichting van het nieuwe promotiestelsel

In hoofdstuk I hebben we gezien wat een grote moeite het in de Nederlandse universiteiten kostte om te komen tot een kwalitatief-selectieve beoordeling van wetenschappelijke prestaties. Dat bleek niet alleen technisch moeilijk, maar stuitte ook iedere keer op verzet van grote delen van de universiteiten. Bij de invoering van het nieuwe promotiestelsel en de oprichting van de postdoctorale instituten en netwerken - de latere onderzoekscholen - is opnieuw sprake van krachtige pogingen om een meritocratisch regime te vestigen. In vergelijking met de eerdere Voorwaardelijke Financiering of de grote landelijke reorganisaties is nu sprake van een ingrijpende verandering in de machtsbalans tussen universiteiten en overheid. Belangrijke hoogleraren uit de universiteiten en een krachtige fractie binnen het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen vonden elkaar in het streven om nu ernst te maken met een doorbreking van de egalitaristische beoordelingscultuur. De centrale vraag was daarbij of de subsidiëring van de nieuwe postdoctorale instituten en netwerken op een selectieve wijze diende plaats te vinden of dat de gelden voor deze instituten evenredig verdeeld zouden moeten worden over de universiteiten. Die vraag moest beantwoord worden binnen een arena waarin ministerie en initiatiefnemers een krachtige oppositie dienden te overwinnen van degenen die tot dan toe het laatste woord hadden in de verdeling van universitaire financiën, namelijk de colleges van bestuur en de faculteitsbesturen.

*Ministeriële afhankelijkheid*⁹⁷

Op het ministerie was men zich er van bewust dat de verdere beleidsontwikkeling in hoge mate afhankelijk zou zijn van plannen die aan de universiteiten werden ontwikkeld. Beïnvloeding van de ministeriële beleidsontwikkeling door initiatieven uit het veld werd door verschillende ambtenaren bewust nagestreefd. Voorstellen voor postdoctorale initiatieven werden uitgelokt en de criteria voor de beoordeling daarvan werden mede op basis van deze voorstellen ontwikkeld. De sociologen ontvingen zelfs strategische tips hoe hun voorstel zo op te stellen, dat het voor behandeling op het ministerie geschikt zou zijn.

Het sociologenvoorstel was het allereerste voorstel, vormde voor het ministerie de directe aanleiding voor het entameren van de discussie over de nadere vormgeving

van de tweede fase en werd op het ministerie door bepaalde personen en afdelingen ook gezien als het breekijzer om meer voorstellen van vooraanstaande onderzoekers in behandeling te kunnen nemen. In de *Notitie Graduate School Experimenten* stond het als volgt geformuleerd.

'Gezien de bijdrage die de casus van de sociologen aan het beleidsvormingsproces t.a.v. de PDI's [postdoctorale instituten -hs] kan geven, lijkt het zinvol om het sociologenvoorstel nader te onderzoeken.'⁹⁸

Dit leidde er onder meer toe dat in het proces van de beleidsvorming de formulering van vragen en voorstellen op het ministerie gelijktijdig met het onderhandelen met instellingen en initiatiefnemers plaatsvond.

Het ministerie was in sterke mate afhankelijk van voorstellen en oplossingen die vanuit het veld werden aangereikt. Daarvoor waren nodig de samenwerking van nationale toponderzoekers die bereid waren om voorstellen te doen en de instemming respectievelijk een onvoldoende weerwerk van de besturen van de universiteiten. De top van het ministeriële directoraat richtte zich zelfs gedurende een lange periode meer op het initiëren van tientallen voorstellen uit het veld dan op de interne beleidsvorming. In augustus 1985 nam het aantal ingediende voorstellen toe tot 83. Deze afhankelijkheid van het ministerie ten opzichte van de initiatiefnemers leidde tot een impliciete coalitie die van de overheid zijn **prijs** vroeg (de toekenning van startsubsidies aan de voortrekkers). Tegelijkertijd waren de indieners van deze voorstellen zeer afhankelijk van de ministeriële reacties. Deze wederzijdse afhankelijkheid kan beschouwd worden als een coalitie van belangen en inspanningen van - in eerste instantie - bepaalde afdelingen op het ministerie en bepaalde combines van hoogleraren.

Opmerkelijk is dat in deze coalitie nu precies die wederzijdse afhankelijkheid werd gerealiseerd waarin Van der Zwan tijdens het congres over de 'Bedreigde Universiteit' (eind 1986) juist zo'n belangrijke oorzaak van grote problemen zou zien.

'[..... Er is] bij de universiteiten een proces zichtbaar - en al vele jaren aan de gang - waarbij in ruil voor gunsten de eigen autonomie stukje bij beetje wordt ingeleverd... Wie in tijden van grote budgettaire ruimte gunsten krijgt en hiervoor bereid is zich in het stof te werpen - en aan zijn autonomie kennelijk niet zwaar tilt -, die moet niet verbaasd zijn als in geval van budgettaire krapte diezelfde gunsten weer worden ingetrokken... In 't Veld [kent] zijn pappenheimers en hij weet hoe je met het zwaaien van de geldbuidel, met verdeel- en heerspolitiek en met persoonlijke begunstiging de zaken kunt regelen.'⁹⁹

Niet voor niets spreek ik hierboven van ‘bepaalde ministeriële afdelingen’. Zoals de universitaire wereld verdeeld was over de nieuwe ontwikkelingen, zo was ook binnen het ministerie sprake van tegenstellingen. Het ging daarbij om territoriumgevechten en ‘scoringsdrift’ maar ook om fundamentele verschillen van opvatting over de gewenste reactie op het voorstel van de zes sociologen. Deze leidden in 1984 onder meer tot ernstige vertraging en daarmee weer tot zelfdwang om de initiatieven uit de universiteiten positief tegemoet te treden. De tijd om met eigen alternatieven te komen nam immers met de dag af. Door de tijdsdruk was ook een streven naar grote consensus uitgesloten. Zowel binnen het ministerie als tussen ministerie en de universiteiten.

In wezen was het voor de overheid altijd aanwezige dilemma van een meritocratische, constructieve onderwijspolitiek aan de orde: de keuze voor een algemeen beleidskader versus de verleiding van specifieke steun voor geselecteerde ‘sterken’, in dit geval de voortrekkers van mogelijke toekomstige ‘centres of excellence’. De keuze was tussen generaal beleid en selectieve steun. Dit selectieve aspect speelde in dit geval te meer, daar in de loop van het beleidsvormingsproces een steeds sterkere nadruk kwam te liggen op het bundelen van nationaal en internationaal vooraanstaande onderzoekers.

Voor het ministerie luidde de vraag of gerichte steun moest worden verleend aan de indieners van (uitgelokte) voorstellen. Sommige ambtenaren vonden van wel, omdat zij vreesden dat de colleges van bestuur niet klaar waren voor postdoctorale initiatieven. Ook dreigde in hun ogen het gevaar dat faculteitsbesturen geen structurele middelen zouden willen reserveren voor de initiatieven of daarin - tegen de wens van de initiatiefnemers - bepaalde personeelsleden zouden willen onderbrengen. Anderen tekenden bezwaar aan, omdat zij vonden dat de instellingsbesturen niet gepasseerd konden worden.

De directeur-generaal trad in de loop van deze spanningen steeds meer op de voorgrond en droeg er in belangrijke mate toe bij dat voorstellen van de zes sociologen en zeven andere groepen initiatiefnemers in de loop van 1986 zouden worden gehonoreerd. Naast de sociologen van het Postdoctoraal Instituut voor de Sociologie (PdIS) behoorden tot de voortrekkers van het nieuwe postdoctorale onderwijs de volgende instituten.

- a. Het T.M.C. Asser Instituut (Internationaal en Europees recht).
- b. Nijmegen Institute for cognition research and information technology (NICI).
- c. Instituut voor informatierecht.
- d. Netwerk voor kwantitatieve economie.
- e. Centrum voor hoge energie astrofysica.
- f. Tinbergen Instituut.

- g. Interuniversitair centrum voor theorievorming en methodenontwikkeling in de sociologie (ICS).¹⁰⁰

Een spanning tussen algemeen beleid 'zonder aanzien des persoons' en specifieke 'persoonsgebonden' steun deed zich weer voor op het moment van de uiteindelijke beoordeling van de voorstellen. Er waren toen inmiddels criteria voor de beoordeling van de voorstellen vastgesteld. Tot een strikte hantering daarvan kwam het echter niet. De opvattingen over de individuele kwaliteiten van de indieners speelden in de uiteindelijke besluiten een belangrijke rol.

Het verzet van machtige intermediairs

De stille coalitie tussen departement en hoogleraren was niet onomstreden. De instellingen, verenigd in de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten (VSNU) en gezamenlijk optredend in het periodieke overleg met het ministerie, verzetten zich sterk tegen de directe toekenning van ministeriële financiële steun aan afzonderlijke tweede fase initiatieven. De colleges van bestuur hebben zelf of via de hen vertegenwoordigende VSNU verschillende malen gepoogd hun intermediaire positie en hun belangrijke rol bij de lokale verdeling van financiële middelen - hun distributie-macht - te beschermen.

Centraal stond in hun oppositie de vraag: wie mag de subsidies verdelen die het ministerie voor de stimulering van de postdoctorale opleidingsactiviteiten ter beschikking stelt. De instellingen gingen ervan uit dat zij dat zouden zijn. Het ministerie hield er aan vast dat in de eerste van een serie toekenningsrondes het ministerie deze startsubsidies zou toekennen. Onder andere omdat de instellingen in hun voorstellen naar de mening van het ministerie onvoldoende rekening hielden met de criteria en ook te weinig selectief waren. Hier anticipeerde het ministerie op de zoveelste pogingen van de instellingen om een status quo onder te brengen binnen een nieuw stelsel van universitaire voorzieningen.

De colleges van bestuur maakten hier kennis met een dilemma van collectieve actie. Mocht het ministerie slagen in zijn beleidsvoornemens, dan dreigde in het geval van een halsstarrig collectief verzet het mislopen van belangrijke extra subsidies. En kon men er wel zeker van zijn dat het andere college van bestuur toch niet individueel aanspraak zou proberen te maken op deze bijzonder vorm van steun?

Hier herkent men het verschijnsel van publiek gezamenlijk optreden en gelijktijdige, verborgen afvalligheid: publieke coalitie versus verborgen onderlinge competitie.¹⁰¹ We zullen dat later nog enkele malen tegenkomen binnen universitaire coalities van vakgenoten. Genoemd verschijnsel heeft zich tussen 1984 en 1986 in aanzienlijke mate voorgedaan. Het heeft het ministerie natuurlijk groot strategisch

voordeel gebracht. De overheid heeft het zich kunnen permitteren om in het beleidsproces dat tussen 1984 en 1986 leidde tot de verdere invulling van de tweede fase betrekkelijk weinig aandacht te schenken aan de raadpleging van de instellingen. Verschillende ontmoetingen leidden tot onvrede en boze reacties bij de instellingen, zonder dat dit veel effect had op de verdere beleidsontwikkeling.

Illustratief voor de lange tijd marginale positie van de instellingsbesturen en de kille contacten tussen dezen en het ministerie is bijvoorbeeld het slot van een brief van de minister aan De Swaan. Deze brief is na 15 maanden de eerste schriftelijke reactie op het in maart 1984 ingediende voorstel. Na onder meer waardering voor het voorstel te hebben uitgesproken sluit de minister als volgt af.

‘Tot mijn genoegen begreep ik uit het weekblad *Folia Civitatis*, dat uw initiatief inmiddels ook steun ondervindt uit kringen van Colleges van Bestuur.’¹⁰²

Hoewel het ministerie in deze eerste fase van de opbouw van tweede-fase-opleidingen de intermediaire lagen heeft gepasseerd, is daarin toch ook steeds met behoedzaamheid opgetreden. Een frontale confrontatie is altijd voorkomen. Specifieke initiatieven dienden op enig moment geformaliseerd te worden door steun van een college van bestuur. Uiteindelijk werden de subsidies voor postdoctorale experimenten alleen toegekend wanneer een instelling zich duidelijk verplicht had tot steun. Illustratief voor de ministeriële behoedzaamheid is bijvoorbeeld de wijze waarop ambtenaren op 23 juli 1984 drie van de initiatiefnemers (Zijderveld, Phillips en De Swaan) te woord stonden. De ambtenaren stelden onder meer de volgende vraag: waarom hebben de sociologen zich rechtstreeks tot het departement gericht en niet bijvoorbeeld eerst tot de Colleges van Bestuur? In hun antwoord wezen de sociologen op de onverenigbaarheid van collectieve actie en selectiviteit.

‘Leden van het Amsterdamse en Leidse college zijn al voor de indiening van het voorstel *informeel* op de hoogte gebracht (cursivering h.s.). Wij meenden dat onder de huidige omstandigheden en onder de geldende bestuurlijke verhoudingen het niet eenvoudig voor de Colleges is de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor een vernieuwing die niet alle universiteiten en niet alle disciplines dadelijk evenzeer tot voordeel is en die ook niet alle abiturienten die dat mochten wensen een uitzicht biedt op een voortgezette vorming.’

Maar ook de indieners waren behoedzaam. Al tijdens ditzelfde gesprek gaven zij te kennen niet te streven naar een blijvende onafhankelijkheid van het nieuwe instituut ten opzichte van de bestaande structuren. Beslissend in het succesvol passeren van de intermediaire macht is dat het ministerie rond postdoctorale initiatieven competitie genereerde tussen de instellingen en daarbinnen prijzen (startsubsidies) toekende. Hier werd gebroken met het traditionele middel van de evenredige verdeling.

Hoe langer hoe meer werd sprake van een dualistische universitair-politieke structuur. Onder erkenning van bepaalde bevoegdheden van universitaire raden en besturen streefden delen van de universitaire gemeenschap en het ministerie naar directe en effectieve contacten én een zodanige inrichting van de professorale initiatieven, dat zij zo min mogelijk zouden worden gehinderd door bestaande belangen en machtsstructuren. Op het ministerie formuleerde men het in oktober 1984 als volgt.

‘Als organisatie-eenheden tekort schieten, hetgeen in het geval van de sociologie het geval lijkt, kan men twee dingen doen: de oude eenheden verbeteren of naast de oude een nieuwe opzetten...Het werkelijk verbeteren van de oude eenheden vergt (vooral vanwege de complexe personele aspecten, die ook het belangrijkste beletsel voor zelf-verbetering zijn) een zeer intensieve en langdurige O&W-bemoediging, die nauwelijks op te brengen lijkt en haar doel gemakkelijk voorbij schiet (vgl. de TVC-operatie). Het is daarom aantrekkelijk geen poging te doen tot wijziging van de bestaande structuren en in plaats daarvan ernaar te streven dat ernaast een nieuwe eenheid opgezet wordt (bv. te financieren uit specifieke reducties van de bestaande eenheden)..... het verschijnsel dat iets dat er is gemakkelijker blijft bestaan dan dat iets dat er niet is gaat bestaan. Dit verschijnsel, dat zich in elke organisatie voordoet, wordt in het universitaire systeem bevorderd door de rechtspositiestructuur en de raden-structuur, die de macht aan het bestaande toekennen.’ (Notitie Graduate School Experimenten, oktober 1984)

Het ministerie achtte de kans op het spontaan ontstaan van een Postdoctoraal Instituut Sociologie uiterst klein. ‘Het draagvlak binnen de sociologie is immers minimaal: van de 80% niet-gepromoveerde staf of de 75% niet-publicerende hoogleraren is geen overheveling van macht en middelen in hun nadeel te verwachten.’

Volgens bovengenoemde notitie zouden nieuw te vormen eenheden aan de volgende specificaties moeten voldoen: landelijk, topkwaliteit, onafhankelijkheid, eigen selectie van de staf, eigen selectie van de cursisten, eigen budget, eigen locatie, instelling-overstijgend karakter en snelheid van totstandkoming. Kenmerkend voor de intensieve relaties tussen (bepaalde ambtenaren van) het ministerie en de initiatiefnemers was dat het hier om een vertrouwelijke en interne notitie van de ministeriële werkgroep Graduate School Experiment ging die ‘voor uw discreet gebruik’ door de secretaris van de initiatiefnemers onder de collega's werd verspreid.

De weerspannige acceptatie van postdoctorale instituten door Colleges van Bestuur en Faculteiten

Het verzet tegen de nieuwe postdoctorale instituten kwam niet alleen van de kant van de verenigde Nederlandse universiteiten. Naast de colleges van bestuur waren ook de universiteitsraden en faculteitsbesturen argwanend. De initiatieven van de professoren ondervonden weerstand van de raden op facultair en universitair niveau en werden slechts stapje voor stapje, en dan nog met tegenzin, geaccepteerd.

In 1982 wisselde men binnen de subfaculteit sociologie/culturele antropologie van de Universiteit van Amsterdam voor het eerst van gedachten over de nieuwe tweedefase-opleidingen. Overheersend waren gevoelens van onzekerheid over het aantal en de aard van de tweedefase-opleidingen, het niveau waarop zij gesitueerd zouden moeten worden en de voorwaarden voor toelating.¹⁰³ In 1982 werden de eerste voorstellen ontwikkeld voor de tweede fase. Dat gebeurde op een moment dat er volgens de overheidsplannen nog sprake zou zijn van een eerste fase en een korte tweedefase-onderzoeksopleiding, die vooraf diende te gaan aan het assistent-onderzoekerschap. Voor de invulling van de tweedefase-onderzoeksopleiding dacht men aan een curriculummachtige opbouw. Omstreden was de toelatingsprocedure voor deze tweedefase-opleiding. De gesprekken daarover vonden plaats op een moment dat de universiteiten nog uit gingen van een grote doorstroom naar de tweede fase.

Het klimaat kon men nog kenschetsen als overwegend non-selectief, hoewel de voorstanders van een scherpere selectie zich nu al duidelijk lieten horen. Binnen subfaculteiten gaf dit punt aanleiding voor heftige discussies tussen staf en studenten. Toch zoeken de voorstanders van een selectieve toelating in de studierichting sociologie nog naar een compromis: toetsing op 'minimale adequaatheid', waarna - alleen in geval van meer belangstelling dan opleidingsplaatsen - een combinatie van loting en directe toelating of afwijzing. Men komt er niet uit en schuift een conclusie voor zich uit. In een zusterstudierichting (culturele antropologie) kijkt men in 1982 al heel anders tegen de selectie aan. Daar meldt de voorzitter van de onderwijscommissie via haar voorzitter dat kandidaten gemiddeld een 7 moeten hebben gescoord op diverse onderdelen van hun eerstefasedoctoraalopleiding en veldwerk of archiefonderzoek moeten hebben gedaan. Als er meer kandidaten voor toelating zijn dan plaatsen, dan beslist een toelatingscommissie. In deze toelatingscommissie zal geen student zitting hebben. Ook in dit opzicht kondigt een politieke cultuurverandering zich aan. Studenten waren op dat moment vertegenwoordigd in alle benoemingscommissies, ook die voor vacante hoogleraarsplaatsen.

Tekenend voor de cultuurverandering in de universiteiten is dat twee jaar later (1984) de eerdergenoemde subfaculteit sociologie/culturele antropologie op het onderdeel van de selectiviteit geen enkel commentaar had op het voorstel van de hoogleraren in de sociologie. Al het commentaar richtte zich op de gevestigde belangen van de wetenschappelijke staf en de poging tot behoud van de distributieve macht, het beheer van geld en formatieplaatsen.¹⁰⁴ Men was primair gericht op het voorkomen van een dualistische universitaire structuur waarin naast de radenstructuur een belangrijke professorale macht zou kunnen ontstaan.

Twee strategische middelen werden daarbij ingezet: toezicht op de nieuwe postdoctorale instituten en een zo sterk mogelijke bestuurlijke inkapseling. Inkapseling versus autonomie: dat is de kern van de tegenstelling tussen lokaal georiënteerde

‘subfacultairen’ en cosmopolitisch georiënteerde ‘postdoctoralen’. Die spanning was voor het eerst waarneembaar in 1984 en is sindsdien geen dag verdwenen. Tegenover de door de initiatiefnemers beoogde autonomie stelden de subfacultaire bestuurders toezicht, beperking, ruil en bescherming van de subfacultaire onderzoeks-autonomie.

Toezicht: in het bestuur en de selectiecommissie van het Postdoctoraal Instituut moest plaats worden ingeruimd voor een vertegenwoordiger van de subfaculteit.

Beperking van de investering: de deelname van de subfacultaire hoogleraren aan het instituut moest beperkt worden tot iets meer dan één dag per week.

Ruil: tegenover de steun van de subfaculteit stond de verplichting van de betrokken hoogleraren tot blijvende deelname aan het eerstefase onderwijs en een bijdrage aan datzelfde onderwijs door de promovendi van het instituut.

Bescherming van de subfacultaire onderzoeksautonomie: men wilde het promotieonderzoek van het autonome postdoctorale instituut gekoppeld zien aan onderzoeksprogramma's van de subfacultaire vakgroepen.

De Amsterdamse reactie vertoonde veel overeenkomsten met die van de subfaculteit Sociologie van de Leidse universiteit (dd. 6.12.1985) die ook via enkele van haar hoogleraren bij het initiatief was betrokken. De reacties van deze subfaculteiten staan niet op zich. Op het moment dat de invoering van het aio-stelsel werkelijkheid werd gaven veel meer faculteiten te kennen moeite te hebben met het nieuwe stelsel. Vooral daar waar het aantrekken van aio's directe gevolgen zou hebben voor de gevestigde staf. Weerstanden of problemen werden gemeld bij de volgende faculteiten¹⁰⁵:

- * de juridische faculteit (angst voor de vermindering van de onderzoekstijd bij de zittende staf);
- * de economische faculteit (angst voor verlies van zeggenschap over de eigen promovendi bij de vorming van het postdoctorale Tinbergen Instituut);
- * de subfaculteit Natuur- en Sterrenkunde (de komst van de aio's zou ten koste gaan van andere typen promotieplaatsen);
- * de subfaculteit Geneeskunde (de komst van aio's zou wellicht leiden tot extra gedwongen ontslagen in andere personeelscategorieën);
- * de subfaculteit Psychologie (de invoering van aio's zou een nieuwe reorganisatie noodzakelijk maken).

De situatie in 1986 kan men als volgt samenvatten. Binnen veel subfaculteiten ontwikkelden hoogleraren postdoctorale plannen. Het ministerie verwelkomde de professorale initiatieven. Colleges van Bestuur traden - na hun aanvankelijk collectieve weerstand - steeds meer op als bemiddelaars tussen professoren en ministerie en

waren krachtig bezig formatieplaatsen voor aio's te reserveren. De (sub)faculteiten waren zich al tegenstribbelend aan het voorbereiden op de door het College van Bestuur afgedwongen aanstelling van aio's die voor een groot deel zouden worden ondergebracht bij koel onthaalde postdoctorale instituten.

En zo zien we het doorbreken van intermediaire macht ook weer op het niveau van afzonderlijke universiteiten herhaald. Zoals professoren en ministerie eerst - voorzichtig - facultaire besturen en colleges van bestuur passeerden, zo leidt nu het samenspel van professoren en colleges van bestuur tot een ontregeling van de facultaire macht.

De bemiddelaars

In de voorgaande paragrafen heb ik een complexe configuratie geschetst van ministerie, Colleges van Bestuur, Universiteitsraad, Faculteitsbesturen en professorale initiatiefnemers. De communicatie, de onderhandelingen en de confrontaties verliepen schriftelijk en mondeling. In vele gevallen was er sprake van directe communicatie tussen de verschillende participanten. Voor een goed verloop van dit proces was echter op een aantal belangrijke momenten het optreden van bemiddelaars, boodschappers en intermediaire informanten van gewicht.¹⁰⁶ Zonder hun aandeel, voorwerk en geruststellende beroep op geduld hadden waarschijnlijk gemakkelijk impasses kunnen ontstaan en confrontaties kunnen ontsporen. Opmerkelijk genoeg bleken deze bemiddelaars vaak ambtenaren te zijn die in deze eerste fase van postdoctorale initiatieven vaker bureaucratische verstarring voorkwamen dan versterkten.

Deze bemiddelaars waren er op het ministerie, binnen de ambtelijke diensten van het College van Bestuur en binnen de betrokken faculteiten. Het ging niet alleen om individuen, maar ook om bemiddelende collectieven. Een voorbeeld daarvan is het College van Bestuur dat voorzichtig manoeuvreerde tussen de professorale initiatiefnemers en de Universiteitsraad. In de latere geschiedenis van de postdoctorale instituten is binnen de faculteiten een vergelijkbare bemiddelende rol tussen postdoctoralen en faculteitsraden vervuld door de faculteitsbesturen. Ik ga nu nog wat meer in detail in op de rol van deze middelaars.

Het ministerie. Op het ministerie waren verschillende ambtenaren werkzaam die het initiatief van de sociologen sterk steunden. Zij brachten positieve adviezen uit en leverden de initiatiefnemers tactische tips. Zij namen strategische posities in en waren in enkele gevallen secretaris van belangrijke adviescommissies. Voorzover mogelijk hielden zij 'de vaart erin' en als vertraging onvermijdelijk bleek informeerden zij de initiatiefnemers. Ook vertrouwelijke notities bereikten via hen

de initiatiefnemers. Afspraken voor gesprekken tussen ministerie en professoren werden vaak via hen gemaakt.

Ambtenaren van het College van Bestuur. Enkele ambtenaren van de Dienst Onderwijs en Onderzoek vervulden een vergelijkbare rol. Zij bereidden de standpunten van het College van Bestuur voor en brachten *voor* de formele uitwisseling van standpunten boodschappen over. Concepten bespraken zij met de initiatiefnemers. Op een moment dat de Universiteiten nog lang geen overeenstemming hadden bereikt met het ministerie over de postdoctorale instituten *zonden zij op 'persoonlijke titel'* (cursivering h.s.) en met het verzoek om kanttekeningen conceptnota's aan de Directeur Generaal. Ook intervenieerden zij openlijk bij problemen tussen bijvoorbeeld initiatiefnemers en facultaire besturen.

'Hierbij zend ik u een concept lijst van afspraken tussen de subfaculteit sociologie en het PdIS, opgesteld op basis van een overleg tussen vertegenwoordigers van uw besturen. Ik stel u voor te beoordelen of u akkoord kunt gaan met dit concept en vervolgens in een briefwisseling te bevestigen dat beiden akkoord zijn. Ik verzoek u deze afspraken vervolgens ter kennis te brengen van het CvB.' (brief 14.1.1987)

De subfacultaire topambtenaar. Tussen 1984 en begin 1987 was op enkele momenten cruciaal dat de betrokken subfaculteit geen veto uitsprak over het professorale initiatief. De subfaculteit diende te worden geïnformeerd, maar niet geactiveerd. De ambtenaar die de functies van beheerder-directeur en decaan combineerde zorgde medio 1984 voor die essentiële brief die meldde dat van een absolute afwijzing binnen de subfaculteit geen sprake was. Een brief die in ieder daarboven geplaatste bestuurlijke laag beschouwd werd als 'verklaring van geen bezwaar'. En het was ook deze decaan-beheerder die ervoor zorgde dat in de komende jaren iedere brief met subfacultaire bezwaren werd ingeleid of afgesloten met een waarderende passage. Hij was het die vaak net dat ene stapje verder ging in de steun dan wat de collega-bestuurders zich konden permitteren tegenover hun achterbannen.

Niet vergeten moet worden dat het ontstaan van de postdoctorale instituten tot veel spanningen leidde binnen en tussen de onderdelen van de configuratie. Zeker binnen de (sub)faculteiten zijn er momenten geweest dat initiatiefnemers en subfacultaire bestuurders elkaar in de houdgreep van een wederzijds veto hielden. De bemiddelaars konden soms niet meer dan informatie doorgeven. Dat kon essentieel zijn. Passages in brieven konden nader worden uitgelegd, vermeende kwade bedoelingen konden worden gerelativeerd, compromissen werden voorbereid. Maar ook droegen zij door hun permanente activiteiten rond dit onderwerp, de vele (interne) notities en

gesprekken bij tot een collectieve sociale gewenning aan het nieuwe promotiesysteem. In de opkomst en het functioneren van een dualistisch universitair bestuur vervulden en vervullen zij een essentiële rol. Bij hen voegen zich later de ambtenaren van de postdoctorale instituten.

Steun en voorwaarden

Op grond van vier richtinggevende notities en met ondersteuning van vier achtereenvolgende ministeriële werkgroepen legde de minister van Onderwijs twee jaar na de indiening van het sociologenvoorstel de *Nota Postdoctorale Opleidings-activiteiten* aan de Tweede Kamer voor (20 maart 1986). Vijf maanden voor de komst van de eerste tweedefasestudenten werd duidelijk hoe de begeleidingsstructuur voor de aio's eruit zou komen te zien. Slechts de indieners van voorstellen van het eerste uur én de bètafaculteiten (die al eerder werkten met promotieassistenten) waren gereed voor hun komst.

Interessant is in dit verband het verschil in tijdsbeleving. Wat voor het ministerie tussen maart 1984 en maart 1986 een race tegen de klok was, die op het nippertje succesvol werd afgerond, werd door de sociologen ervaren als een frustrerende periode van eindeloos wachten.¹⁰⁷ Het ministerie onderstreept zijn directe betrokkenheid bij de totstandkoming van deze eerste postdoctorale instituten later ook op symbolische wijze. Midden 1987 schonk IBM 130 computers aan de eerste acht gesubsidieerde instituten. Een feestelijke bijeenkomst vond plaats op het ministerie. De instituten presenteerden zich daar voor IBM-vertegenwoordigers en ministeriële ambtenaren. Afwezig waren de leden van de Colleges van Bestuur en facultaire bestuursleden.

Belangrijk bij de toekenning was een voorwaarde die tussen 1984 en 1986 steeds prominenter door het ministerie werd geformuleerd: na het passeren (van de intermediaire bestuurlijke elites) diende het invoegen te volgen (van ministerieel gesubsidieerde experimenten) in de bestaande financiering van de instellingen: 'Er dient duidelijkheid te bestaan over het aandeel dat de betrokken instellingsbesturen bereid zijn te nemen in de structurele bekostiging van de beoogde voorzieningen. De rol van de overheid kan alleen een voorwaardenscheppende en stimulerende zijn.'¹⁰⁸

Vanaf 1986 werd een groot aantal stimuleringsubsidies toegekend aan postdoctorale initiatieven. In een artikel in *NRC Handelsblad*, 'Het definitieve einde van de professor' (6.12.1986), treffen we een sfeertekening van de contacten die ministeriële ambtenaren en professorale voortrekkers in verband hiermee met elkaar onderhielden.

'In juni van dit jaar zitten de rector magnificus van de Universiteit van Amsterdam, zes hoogleraren, een aantal universitaire stafleden en ambtenaren dicht op elkaar aan een kleine ronde tafel in een door neonbuizen verlicht kantoorzaaltje in Zoetermeer.

Eigenlijk hadden ze hier al drie dagen geleden moeten zitten. Vanmorgen werd vlak voor het vertrek de afspraak weer verschoven. En is het weer mis: het wachten heeft al drie kwartier geduurd.

Een ambtenaar van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen heeft een grap verteld om de tijd te doden. Na een stilte heeft een andere ambtenaar geprobeerd uit te leggen wat voor nota's hij aan het schrijven is. De aanwezige hooggeleerden zijn nog nieuw in het Zoetermeerse onderwijsdialekt en begrijpen niet waar het over gaat. De hooggeleerden praten nu onderling.

Plotseling zwaait de deur open en stapt de Directeur Generaal van Hoger Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, dr. R.J. in 't Veld binnen. Een korte verontschuldiging voor zijn late komst. Hij moest het geld nog even lospraten bij de minister. Hij neemt de voor hem vrijgehouden zetel, zet zijn buik uit, leunt ver achterover. De andere aanwezigen zitten kaarsrecht.

Op de agenda staan vijfjarige subsidies voor vijf op te richten postdoctorale universitaire instituten waar assistenten in opleiding (Aio's) moeten promoveren.... In 't Veld begint met de aanvraag sociologie, vertegenwoordigd door onder anderen de vermaarde sociologische hoogleraar dr. J. Goudsblom. Zo, zo een instituut van zes wetenschappelijke partners met De Swaan als primus inter pares. En hij kon zeker niet komen omdat hij in Italië een boekje zit te schrijven, haha. Krijgt meneer dat boekje nog wel af als hij ook nog het instituut in Amsterdam moet leiden? En hoe zit het met zijn onderzoek in de riolering van de 19e eeuw? Ja, ja, In 't Veld kent zijn pappenheimers. Enkele aanwezigen glimlachen zuur. Goudsblom krimpt ineen.

Een primus inter pares is wat weinig voor de coördinatie van een sociologisch instituut, vindt In 't Veld. Wat hij wil, is "duidelijk leiderschap", een echte directeur voor het instituut, dan wil hij er wel geld in steken. "Goed, laat ik dan zeggen eeh ...(wipt achterover op zijn stoel) een kleine drie miljoen gulden".'

De start

5 januari 1987 werd het Postdoctoraal Instituut voor de Sociologie geopend. Deze gelegenheid werd aangegrepen om in extenso melding te maken van de weerstanden tegen deze universitaire vernieuwing zoals de initiatiefnemers die hadden geregistreerd. Wat daarmee aan de orde werd gesteld was de weerstand of het onvermogen van een gevestigd regime van bestuurders en ambtenaren om een ingrijpende vernieuwing te accepteren. Niet alleen in woorden maar ook in de praktijk.

Natuurlijk werden tijdens de opening ook de belangrijkste kenmerken van het PdIS gememoreerd. Soms iets harder en geprononceerder dan ze in de tot behoedzaamheid dwingende aanloopfase waren gemeld. In de eerste plaats werd het selectieve personeelsbeleid benadrukt. Stafleden die binnen hun eigen vakgroepen overbodig waren geworden in tijden van reorganisatie en bezuiniging, zouden niet in het nieuwe postdoctorale instituut kunnen worden ondergebracht. '... het afschuiven van docenten is hier niet mogelijk. De zes hoogleraren die er nu zitten, beslissen daar over en zijn daar autonoom in.'¹⁰⁹

De directeur van het nieuwe instituut benadrukte ook nog eens de sterke selectiviteit ten opzichte van de aio's van het instituut. Het instituut zou promovendi

ook nog na hun positief beoordeelde proeftijd kunnen heenwenden als de prestaties daarna gingen tegenvallen. Daartoe zouden zij voor tweemaal twee jaar worden aangesteld. Ook introduceerde hij de politiek van de tijdbeheersing: ‘... [Ik] heb voor ons eigen instituut positievere verwachtingen over het halen van de vier jaar-limiet dan in het algemeen. Want ook de nieuwe aio-regeling kent de mogelijkheid van een jaar verlenging. En ik heb een hoge dunk van promovendi als het gaat om het vinden van kleine mazen in de wet: een tijdje overspannen, een echtscheiding. Je zit met je aio-salaris weliswaar niet riant, maar toch. Ons model zit dan, denk ik, beter in elkaar: uitstel is echt onmogelijk.’¹¹⁰

De nagestreefde autonomie werd ook in een ander opzicht nog eens benadrukt. De opening wordt aangegrepen om afstand te nemen van de tendens naar een meer planmatige benadering van het sociaal wetenschappelijk onderzoek. ‘Voor welk onderzoek mensen ook willen doen, daar moet alle ruimte voor zijn. Wij bieden juist de enige promotie-plaatsen aan in Nederland, waarbij niet vantevoren in detail vast staat op welk thema en in welk veld je wilt promoveren. Dat maakt ons de laatste vluchtplaats voor degenen die bij ons hun eigen ideeën willen uitvoeren.’¹¹¹ En vervolgt Israëls: ‘In toenemende mate zie je dat voor bestaande projecten promovendi worden gezocht... Heeft een vakgroep een project, [dan wordt daar] een aio, een promovendus bijgezoekt. Wie past er het best in dit project? In de sociale wetenschappen is dit catastrofaal: je moet eigenlijk een persoon hebben met een idee, een obsessie desnoods, dat hij graag wil uitwerken... Ons instituut kent dan ook geen eigen onderzoeksprogramma.’

In een van de krantenartikelen, geschreven naar aanleiding van de opening, zien we ook de bezorgdheid terug van de gevestigde facultaire medewerkers. Eén hunner (Verrips) ‘constateert dat er ruim drie miljoen bezuinigd wordt en dat het PdIS 2,8 miljoen gulden krijgt en de mogelijkheid een leuk programma op te zetten. Dat zet enig kwaad bloed bij de achterblijvers, die menen dat De Swaan cum suis de krenten uit de pap gaan vissen... Volgens Verrips hebben de hoogleraren die op het PdIS gaan werken toegezegd dat ze in de faculteiten waaruit ze gerecruteerd zijn actief zullen blijven, maar hij ziet wat dit betreft de toekomst “met angst en beven tegemoet”. Verrips: “Er bestaat voor ons geen studentenstop, maar meer stafleden komen er ook niet bij. Dus hoe vang je de werkdruk op van degenen die niet bij het PdIS zitten?” Hij spreekt de angst uit dat de achterblijvers zullen worden tot “routineuze lesboeren”.’¹¹²

De opening van het PdIS riep bij De Swaan ook gevoelens van ergernis op. Volgens hem stuitte het instituut niet op openlijke kritiek en tegenstand, maar vooral op een doorgeziekte achterdocht. Hij verklaarde deze uit ‘een afkeer van selectiviteit’ en een ‘demo-burocratische tegenzin in elke autonomie’.¹¹³

'In het afgelopen jaar moest het Instituutshuishouden worden ingericht en was de beurt aan de centrale diensten van dit universitaire bedrijf. Zacht gezegd: voor nieuwe initiatieven is dat niet toegerust. Voor alles is altijd toestemming vereist, maar helaas steeds van een andere, een hogere instantie dan waarmee men op dat moment te maken heeft; die allerhoogste autoriteit verwijst uiteraard naar een lagere in een gedurig heen en weer. De universiteit lijdt aan orgaanverstarring en dat is soms beschamend en belachelijk'.¹¹⁴ 'Een heleboel mensen hier worden gaar van de bureaucratie. Overal zie je getalenteerde mensen die hun gaven verspillen aan zinloos getouwtrek. Als je iets nieuws wilt, raak je in een waanwereld die je je in je ergste nachtmerries nog niet kunt voorstellen.'¹¹⁵

De volgende brief van de nieuwe manager-directeur Israëls kan de ervaringen van de oprichters en het functioneren van de universitaire bureaucratie niet beter illustreren.

'Lieve M,

.... Vandaag - zaterdag - is een belangrijke dag, het is immers de geplande datum voor het verschijnen van de advertentie van het Postdoctoraal Instituut voor de Sociologie. Omdat echter die advertentie niet verschenen is, stuur ik je hierbij maar iets anders in de plaats, namelijk: Het Verhaal over waarom de advertentie niet verschenen is.

Deze leerzame geschiedenis begint enige maanden geleden, toen ome Bram & ik hebben geconfereerd met de heer Matthijs Cardous, baas van de afdeling Onderwijs & Onderzoek op het Maagdenhuis, en diens medewerker Gerard Pakbier. Er is toen over van alles gepraat. Bram vroeg wie de advertentie zou betalen. Cardous zei: Het Maagdenhuis. En toen gingen we over op een ander gespreksonderwerp. Ik heb achteraf een verslagje over de bijeenkomst geschreven, dat ik ook aan de heer Cardous heb gestuurd.

Ik zal je niet lastigvallen met het overleg dat gevoerd is over de tekst van de advertentie. Ik zal je ook niet lastigvallen met alle ellendige "overleg" dat ik gevoerd heb met Dagelijks Bestuur en Subfaculteitsraad, omdat die toch even gekend moesten worden in het verschijnen van die advertentie.

Ik begin afgelopen maandag, omdat het toen tijd werd om met de tekst naar een reclamebureau te lopen voor het maken van een goede lay-out, zodat ik de zaak vervolgens zou kunnen aanbieden aan de Volkskrant, Intermediair en NRC-Handelsblad. Maar eerst heb ik even het Maagdenhuis gebeld, om te vragen of zij bijvoorbeeld voorkeur hebben voor een bepaald reclamebureau, of dat zij voor dergelijk werk misschien zelfs eigen mensen in dienst hebben van wie ik gebruik zou kunnen maken.

Omdat de afdeling Onderwijs & Onderzoek onbereikbaar was, ben ik op zoek gegaan naar de persoon die normaliter de plaatsing van personeelsadvertenties van de Universiteit van Amsterdam verzorgt. De betreffende persoon deelde mij mede dat ik natuurlijk wel diende te beschikken over een zo-en-zo-formulier. Ik vertelde haar dat ik van zo'n formulier nog nooit gehoord had, en heb haar uitgelegd waar het om ging, en dat de afdeling Onderwijs & Onderzoek alles van onze plannen afweet. Zij zou contact met haar superieuren opnemen, en ik zou die middag nog even bij haar langskomen om de zaken te regelen.

's Middags stuurde zij mij door naar een superieur, ene meneer Gerard Weusten - net als de heer Cardous en Gerard Pakbier een buitengewoon aardig, snel doortastend en intelligent iemand, maar iemand die ook zei dat plaatsing van de advertentie zoals ik die had voorgesteld, absoluut onmogelijk was. Want: er mogen alleen personeelsadvertenties geplaatst worden als absoluut zeker is dat het geld voor die vacatures beschikbaar is. En dat is bij ons niet het geval - we gebruiken o.a. zo'n advertentie om onze geldschietter, het Ministerie, onder druk te zetten om nu eindelijk eens ons geld te geven. Hij begreep het probleem, en hij zou contact opnemen, onder andere met de Finan-

cieel-Economische Dienst, en met de afdeling Onderwijs & Onderzoek. Dat deed hij razendsnel, en een halve dag later stelde hij mij voor dat ik de advertentie wat vager zou formuleren, zodat het geen advertentie zou zijn voor zijn afdeling, de Dienst Personeelszaken, maar voor de Dienst Voorlichting. Dan kon men namelijk onder die voorschriften uit. Vervolgens kon ik de juiste persoon op de Dienst Voorlichting natuurlijk weer eerst niet te pakken krijgen, maar toen ik die persoon dan beet had, zei die dat hij mij uiteraard wel wilde helpen (MAAR DAT WIL IK HELEMAAL NIET! IK WIL MENSEN DIE ZICH NIET OVERAL TEGENAAN BEMOEIEN MAAR DIE MIJ GEWOON MIJN GANG LATEN GAAN!) maar dat het natuurlijk uitgesloten is dat de Dienst Voorlichting een dergelijke advertentie betaalt. Ik vertelde hem toen van de toezegging van de zeer hoge Maagdenhuisambtenaar Cardous dat "het Maagdenhuis" de advertentie zou betalen. Hij zei dat dat wel kon, maar dat zijn Dienst in ieder geval niet betaalt.

Toen ben ik maar eens naar het Maagdenhuis gefietst, en door toeval stonden even later op een brede gang te praten: Gerard Weusten, Matthijs Cardous, de man van Voorlichting, en uw nederige briefschrijver. Cardous zei: "Oh, heb ik dat beloofd dat het Maagdenhuis zou betalen? Laat die advertentie eens zien!" Hij las de tekst door en zei: "Maar dat is toch een prima advertentie? Weet je wat, ik zet mijn paraaf erop en dan geef ik jou, Gerard, daarmee toestemming om die advertentie te betalen." En vervolgens zette hij een krabbel. Onzin natuurlijk, want Cardous mag dan heel belangrijk zijn, hij heeft niets te zeggen over de afdeling van Gerard Weusten. Het was dus gewoon een grap, en Gerard Weusten reageerde er even joviaal-stoeierig op, & de drie heren hadden veel plezier, maar ik stond er ietwat beteuterd bij, want ik moest mijn advertentie geplaatst krijgen. Bovendien zei Cardous dat we de advertentietekst ook even moesten laten zien aan Fey Dovernans, lid van het College van Bestuur. Die zou over een week terugkomen van vakantie. Dan zou Cardous overigens er zelf niet zijn. En Dovernans zou dan de knoop maar moeten doorhakken. De man van Voorlichting vroeg of ik niet gewoon even een week kon wachten, het was immers duidelijk dat iedereen op het Maagdenhuis ook vond dat die advertentie er moest komen - maar ja, het gaat met alles zo dat iedereen wel voor onze plannen is, maar dat er steeds opnieuw eerst weer met een alsmaar toenemend aantal instanties overleg gepleegd moet worden, en nooit, nooit maar dan ook nooit kan er iets besloten worden....En zo zit ik hier dus huilend achter mijn tekstverwerker....'

Maar natuurlijk was daar ook vreugde: het instituut was er toch gekomen, mede dankzij de steun die de initiatiefnemers op verschillende niveaus kregen van afzonderlijke mensen. En zij, die we in de voorgaande bladzijden al leerden kennen als naamlozen in de universitaire politiek, werden ook persoonlijk bedankt. Fenger en Chang, de ministeriële ambtenaren, Bresters, de rector magnificus, Van Bueren, voorzitter van de Raad van Advies voor het Wetenschapsbeleid, en Hasenack, tot kort daarvoor de beheerder-decaan van de Amsterdamse subfaculteit.

Waarom werd zo uitvoerig ingegaan op al deze besognes? 'Omdat er veel meer postdoctorale instituten moeten komen, en gauw, in alle vakken, en liefst in elk afzonderlijk vak meer dan één, zodat er voor de studenten een keuze mogelijk blijft en zodat de vriendschappelijke rivaliteit tussen opleidingen op verwant terrein tot grotere prestaties aanzet... Die postdoctorale opleidingen moeten worden opgericht en geleid door mensen die plezier hebben in hun vak en daar bekwaam in zijn...een klein gezelschap van bekwame geleerden die elkaar gevonden hebben in een verstandig plan, moet een ja krijgen of een nee. En als het ja is, dan ook helemaal ja, meteen en met

de volle vrijheid om het eigen huishouden in te richten, de gegunde middelen naar eigen inzicht te besteden, en bovenal, zelfstandig promovendi en gastdocenten te selecteren.' En daarmee waren selectiviteit en autonomie weer centraal gesteld.

Opmerking [DHS3]:
Correcties externe redacteur
ingevoerd in hoofdstuk III:
10.6.1997, 13.37 uur

IV Erosie van de autonomie: inkapseling in nationale regelgeving, lokale financiering en geregelde concurrentie

Een drievoudige inkapseling en aanpassing

Een doorbreking van de bestuurlijke status quo werd gerealiseerd. De minister en vervolgens de KNAW stelden bij herhaling dat onderzoekscholen over een behoorlijke mate van autonomie dienden te beschikken. Ook de oprichters van het Instituut achtten autonomie in de selectie van promovendi, de vaststelling van het beleid en het financiële beheer van groot belang voor het welslagen van hun plan. Dankzij de ministeriële financiering van de eerste lichting postdoctorale instituten en de daaropvolgende subsidies van NWO werden voorwaarden geschapen voor een realisering van de autonomie. Het Instituut opereerde in financieel opzicht los van de faculteiten waarmee het te maken had. In de selectie van promovendi was men vrij. De promotieopleiding en het onderzoek vielen geheel onder de zeggenschap van het Instituut. Hier kon nu in de praktijk getoetst worden in hoeverre de autonomie realiseerbaar is binnen de bestaande bestuurlijke structuren.

Slaagde een instituut dat gegrondvest werd op de principes van autonomie en selectiviteit erin om deze waarden in praktijk te brengen en te behouden? Welke strategieën werden daarbij gebruikt? Hoe en waarom erodeerde de autonomie? De onderzoekscholen van het eerste uur zagen zich geconfronteerd met de volgende algemene beleidsprocessen:

- (1) de nationale overheid staakte langzamerhand zijn aanloopfinanciering en introduceerde landelijke regels voor evaluatie en weer nieuwe vormen van financiering en erkenning;
- (2) de beëindiging van de aanloopfinanciering door het ministerie dreef op het universitaire basisniveau twee structuren naar elkaar die zich in de eerste jaren van het bestaan van de promotie-instituten niet erg intensief met elkaar hadden bemoeid: het Instituut en de Faculteit.

Hierdoor kreeg het Instituut in toenemende mate te maken met drie processen van inkapseling en aanpassing. (1) De onderzoekscholen gingen hoe langer hoe meer functioneren binnen een stramen van landelijk vastgestelde regels en evaluatieprocedures van NWO en KNAW. (2) De onderzoekscholen werden in toenemende mate aangewezen op de lokale bijdragen van faculteiten, hun financiële regime en bestuurlijke preoccupatie met plaatselijke belangen (dit alles samen te vatten met het

begrip localisme). (3) De onderzoekscholen dienden zich binnen een academische markt met een beperkt aantal onderzoekschoolposities steeds sterker te oriënteren op hun collega's als potentiële concurrenten of coalitiegenoten.

De drie vormen hangen ten nauwste samen. De nationale regelgeving verlangde lokale, facultaire financiering en sloot een afzonderlijke, nationaal geregelde financiering van onderzoekscholen uit. De verdelers van nationale erkenning streefden doelbewust een beperking van het aantal marktposities voor onderzoekscholen na. Dit leidde automatisch tot concurrentie of beheersing van de markt door coalitievorming (samengaan van potentieel zelfstandig functionerende scholen).

Aanpassing 1. In toenemende mate beheerst door nationale regelgeving en controle

De eerste vorm van aanpassing en autonomieverlies vloeit voort uit het feit dat de minister van Onderwijs en Wetenschappen na enkele experimentele jaren wilde komen tot een formalisering van zijn beleid inzake de nieuwe promotieopleidingen. Vanaf dat moment werden de postdoctorale instituten of netwerken onderzoekscholen genoemd. Centraal stonden: de landelijke formulering van regels voor erkenning en subsidiëring; een overdracht van de toetsing van onderzoekscholen van de overheid naar nationale wetenschapsorganisaties (NWO en KNAW); de versterking van de concurrentie tussen universiteiten en onderzoekscholen; de permanente controverse over een selectief dan wel egalitair verdelen van geld en erkenning. Geen andere vraag dan de volgende beheerste zo zeer iedere gedachtenwisseling over het nieuwe overheidsbeleid: komt er een beperkt aantal onderzoekscholen of zullen vele faculteiten (al dan niet in combinatie met zusterfaculteiten) hun eigen tweedefase-opleiding kunnen vormen? De keuze tussen een beleid van selectiviteit en een van 'verdelende rechtvaardigheid'.

De start

Zoals eerder beschreven startte vanaf 1986 een aantal postdoctorale instituten en netwerken de promotieopleiding voor de promovendi nieuwe stijl, de aio's. In 1990 besloot de minister van Onderwijs om een aantal conclusies te trekken en het beleid voor de komende jaren vast te leggen: 'De ontwikkelingen in het hoger onderwijs en onderzoeksbestel... laten zien dat de afgelopen jaren vele initiatieven zijn genomen om onderzoekopleidingen vorm te geven. Deze hebben nog onvoldoende verankering gekregen. Een meer structurele bedding voor de opleiding tot onderzoeker in de vorm van onderzoekscholen is derhalve nodig.'¹¹⁶ Wat werd onder een onderzoekschool verstaan? 'Een centrum waarin een gestructureerde tweedefase-opleiding tot onderzoeker is gekoppeld aan hoogwaardig onderzoek (van universitaire medewerkers - h.s.).'¹¹⁷

Op 2 mei 1990 vond daarover in Leiden een eerste openbare gedachtenwisseling plaats tussen minister Ritzen, vertegenwoordigers van NWO, KNAW en universiteiten. Deze discussie bevatte alle ingrediënten die kenmerkend zouden worden voor verdere beleidsvorming en universitaire politiek: selectiviteit, competitie, coalitievorming en macht over het verdelen van gelden op het universitaire faculteitsniveau. We zien een vertrouwde rolverdeling: minister en vertegenwoordigers van nationale wetenschapsorganisaties bepleiten selectiviteit; universitaire hoogleraren staan op de bres voor onderlinge concurrentievermijding en handhaving van het financiële beheer op universitair en facultair niveau (i.t.t. een overheveling van financiële bevoegdheden en distributieve macht naar nationale organisaties). Het accent werd gelegd bij nationale samenwerking en niet bij lokale concentratie of concurrentie.

Overeenstemming, want de angel getrokken

De talloze nota's, krantenartikelen, regeringsstandpunten en reacties van NWO, KNAW en VSNU overziend kan men stellen dat sinds 1990 de volgende vijf punten het debat hebben beheerst:

1. de bevordering van selectiviteit in het universitair onderzoek of de vermijding daarvan;
2. de inkapseling van onderzoekscholen binnen bestaande universitaire structuren, met de kanttekening dat ook hun autonomie gegarandeerd moet zijn;
3. oriëntatie op internationale ontwikkelingen;
4. de plaatsing van de opleiding van promotieonderzoekers aan instituten voor hoogwaardig onderzoek;
5. de opkomst van NWO en KNAW als uitvoerders van een selectief beleid.

Het debat kenmerkte zich door een grote mate van overeenstemming over de belangrijkste punten. Waarover was en bleef men het eens?

- a) Onderzoekscholen moeten selectief zijn in de bepaling van de onderzoekszwaartepunten en de toelating van promovendi en docenten.
- b) Bestuurlijk en financieel moeten de onderzoekscholen deel uit maken van de bestaande universitaire structuren. Het zijn de universiteiten die zelf het initiatief moeten nemen tot de instelling van scholen en de voordracht voor erkenning. Eerste en tweede fase moeten met elkaar verbonden blijven. Er moeten geen aparte stafbenoemingen bij onderzoekscholen plaatsvinden. Het goede onderzoek van stafleden die niet in scholen zijn opgenomen verdient evenzeer bescherming. Ook moet er geen aparte financiering komen. Wel moet voor de universiteiten een hogere beloning voor promoties gerealiseerd worden. Er is sprake van een

flexibele opbouw van onderzoekscholen. Het resultaat van het debat is niet een blauwdruk voor één type school.

- c) Onderzoekscholen moeten in belangrijke mate bijdragen tot meer internationale samenwerking in onderzoek en promotieopleiding. Legio zijn de verwijzingen naar ontwikkelingen in het buitenland. Een punt van discussie is in welke mate het Amerikaanse systeem richtinggevend moet zijn. Tekenend is dat de minister in 1990 (in samenwerking met zijn collega's uit België, Frankrijk en Duitsland) ook een internationale adviescommissie onderzoekscholen instelt.
- d) De opleiding van promovendi dient plaats te vinden in instituten waar ook stafleden hoogwaardig onderzoek verrichten. Een onderzoekschool is niet alleen een school.

Er was sprake van één aanzienlijke controverse. Deze ging over de selectieve aspecten van het nieuwe beleid. Samenvattend was de ontwikkeling als volgt.

De minister wilde in 1990 een beperkt aantal onderzoekscholen per wetenschapsgebied maar kreeg al snel van de KNAW ten antwoord dat het redelijk was om in Nederland uit te gaan van 50 à 100 onderzoekscholen.¹¹⁸ Daarop ontstond een discussie over 'een overdekkend stelsel van onderzoekscholen'. Moet ieder wetenschapsgebied één of verscheidene scholen krijgen? De door de minister ingesteld adviescommissie-Onderzoekscholen sprak zich daarvoor uit, nam daarmee afstand van een zeer selectieve mate van erkenning, maar stelde wel voor om een subsidieprogramma - het Snelliusprogramma - in het leven te roepen voor een zeer beperkt aantal officieel erkende topscholen.

De regering nam de voorstellen van de commissie over en stelde een extra subsidiefonds ter beschikking van NWO (in plaats van het voorgestelde Snelliusfonds). Dat startte met de verdeling van aanloopsubsidies voor onderzoekscholen in oprichting zonder dat de erkenningsprocedure was afgerond. Wat bedoeld was als een premiestelsel voor een zeer beperkt aantal scholen resulteerde al snel in Stimulanssubsidies voor 52 (aspirant-)onderzoekscholen. Terwijl de minister in 1990 dus aandrang op een selectief beleid, ondergroef hij dit op hetzelfde moment door aan NWO en VSNU een bedrag van ongeveer twaalf miljoen gulden ter beschikking te stellen voor extra stimulering van onderzoekscholen. Het voorstel voor de besteding moest in zo'n korte periode worden geformuleerd, dat de toekenning niet gebaseerd kon worden op een evaluatie van de indienende postdoctorale instituten en netwerken. De discussie over een 'overdekkend stelsel van onderzoekscholen' versus een veel selectievere aanpak moest nog tot een einde komen. Maar daarvoor al zagen de egalitaristische universiteiten hun voorkeur in de praktijk gesteund, ook door de beleidspraktijk van het ministerie.

De samenwerkende universiteiten ondergroeven in samenspraak met de KNAW de selectieve kant van het oorspronkelijke beleid nog meer door te besluiten dat per universiteit in de eerste twee jaar van de KNAW erkenningsprocedure een maximaal aantal scholen zou kunnen worden voorgedragen. Van een vrije concurrentie is dan geen sprake meer. Daarvoor in de plaats kwam een nieuwe variant van de verdelende rechtvaardigheid. Wat de minister in 1993 restte was een moedeloos beroep bij de KNAW op 'zelfbeperking' nadat de eerste erkenningsronde reeds 24 erkende scholen had opgeleverd en niet alleen bij hem maar ook bij de Tweede Kamer onrust was ontstaan.¹¹⁹

Niet alleen de minister onderschatte de macht van markt en concurrentie. De verenigde universiteiten pleitten in 1991 via hun VSNU voor rationele zelfbeheersing: '... alleen dan en daar [moeten] onderzoekscholen tot stand komen waar zij wenselijk of nodig zijn. Oneigenlijke motieven mogen geen rol spelen. Zulke motieven ontstaan wanneer een der partijen uitspreekt dat onderzoekscholen op grond van de institutionele erkenning een bevoorrechte positie in het bekostigingsmodel voor (eerste geldstroom) onderzoek dienen te krijgen. Ook de suggestie dat onderzoek dat niet in onderzoekscholen is ondergebracht van "het tweede garnituur" zou zijn, leidt tot oneigenlijke motivering.'¹²⁰

Ook op een ander punt sneuvelde de selectiviteit. In de vorm van een vraag heeft de minister het punt aan de orde gesteld of hoogleraren die niet bij een onderzoekschool zijn betrokken het 'ius promovendi' (het recht om als promotor op te treden) zouden moeten behouden.¹²¹ Dit punt is buitengewoon snel van de agenda verdwenen. De adviescommissie-Onderzoekschool keerde zich tegen de ontneming van dit recht.

De Nederlandse overheid koos voor een financieringsmodel dat de onderzoekscholen maximaal zou binden aan de faculteiten waarbij hun stafleden waren aangesteld. Anders dan in bijvoorbeeld Frankrijk en Duitsland wilde men geen separate financiering van het stelsel van onderzoekscholen. Daarmee hoopte men te voorkomen dat instituten zouden kunnen ontstaan met primair op onderzoek gericht personeel. In lijn met een al sinds eind jaren zestig bestaande consensus bleef men bij de vormgeving van de onderzoekscholen streven naar de integratie van onderwijs en onderzoek. Men achtte het wenselijk dat de universitaire docenten hun onderwijs permanent zouden blijven voeden met de resultaten van eigen onderzoek. Andersom achtte men het wenselijk dat onderzoekers hun kennis zouden inbrengen in onderwijs aan nieuwe generaties studenten. Als voorwaarde voor het behoud van de integratie van onderwijs en onderzoek zag men de gekoppelde financiering van beiden. Het gevolg daarvan was dat faculteiten en onderzoekscholen direct op elkaar aangewezen werden. Hiermee is de tweede vorm van aanpassing aan de orde.

Samenvattend dienen hier de belangrijkste inhoudelijke punten van de nationale regelgeving opgesomd te worden.¹²² Er komt een stelsel van onderzoekscholen dat in principe alle wetenschapsgebieden zal omvatten. Een klein aantal van die scholen, waar onderzoek van uitzonderlijke kwaliteit plaatsvindt, krijgt de kans zich te ontwikkelen tot internationaal topniveau. De extra financiering daarvan ligt in handen van NWO. Kernpunten bij de vorming van de scholen zijn: programmatische samenhang, professioneel onderzoekmanagement en selectiviteit bij de keuze van wetenschappelijk personeel en promovendi. In organisatorisch opzicht is het uitgangspunt dat de scholen deel uitmaken van één of verscheidene universiteiten. De onderzoekschool wordt geacht een zelfstandige eenheid te vormen met een eigen verantwoordelijkheid voor de besteding van het door het universitaire bestuur toegekende budget. Er moet sprake zijn van voldoende kritische massa van jonge onderzoekers in opleiding (ten minste 40 à 50 in totaal). Het wetenschappelijk personeel dat aan de onderzoekscholen te werk wordt gesteld voor de opleiding en begeleiding van promovendi blijft voor een deel van zijn tijd verbonden aan het eerstefase-onderwijs. De minister benadrukte in het commentaar een punt dat in de daaropvolgende jaren keer op keer van zwaar gewicht zal blijken te zijn bij de beoordeling van de scholen. Binnen de scholen zal altijd zinvolle communicatie mogelijk moeten zijn; er zal op moeten worden gelet dat er sprake is van een voldoende homogeen onderwijs- en onderzoekprogramma. Afstand wordt genomen van de school die 'te heterogeen van aard is'. De minister benadrukte de noodzaak van een scherpe selectie van het wetenschappelijk personeel. Gestart zal worden met een procedure voor de erkenning door de KNAW van door de universiteiten voorgedragen scholen.

Aanpassing 2. In toenemende mate beheerst door lokale regelgeving en financiering

Na een eerste periode van grote onafhankelijkheid kwam voor de onderzoekscholen van het eerste uur, zoals het Instituut, het moment dichterbij dat de externe aanloopsubsidies van het ministerie tot een einde kwamen. En dat betekende ook de start van de overname van de financiering door de faculteiten. De grote subsidies van het eerste uur werden door de onderzoekscholen stapsgewijs aangewend voor het aanstellen van promovendi. De eersten startten in het geval van het Instituut in 1987, de laatsten in 1990. Te beginnen in 1991 kwamen de eerste promotieplaatsen voor herbezetting vrij. Toen brak ook het moment aan dat het administratief personeel langzamerhand niet meer betaald kon worden uit genoemde subsidies.

De stapsgewijze benutting van de aanloopsubsidie betekende dat deze niet op één, duidelijk te markeren moment was uitgeput. Dat had grote politieke voordelen. Het

vergemakkelijkte een proces van sociale gewenning aan voor de faculteit nieuwe verplichtingen. In principe was dit een potentieel explosieve situatie. De faculteit werd geconfronteerd met financiële tekorten en interne problemen tussen verschillende studierichtingen. En juist op dat moment moest geld worden gereserveerd voor de nieuwe onderzoekschool, een onderzoekschool die met een scheef oog werd bekeken en meer gedoogd dan gesteund werd, ook toen het de faculteit nog geen geld kostte.

Het lag niet voor de hand dat faculteit en Instituut elkaar gemakkelijk vonden in een balans tussen facultaire financiering en instituutsautonomie. Daarvoor waren er te veel punten waarop faculteit en Instituut met elkaar strijdige belangen en doelen hadden. In zijn algemeenheid kan men zeggen dat de komst van onderzoekscholen voor de facultaire vakgroepen heeft geleid tot een vermindering van tijd, ruimte, geld, formatie en een toename van statusconcurrentie voor niet tot de onderzoekscholen toegelaten medewerkers.

De angst voor statusverlies werd ook onderkend in overlegorganen op centraal universitair niveau. In een brief aan het College van Decanen, Universitaire Onderzoekcommissie en faculteitsbesturen werd de problematiek aan de Universiteit van Amsterdam als volgt omschreven: 'Natuurlijk is het zo dat zij die niet onder de bescherming staan van een vijfjarig "contract" met de KNAW [bedoeld wordt de periode waarvoor de erkenning van een onderzoekschool door de KNAW geldt - h.s.] in principe meer risico lopen hun positie kwijt te raken dan degenen die in een onderzoekschool zijn ondergebracht, maar in de praktijk valt dit risico erg mee. De onderwijstaak blijft immers buiten de onderzoekschool. Alleen indien de studentenaantallen over een reeks van jaren drastisch zouden dalen, zouden zich situaties kunnen voordoen waarbij de bescherming van een onderzoekschool een rol kan gaan spelen... Op individueel niveau bestaat echter veel onzekerheid over de consequenties voor de rechtspositie. De selectie van onderzoekers is mede daardoor een delicaat probleem... [Er wordt] gestreefd naar de situatie waarin alle aio's en postdoc's voor een groot deel van hun aanstelling ondergebracht zijn in een onderzoekschool. Dit impliceert dat hoogleraren, die niet in een onderzoekschool zitten, in de toekomst niet of slechts in zeer beperkte mate promovendi toegewezen zullen krijgen...' ¹²³

De relatie tussen onderzoekscholen en facultaire vakgroepen kan men in deze eerste fase van de overname of inkapseling kenschetsen als: weerspanning-inschikkelijk. Een dergelijke karakterisering valt te beluisteren in een interview met prof. Van Praag voormalig voorzitter van het Tinbergen Instituut (onderzoekschool voor economie): 'De drie faculteiten volgden de ontwikkeling van het TI nauwlettend, met enige argwaan... Ik denk dat alle drie de faculteiten zich niet genoeg realiseerden dat het Tinbergen Instituut een interfacultaire aangelegenheid is. Iedere faculteit dacht "dit moet zo, dus het gebeurt zo", zonder met elkaar rekening te houden. Ook hebben faculteiten de neiging om te zeggen "honderdduizend gulden of een half miljoen is

heel erg veel geld". Het is goed als een faculteit voeling houdt. Maar er kan het probleem ontstaan dat sommige mensen de leiding aan de leiband willen houden.' ¹²⁴ En dezelfde geluiden waren in Leiden te beluisteren. In een artikel over de onderzoeksschool CNWS (Centrum voor Niet Westerse Studies) wordt melding gemaakt van de angst van de vakgroepen uit de Letterenfaculteit voor de samenwerking met de Culturele Antropologie waardoor het taalkundig aspect van het centrum in het gedrang zou komen. En: 'Gemeenschappelijk hadden alle vakgroepen het bezwaar dat ze de werving van aio's voortaan niet meer in eigen hand konden houden, maar aan het CNWS kwijtraakten.' ¹²⁵ In Amsterdam boden het faculteitsbestuur en de directeur - passief of onoplettend gesteund door de faculteitsraad - ruimte, tijd, geld en bestuurlijke vrijheid. Het Instituut accepteerde een vermindering van zijn autonomie.

Faculteit en Instituut realiseerden deze belangrijke en kostbare transformatie van de universitaire verhoudingen zonder al te heftige conflicten. De oorzaak daarvan was in de allereerste plaats gelegen in hun onderlinge afhankelijkheid. Het Instituut bood promotiemogelijkheden voor de eerstefasestudenten, stond garant voor een hoog rendement van aanzienlijke investeringen van de faculteit en gaf de faculteit extra aanzien. De faculteit zorgde voor de essentiële bestaansvoorwaarden van het Instituut dat een nieuwe facultaire taak op zich nam: de opleiding van tweedefasestudenten. Faculteit en Instituut deelden hun belangrijkste academische kapitaal, de professoren, en moesten zich gezamenlijk handhaven onder een regime van nationale concurrentie, regelgeving en controle. Instituut en faculteit waren zodoende geen gescheiden structuren die in vrijheid hun houding ten opzichte van elkaar konden bepalen.¹²⁶

Dit alles zorgde voor een grote zelfbeheersing in de confrontaties tussen faculteit en Instituut. In de eerste plaats zorgde men er voor dat onderlinge meningsverschillen niet naar buiten kwamen. Maar de beheersing ging zelfs nog een stap verder. Ook onderling vermeed men soms verschillen van mening uit te spreken of in brieven kenbaar te maken. Er was meestal sprake van een stil onbehagen, hinderen en klagen.

Een van de ongeschreven wetten was dat Instituut en faculteit in hun confrontaties geen hogere derden te hulp riepen voor de beslechting van een controverse. Een beroep doen op hulp van buiten betekent in de eerste plaats dat men zijn meningsverschil publiek maakt. Dat is in een periode waarin eensgezindheid van promotie-instituten en faculteiten voor hogere beslissers van groot belang is een groot gevaar. Ongeacht de uitkomst van het specifieke dispuut betekent dit schade voor Instituut en faculteit. Het exporteren van het conflict betekent dat er - om met Bailey te spreken - sprake is van '[total] war with no limits on the kind of weapons used.' ¹²⁷ Wie ook de winnaars zijn, beide partijen lijden gezamenlijk het verlies van een vernietiging van hun kredietwaardigheid in hogere arena's. Er ontstaat daarom een 'collusive fiction'. 'The fiction thus preserved is that life is orderly, structured, predictable, and under

control.’¹²⁸ Men neemt de regels in acht en speelt in op de behoeften van de beheerders van de collectieve goederen die verdeeld moeten worden op het universitaire basisniveau. Centraal in deze etalering van harmonie en beheersbaarheid stond dat iedere verwijzing naar belangentegenstellingen en strijd om de macht uit de officiële documenten over de vorming van de onderzoekscholen is verwijderd. We lezen zodoende weinig over de conflicten waarmee de vorming en de financiering van de onderzoekscholen gepaard gaan. Dat is een nationaal verschijnsel.

Langzamerhand veranderde echter in Amsterdam het klimaat zonder dat overigens de faculteit bereid was om de voorgeschreven delegatie van financiële verantwoordelijkheden formeel te regelen. Dit probleem deelde het Instituut met vele zusterinstituten.¹²⁹ Analyse van facultaire nota's van de afgelopen jaren laat een consequente ontwikkeling van het beleid zien ten gunste van het Instituut. Vier zaken stonden steeds meer centraal.

1. De faculteit concentreerde zich hoe langer hoe meer wat betreft de tweede fase op het Instituut en werd voorzichtiger met zijn steun voor andere onderzoekscholen (selectiviteit).
2. Met grote regelmaat werd het belang van het Instituut voor de faculteit onderstreept, onder verwijzing naar de aanzienlijke financiële verplichtingen die dat met zich mee zou brengen.¹³⁰ Een weg terug was niet meer mogelijk. In 1991 stelde het bestuur van de Faculteit dat zonder financiële steun van het College van Bestuur de oprichting van onderzoekscholen niet door zou kunnen gaan. In 1993 verbond de faculteit zich ertoe het Instituut jaarlijks te steunen met f. 500.000 en 32 aio-plaatsen. Zonder dat het College van Bestuur hierin een bijdrage leverde.
3. Een punt van continue zorg bleef de betrokkenheid van de docenten van het Instituut bij het eerstefase-onderwijs en de verschuiving van wetenschappelijk onderzoek naar de postdoctorale instituten, weg van de vakgroepen.¹³¹
4. Steeds meer aandacht kreeg de positie van universitaire medewerkers die niet bij een van de onderzoekscholen waren betrokken en wier positie in beschermde onderzoekprogramma's tot een einde kwam met de afronding van de Voorwaardelijke Financiering. Dit resulteerde in 1995 in de toetreding van een grote groep universitaire medewerk(st)ers.

Het meest kenmerkend voor het proces van inkapseling en overname van financiële verplichtingen door de Faculteit was dat zij zo geleidelijk en wat betreft de financiën zo onopgemerkt verliep. De overname was al min of meer een voldongen feit op het moment dat de raad van de faculteit zich - naar haar mening nog op papier - verplichtte tot het ter beschikking stellen van een aanzienlijke jaarlijkse subsidie en een groot aantal promotieplaatsen. In feite ging het om een strategie van voldongen feitjes.

Voor degenen die dit geheim deelden was het duidelijk dat bijvoorbeeld voor de aanstelling van nieuwe promovendi de financiële dekking nog ontbrak.

Zowel de facultaire directeur als het Instituut betaalden daarvoor een prijs. Voor de directeur leidde deze vaagheid en geleidelijkheid ertoe dat het begon te ontbreken aan een helder inzicht in de financiële geschiedenis van het Instituut. Het nadeel daarvan was dat de Faculteit voor zijn informatie in vergaande mate afhankelijk werd van de financiële boekhouding die door het Instituut werd bijgehouden.¹³²

Voor het Instituut betekende deze strategie een continuering van zijn werkzaamheden op het eerder bereikte niveau, maar deze leidde ook tot een hoge rekening toen in 1993 de financiële situatie in kaart werd gebracht en een aanzienlijke bezuiniging voor de komende jaren moest worden afgesproken ter bekostiging van opgelopen tekorten. Tot de beheersing van het probleem behoorde ook dat het Instituut zich niet verzette tegen die korting door bijvoorbeeld schriftelijk protesterend en buiten het besloten overleg met de directeur te verwijzen naar het feit dat deze zich persoonlijk via zijn handtekening al die tijd akkoord had verklaard met deze sluipende overname.

We zijn op het spoor van een belangrijk politiek aspect van de vernieuwing in het universitaire onderwijs. Net als in 1986 koos een coalitie van professoren en facultaire topbestuurders ervoor om de overige leden van de universitaire gemeenschap meer voor een voldongen feit te plaatsen dan te betrekken in een proces van brede besluitvorming.¹³³ Deze geschiedenis herhaalde zich in 1995, toen de faculteitsraad werd gepasseerd bij de invoering van het promotiebeurzen-stelsel.

De interactie in deze professoraal-bureaucratische coalitie verliep en verloopt heel voorzichtig. Verschillen van meningen leidden niet tot frontale confrontaties en zeker niet tot een volledige blokkade. De besluiten en afspraken binnen deze elite werden zo sober mogelijk en vaak mondeling bevestigd.¹³⁴ Voor het overleg in de coalitie gold dat veel van de afspraken niet eens formeel werden vastgelegd. De 'collusie' verliep stilzwijgend. Dit hield direct verband met de actieve neutralisering van de vetomacht van de faculteitsraad en een behoud van de manoeuvreerruimte van de facultaire directeur.

Aanpassing 3. Een toenemende oriëntatie op concurrenten en bondgenoten

In 1982 publiceerde de minister van Onderwijs en Wetenschappen de beleidsnota *Taakverdeling en concentratie in het w.o.* De nota betekende een revolutionaire verandering voor de universiteiten, stafleden en studenten. Niemand was meer zeker van zijn positie. Concurrentie om beperkte middelen beheerste vanaf dat moment bijna dagelijks het bestaan van bestuurders en stafleden. Deze ontwikkeling kreeg in 1986 een nog grimmiger wending met de presentatie van de ministeriële nota *Groei en krimp universiteiten en academische ziekenhuizen 1987 - 1991*. Daarin formuleerde minister

Deetman concrete voorstellen voor opheffing en samenvoeging van studierichtingen.¹³⁵ Met een selectieve opheffing van studierichtingen en gelijktijdige toekenning van subsidies voor postdoctorale instituten gaf de Nederlandse overheid een grote impuls aan de concurrentie in het universitaire onderwijs en onderzoek.

Van marktkenmerken was in het hoger onderwijs eerder al sprake door de koppeling van studentenbelangstelling en middelentoewijzing. Het nieuwe was echter dat naast de ongeleide getalsmatige marktontwikkelingen nu een geleide concurrentie ontstond via de meting van de opbrengst van onderwijs en onderzoek. In principe was er sprake van marktvrijheid, maar partijen werden en blijven in hun concurrentie gehinderd door tradities, conventies, wetten en regelingen.¹³⁶ De concurrentie vormde een centraal element in het onderzoekscholenbeleid van de overheid, NWO en KNAW en in de oriëntatie van faculteiten en onderzoekscholen zelf. Op de markt van onderzoekscholen werd en wordt onderling en ook met de eigen universiteiten geconcurrereerd om drie schaarse ruilmiddelen: geld, erkenning en autonomie. In de woorden van Bourdieu: economisch, academisch en politiek kapitaal.

Even belangrijk als de toename van de rivaliteit was echter de regulering van de academische markt via de zelfbeheersing van de concurrenten. Hoewel er in principe sprake was van marktvrijheid, probeerden universiteiten en onderzoekscholen de academische markt te reguleren. Zij deden dit door coalitievorming of door afspraken die primair gericht waren op een beschaafd verdelen van de markt. Die coalities hadden als objectief effect dat een selectieve politiek van overheid of nationale wetenschapsorganisaties (NWO en KNAW) op den duur geneutraliseerd werd. Ook hierin is het streven naar assimilatie (zie hoofdstuk I) herkenbaar. Het voorbeeld van de onderzoekscholen maakt echter duidelijk dat de assimilatie van nieuw beleid binnen bestaande verhoudingen niet gelijk geacht mag worden aan een behoud van de status quo. Coalitievorming neutraliseerde selectie maar noodzaakte tot samenwerking op nationaal niveau. Dat betekende een wezenlijke verandering ten opzichte van het systeem van Voorwaardelijke Financiering.

De partijen in de academische arena moesten zodoende twee tegengestelde handelwijzen verenigen: concurrentie en coalitievorming. Dat leidde tot theatrale diversiteit: het onderscheid tussen publieke bondgenootschappen en verhulde rivaliteit.¹³⁷ De dynamiek van deze markt oefende een macht uit op alle deelnemers van het promoveren nieuwe stijl. De initiatiefnemers van het eerste uur wilden scherpe selectie, nationale samenwerking, intellectuele competitie en internationalisering. Tot dit alles werden allen nu gedwongen, althans minimaal in hun publieke presentaties. Deze marktdynamiek bracht de instituten van het eerste uur echter ook tot beleidswijzigingen die niet gewild, noch voorzien waren. Een voorbeeld van de opname van ideële motieven in een nieuwe economische orde.¹³⁸

Analoog aan ontwikkelingen in de Verenigde Staten ontstond met de formalisering van de promotieopleiding c.q. de oprichting van onderzoekscholen een piramide van markten en academische concurrentieverhoudingen.¹³⁹ Voor een goed begrip van de universitair-politieke ontwikkelingen is het beeld van een piramide van markten veel inzichtelijker dan dat van één universitaire markt waarin alle deelnemers aan de configuratie van onderzoekscholen, nationale wetenschapsorganisaties en universitaire bestuurders in een wirwar van relaties met elkaar in concurrentie én coalitie waren. Het beeld van een piramide van markten maakt begrijpelijk waarom concurrenten van het ene moment (faculteiten en onderzoekscholen), ook elkaars bondgenoten (moesten) zijn op een ander moment of in een andere configuratie. Waarom bondgenoten die hun onderlinge concurrentie reguleerden of beperkten, kort daarop of misschien al tezelfdertijd, tot concurrentie werden gedreven. Waarom actoren die zich op het ene moment - in een dominante positie - aanhangers toonden van meritocratische principes, op andere momenten - in een minderheidspositie - voorstanders werden van de dan meer zekerheid biedende evenredige verdeling.

Aanpassing en inkapseling: de casus van de academische coalitievorming

In de casus die ik in het volgende hoofdstuk zal beschrijven ontmoeten we de hoofdthema's van de inkapseling. De coalities die het Postdoctoraal Instituut voor de Sociologie (PdIS) en het Centrum voor Azië Studiën Amsterdam (CASA) met elkaar en met derden zijn aangegaan werden bepaald door het bestuurlijke lokalisme, het streven naar een verdelen van de academische markt, de verdediging van de positie van de gevestigden en het verlies aan autonomie in de zeggenschap over wetenschappelijke samenwerking. Het beschrijvende trefwoord is 'coalitievorming'. Men kan daarin verschillende aspecten onderscheiden.

In zijn *Friends of Friends* geeft Boissevain de volgende karakteristieken van coalities: ze zijn tijdelijk van aard, worden gevormd door individuen die van elkaar afhankelijk zijn, zijn onstabiel en weerspiegelen veranderende omstandigheden. Een coalitie is: 'a temporary alliance of distinct parties for a limited purpose'.¹⁴⁰ Thoden van Velzen onderscheidt binnen coalities 'interest coalitions' en 'levelling coalitions'. De kern van de 'interest coalition' is gelegen in een ruilcircuit waarin goederen en diensten circuleren onder de leden van de coalitie. Dit systeem is hiërarchisch van opbouw en de gemeenschappelijke fondsen worden gecontroleerd door een kern in de coalitie. Daarnaast is er de 'levelling coalition', gericht op de uitschakeling van een derde partij: 'the alignment between individuals who are united by their common feelings of hostility towards "a target" ...While interest coalitions are centered around a fund, and

in the case of a team are also ego- or leader-centered, the levelling coalition is target-oriented.’¹⁴¹

Het door mij eerder beschreven verbond tussen professoren en ministerie was zo'n voorbeeld van een 'levelling coalition'. Deze coalitie was gericht op het passeren van lokale bestuurders. De onderzoekscholen zijn in de eerste plaats 'interest coalitions', maar vertonen ook kenmerken van de 'nivellerende coalitie'. Zij zijn immers gericht op de neutralisering van de selectieve macht van hoger geplaatsten (NWO, KNAW), naast de uitwisseling van diensten en het beheer van gezamenlijk verworven fondsen.

Waarom gaan wetenschappers promotiecoalities aan? Het kan zijn vanwege pedagogische motieven: men denkt in gezamenlijkheid promovendi beter te kunnen opleiden en hoopt in het wetenschappelijk werk geïnspireerd te worden door een nauwere samenwerking met collega's. Strategische overwegingen kunnen een rol spelen: men hoopt door allianties de eigen positie te kunnen beschermen of uit te bouwen in tijden van bezuiniging, nieuwe subsidies en reorganisaties.

Getalsmatige overwegingen zijn aan de orde: beneden een bepaalde omvang qua docenten en promovendi komt een promotieopleiding niet van de grond. In de concurrentie om het beperkte aantal marktposities spelen getalsmatige overwegingen een belangrijke rol. Aantallen promovendi en stafleden worden geacht een bewijs van kracht te zijn.¹⁴² Belangrijker is in dit verband echter het begrip 'kritische massa'. Kritische massa staat hier voor het aantal promovendi (consumenten) of stafleden (producenten) dat nodig is om een promotieopleiding levensvatbaar te maken. Bij een veelheid van gelegenheden is voor Nederlandse instituten gesteld dat minimaal twaalf promovendi per jaar moeten instromen.

Het streven naar landelijke coalities wordt ook ingegeven door overwegingen van financiële aard. Het is in het belang van postdoctorale instituten om niet afhankelijk te zijn van één enkele financier. In periodes van toenemende spanningen tussen de financiering van de eerste en tweede universitaire fase leidt de afhankelijkheid van één enkele faculteit gemakkelijk tot financiële problemen. Coalities staan daarom altijd ook in het teken van een spreiding van financiële risico's.

Maar de spreiding van financiële risico's heeft ook een strategische betekenis in universitair-politieke zin. Gespreide financiering leidt tot een verminderde transparantie van de financiële huishouding, maakt voor de financiers de financiële verplichtingen minder ontkoombaar en draagt bij tot een centralisering van het financiële overzicht bij het beheer van het promotie-instituut.¹⁴³ Bij een enkelzijdige financiering zal voortdurend sprake zijn van aanzienlijke spanning tussen de financierende faculteit en het promotie-instituut dat een zo groot mogelijke autonomie zal proberen te behouden.

Maar coalities ontstaan niet alleen vanwege overwegingen van binnenuit. In het begin van dit hoofdstuk citeerde ik Randall Collins over het beperkte aantal posities

dat binnen een academische markt beschikbaar is. Dat leidt tot een ingrijpen in de marktvorming door vertegenwoordigers uit hogere lagen in de academische piramide (faculteit, universiteit, NWO en KNAW). Het aantal posities is beperkt en dat betekent dat gescheiden opererende partijen tot allianties moeten worden gebracht. Zodoende zijn in de vorming van iedere coalitie endogene en exogene elementen te onderscheiden. Centraal staat in deze casus dat de wetenschappers zeggenschap verliezen over de wetenschappelijke samenwerking. De academische selectie ligt steeds meer in handen van ambtenaren en tijdelijk uitgetreden professionals - de decanen - die primair gericht zijn op een edelmoedige en strategische verdeling van de markt. Het centrale thema voor de onderzoekscholen zelf is dat van opgedrongen en verhinderde samenwerking.

Opmerking [DHS4]: Correcties externe redacteur ingevoerd in hoofdstuk IV: 10.6.1997, 15.04 uur

V Academische coalities: erosie van de autonome zeggenschap over wetenschappelijke samenwerking en academische selectie

Een voorbeeld van een lokale coalitie

In de loop van 1991 besloten het Postdoctoraal Instituut voor de Sociologie (PdIS) en het Centrum voor Azië Studiën Amsterdam (CASA) tot een samengaan binnen één promotie-instituut, later onderzoekschool genoemd. Dit werd de Amsterdamse School voor Sociaal wetenschappelijk Onderzoek, hierna verder aangeduid als het Instituut. De fusie is een nadere beschouwing waard, omdat deze het bijeenbrengen van twee instituten impliceerde die geheel verschillende voorgeschiedenissen kenden, op zeer verschillende manieren hun personeel hadden aangetrokken en zich ook wat betreft promotieopleiding van elkaar onderscheidden. Er waren ook enkele belangrijke verbindende elementen: in wetenschapsinhoudelijk opzicht vertoonden de onderzoekstradities grote overeenkomsten en qua management werden de twee instituten sedert 1988 op vergelijkbare wijze geleid door één manager-directeur.

Het PdIS wordt een Amsterdams instituut

Het PdIS heeft vanaf de eerste dag van zijn bestaan veel aandacht geschonken aan het verbreden van zijn draagvlak. Het deed dat in disciplinair opzicht door combines aan te gaan met antropologen, politieke wetenschappers en historici. Het ontstaan van aparte comités voor de antropologie en 'politiek en geschiedenis' binnen het PdIS was daarvan het resultaat.

De komst van de twee comités, die voor een belangrijk deel uit Amsterdamse collega's bestonden, kan niet los gezien worden van de omstandigheid dat het Instituut zijn landelijke coalitie met Leiden en Rotterdam langzaam maar zeker zag verzwakken. Al op de dag van zijn opening verloor het Instituut één van zijn oprichters. Aan het vertrek van Zijderveld (afkomstig van de Rotterdamse universiteit) lagen twee redenen ten grondslag. Eén daarvan was direct gerelateerd aan de institutionele inbedding van het Instituut, c.q. het verlies aan autonomie, en de competitie tussen de instellingen die steeds overheersender werd.

'Op papier zien de plannen voor het nieuwe instituut er mooi uit,' aldus Zijderveld. 'Maar het oorspronkelijke, meer experimentele karakter en de hoge mate van autonomie lijken wat te zijn

weggezakt, en dat betreur ik. Het is meer ingebed in de nieuwe universitaire structuur dan ik had gehoopt.' Hiermee stelde Zijderveld de inkapseling aan de orde die in een later stadium nog veel meer realiteit zal worden. Vervolgens wees ook hij op de strategische aspecten van al dan niet steun aan dit nieuwe universitaire instituut. 'Aanvankelijk kwamen de plannen vooral uit Amsterdam en al vrij snel kwam Leiden daar toen bij. In eerste instantie was er sprake van dat ook Rotterdam zou meedoen, maar uiteindelijk was men minder enthousiast; men had vooral bezwaren tegen een te sterke invloed van Amsterdam, een door chauvinisme ingegeven houding die ik niet goed begrijp.'

144

Aan het uittreden van Zijderveld lag ook een verschil van opvattingen over de promotieopleiding ten grondslag, een punt dat door geen van de betrokkenen ooit naar buiten is gebracht. Een voorbeeld van verborgen tegenstellingen binnen publieke coalitie. Met het vertrek van Zijderveld verdween de Rotterdamse inbreng.

In de beginjaren begonnen ook de ontwikkelingen aan de Leidse kant tot ongerustheid te leiden. Het College van Bestuur van de Leidse universiteit schoof de ondertekening van een samenwerkingsovereenkomst op de lange baan. Een van de Leidse hoogleraren zag het emeritaat naderbij komen; een ander maakte zich langzamerhand los van het nieuwe instituut, omdat zijn eigen vakgebied amper vertegenwoordigd was onder de aangenomen promovendi.

De broosheid van de landelijke samenwerking noopte tot een zwaardere investering in het lokale draagvlak. En daarmee kwam een van de belangrijkste politieke doeleinden van de initiatiefnemers - bestuurlijke autonomie - in gevaar. Een versterking van het lokale karakter van een onderzoeksschool leidt tot een sterkere greep van de lokale bestuurders. De coalitie met een ander Amsterdams postdoctoraal instituut - het Centrum voor Azië Studiën Amsterdam - paste in de tendens van een versterking van het lokale draagvlak.

Het Centrum voor Azië Studiën Amsterdam (CASA)

Eind 1987 werd CASA opgericht. Het werd gevormd door de Azië-specialisten van de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit, en omvatte de disciplines van de economie, archeologie, (kunst)geschiedenis en sociale wetenschappen. De oprichting werd ingegeven door lokaal-strategische overwegingen. De zorg om de invulling van de nieuwe tweede fase stond veel minder centraal dan bij het PdIS. De antropologen en niet-westers sociologen verkeerden op dit punt minder in nood: onderzoek doen en promoveren was voor goede studenten al een logische gang van zaken. Het beroepsperspectief was van oudsher dat van een onderzoeker.

Veel meer centraal stond de verdediging van een lokaal disciplinair belang, de Azië-studiën aan de twee Amsterdamse universiteiten. De oprichting van CASA moet

gezien worden als een manoeuvre om een greep te houden op één van de weinige beschikbare posities in het veld van de Azië-studies. In dat veld was een permanente dreiging voelbaar om de Azië-studies op één plek te concentreren, namelijk aan de universiteit van Leiden. Daartegen wilden de Amsterdammers zich te weer stellen door een bundeling van krachten.¹⁴⁵ Men kan de oprichting van CASA beschouwen als een strategische transformatie. Wat in 1977 startte als een informeel overleg over de verdediging van de lokale Azië-studies veranderde bij de introductie van de tweefasenstructuur in een formele associatie die er een belangrijke taak bij kreeg: de opleiding van de promovendi nieuwe stijl.

De geschiedenis van deze CASA-coalitie toont ook aan hoe broos coalities kunnen zijn wanneer zij moeten opereren in hoger gelegen arena's. De coalitie van Amsterdamse Azië-specialisten in disciplines als economie, archeologie, kunstgeschiedenis, geschiedenis en sociale wetenschappen bleek een kort leven beschoren, toen zij zich moest presenteren in hoger gelegen arena's die in disciplinair opzicht sterk gefragmentariseerd zijn en amper ruimte bieden voor transdisciplinaire samenwerking (NWO, KNAW). De drie eerstgenoemde disciplines treft men al heel snel na de oprichting niet meer aan binnen de CASA-gelederen.

De ondergang van het kartel

Een belangrijk punt van verschil met het PdIS was dat het CASA-initiatief voor de fusie met het PdIS ook was opgenomen in een veel breder verband van Nederlandse niet-westers georiënteerde maatschappijwetenschappers die gezamenlijk bij de minister een subsidie aanvroegen voor een bundeling van promotieopleidingen. Dit gebeurde in het kader van het Postdoctoraal Netwerk Niet Westerse Maatschappijwetenschappen. CASA werkte dus op hetzelfde moment aan een lokale en nationale coalitie.

Via deze landelijke samenwerkingsovereenkomst probeerden de cultureel antropologen en de op niet-westerse gebieden georiënteerde sociologen te voorkomen dat een selectief beleid de verschillende instituten ten opzichte van elkaar in concurrentieposities zou brengen. Deze strategie kende al een lange voorgeschiedenis. In de jaren zestig dwong de minister hen tot samenwerking door te dreigen met de opheffing van studierichtingen, indien men er niet in mocht slagen om landelijke taakverdelingsafspraken te maken over de verdeling van specialismen over de verschillende universiteiten. De antropologen realiseerden deze samenwerking en bescherming van hun posities in een plan dat in 1976 formeel werd geaccepteerd.¹⁴⁶

Gezien deze succesvolle voorgeschiedenis lag het voor de hand dat de antropologen aan het eind van de jaren tachtig ook tot samenwerking besloten voor de

opleiding van de promovendi nieuwe stijl. Toen aan verschillende instellingen instituten voor de opleiding van aio's ontstonden, besloten deze tot een gezamenlijke indiening van een verzoek tot subsidie bij de minister van Onderwijs. Binnen dat postdoctorale netwerk niet-westerse maatschappijwetenschappen werkten samen: CASA, CNWS (Centrum voor Niet Westerse Studies, Leiden), CARLAS (Centre for Caribbean and Latin American Studies, Utrecht) en NICOS (Nijmeegs Instituut voor Comparatieve Cultuur en Ontwikkelingsstudies). Daar voegde zich later het Institute of Social Studies in Den Haag bij.

De korte geschiedenis van dit postdoctorale netwerk laat zien dat rivaliteit en lokalisme zo kenmerkend worden voor de academische wereld, dat voor de hand liggende samenwerkingsverbanden, die al bewezen hadden succesvol te kunnen zijn, zich oplossen in een configuratie van met elkaar concurrerende instituten (CASA, CNWS) en nieuwe coalities (CERES, het 'Centre for Resource Studies for Human Development'). Op het moment dat boven de arena van de antropologie een nieuwe arena werd gevormd met nieuwe vormen van beloning (erkenning door de KNAW en extra financiële steun van NWO) hield de samenwerking geen stand. De laatste daad was het beperkt houden van het aantal met elkaar concurrerende aio-opleidingen.¹⁴⁷ Tekenend voor de ontbinding van het kartel is ook dat na een aanvankelijk besluit tot het organiseren van een jaarlijkse, landelijke ontmoeting van promovendi en promotoren dit streven na één succesvolle bijeenkomst sneuvelde.

Men kan dit verloop beschrijven als het einde van een academisch kartel, het einde van een aaneensluiting van postdoctorale instituten bedoeld om het postdoctorale onderwijs op het terrein van de niet-westerse maatschappijwetenschappen te beheersen. Leidde dit einde nu tot een veel scherpere, volkomen concurrentie tussen de voormalige partners? Nee. De samenwerking tussen de niet-westerse maatschappijwetenschappers leidde ertoe dat dit veld in feite in drie subvelden werd verdeeld die aan drie onderzoekscholen werden toebedeeld, namelijk CERES, CNWS en CASA (later onderdeel van het Instituut). De drie scholen onderscheiden zich van elkaar in type opleiding en programmatische accenten. Zij presenteren die verschillen als complementair via een samen opgestelde tekst die alle instituten in hun publieke presentaties opnemen. Zij houden elkaar scherp in de gaten. Wanneer één van de collega-instituten een initiatief neemt in een hoger gelegen arena (NWO, KNAW), leidt dit tot onrust bij de anderen.

Zo ontstaat een markt met voor ieder van de instituten een eigen positie. Nieuwkomers die droomden van een eigen onderzoekschool werd duidelijk gemaakt dat de drie gevestigden geen verstoring dulden van dit evenwicht van posities en de devaluatie van hun positie door een vergroting van het aantal aanbieders niet zouden accepteren. In Whites woorden: men verdeelt de markt en beheerst de concurrentie.

'Various degrees of inequality among producers in their market shares yield quite different sorts of roles for firms, as well as different overall atmosphere. For example, does the largest firm overwhelm the others with its presence, or does the traditional English industrial flavor prevail, with firms not varying greatly in size "sharing up" the market in genteel fashion?'¹⁴⁸

Dit laatste is duidelijk het geval in de nieuwe wereld van onderzoekscholen. Een kanttekening is hier nog op zijn plaats. Natuurlijk brengen de scholen en landelijke netwerken ook veel talent bij elkaar en zijn zij niet louter en alleen op strategische belangen gebaseerd. Het organiseren van gezamenlijke programma's voor promovendi, de uitgave van een gezamenlijke cursusbrochure, het informeren van elkaars promovendi over seminars en belangrijke buitenlandse gasten, en het toegenomen inhoudelijke overleg over het onderzoek van de vaste staf zijn ook uitingen van een wederzijdse inhoudelijke betrokkenheid.

Een coalitie van twee bedrijfsculturen

Samenvattend kunnen we zeggen dat zowel voor de oprichters van CASA als van het PdIS gold dat hun initiatief voor een belangrijk deel werd ingegeven door politiek-universitaire overwegingen die niet direct met de opleiding van promovendi nieuwe stijl of wetenschappelijke samenwerking te maken hadden. Voor beiden gold dat de verdediging of het herstel van de eigen positie een belangrijk element vormde.

Voor de toekomstige fusie was daarnaast belangrijk dat de PdIS-oprichters uitgingen van een uiterst selectief systeem van coöptatie, terwijl de CASA-oprichters streefden naar een zo breed mogelijke coalitie zonder veel acht te slaan op disciplinaire samenhang en individuele kwaliteit van al degenen die geafficheerd werden als 'CASA-leden'. Er was bij de latere fusie zodoende sprake van een samengaan van 'selectieven' en 'egalitair'.

Wanneer men nu de geschiedenis van de fusie overziet, dan kan men hierin enkele belangrijke aspecten van bredere ontwikkelingen in het hoger onderwijs herkennen. De overkoepelende ontwikkeling is die van een bundeling van krachten ter neutralisering van interventies door hogere bestuurlijke organen. Tegelijkertijd zette selectiviteit zich in verschillende gedaanten onweerstaanbaar door.

Het instituut dat CASA en PdIS vanaf 1991 vormden had, in vergelijking met de oorspronkelijke plannen van CASA, beperktere doelstellingen (centraal staan de promotieopleiding en de stimulering van het fundamenteel wetenschappelijk onderzoek). Het kiest zijn kern van docenten uit een veel beperktere groep dan oorspronkelijk de bedoeling was bij CASA (met een grotere nadruk op de hoogleraren). Het omvatte een kleiner aantal kerndisciplines dan CASA oorspronkelijk beoogde

(namelijk antropologie, sociologie, politieke wetenschappen en een belangrijke historiserende inbreng), startte met een afbakening van de onderzoeksonderwerpen en ontwikkelde een cursorische focus via een serie van zes permanente promotiecurssussen. Tot slot introduceerde men het fijnmaziger beoordelingssysteem van het PdIS ook voor de CASA-promovendi.

Deze punten bewijzen dat de coalitiegenoten een fijn gevoel ontwikkelden voor de nieuwe distributieprincipes van geld en erkenning. Men nam afscheid van de non-selectieve toelating van leden, waarmee CASA begonnen was, en een programmaloze werving van promovendi en verzorging van promotiecurssussen die zo kenmerkend was voor het PdIS. Men introduceerde een grotere selectiviteit ten opzichte van docenten en promovendi (door een intensiever stelsel van beoordelingen) en internationalisering van de promotieopleiding (die bij CASA al vanaf het begin bestond).¹⁴⁹

Coalities: gewenst én opgedrongen

Coalities tussen instituten en banden met nieuwe docenten ontstaan niet alleen omdat onderzoekscholen zelf daartoe het initiatief nemen of omdat derden zich tot hen wenden met het verzoek om samenwerking.

Ik beschreef de nieuwe ontwikkelingen in de academische wereld eerder in termen van een markt met een beperkt aantal beschikbare posities. Dat leidt niet alleen tot onderlinge concurrentie maar ook tot een belangrijke rol voor externe bemiddelaars. Dit kunnen besturen zijn uit een hoger gelegen arena of daaraan verbonden ambtenaren. Met hun makelarij reageren zij in de eerste plaats op een distributieprobleem dat ontstaat door de discrepantie tussen vraag (naar positie, geld en erkenning) en aanbod. Deze makelaars proberen de academische markt overzichtelijk te houden door een beperking van het aantal mededingers. In deze makelarij herkennen we wat Scott omschrijft met het begrip *state simplifications*. Overheidsambtenaren maken gebruik van simplificaties, abstracties en standaardisaties ten behoeve van een vergemakkelijking van bewaking, telling en besturing. De simplificerende clustering van onderzoekers, de aanhoudende roep om coherentie en cohesie in het alfa- en gamma-onderzoek en zeker de weerstand van de bestuurders tegen het lid zijn van verschillende onderzoekscholen van wetenschappelijk medewerkers vormen een beeldende uitdrukking van deze simplificerende obsessies.¹⁵⁰ Zij verplaatsen tegelijkertijd het distributieprobleem naar de instituten: er ontstaan grotere eenheden die intern moeten uitmaken hoe beschikbare middelen worden verdeeld en die hier en daar wat zwakke broeders en zusters maar voor lief moeten nemen.

Op het eerste gezicht kunnen door de vergroting van de coalities meer concurrenten tevreden worden gesteld. Zonder dat het aantal posities en daarmee het aantal afzonderlijke subsidies toeneemt, kan door deze koppelingen aan een groter aantal deelnemers veiligheid worden geboden.

Ook in relatie tot weer hoger gelegen arena's hebben deze makelaars een belang bij een beperking van het aantal interne concurrenten. Het ministerie maakte in de loop van de eerste jaren steeds duidelijker dat per vakgebied slechts sprake kan zijn van een beperkt aantal postdoctorale instituten. De beschikbare intellectuele ruimte werd zodoende beperkt. Omdat het aantal beschikbare posities in deze naasthogere arena's altijd kleiner is dan het aantal kandidaten, is het zinloos om bijvoorbeeld als faculteit een te groot aantal postdoctorale initiatieven te kandideren voor erkenning en financiering.

De geïntroduceerde concurrentie tussen universiteiten leidde voor afzonderlijke universiteiten tot een eigen selectief beleid. Sommige postdoctorale initiatieven probeerde men daarom onder te brengen bij reeds functionerende instituten. Het meest duidelijk werd dit door de druk die zowel het College van Bestuur (reeds in 1988) als de faculteit Politieke en Sociaal Culturele Wetenschappen op PdIS en CASA uitoefenden om de reeds eigener beweging gestarte samenwerking af te ronden met een formele fusie. Van een vergelijkbare pressie was later sprake bij de toetreding van individuele wetenschappelijk medewerkers.

Het nieuwe systeem van onderzoekscholen of postdoctorale instituten vormt de opvolger van het systeem van Voorwaardelijke Financiering. Dit VF-systeem kenmerkte zich door een kritischere beoordeling van onderzoek. Negatieve beoordelingen of niet-deelname konden leiden tot een bedreiging van de positie van individuele stafleden. Dit VF-systeem omvatte alle rangen van het wetenschappelijk personeel. Nu de onderzoekscholen de functie van deze beschermde enclaves gaan overnemen, ontstaat een vluchtbeweging in deze richting. CASA en PdIS rekenden het na hun samengaan in eerste instantie echter vooral tot hun taak om een promotieopleiding voor de nieuwe promovendi te bieden en namen daartoe alleen potentiële promotoren - hoogleraren en een enkele universitaire hoofddocent - in de staf op. Daarmee raakte een vluchtweg geblokkeerd voor de niet-hoogleraren van betrokken faculteiten. Ook dit leidde tot druk van derden op het Instituut tot het aangaan van nieuwe samenwerkingsverbanden, in casu het openstellen van het Instituut voor niet-hoogleraren. Deze zaak werd pas eind 1994 serieus onderwerp van gesprek en werd in 1995 afgerond met de toetreding van 15 universitaire (hoofd)docenten.

Het Instituut benaderde niet alleen potentiële coalitiegenoten. Naarmate het economisch en academisch kapitaal van het Instituut groeide door het wetenschappelijk prestige van zijn stafleden, de resultaten van de promovendi en de

bereidheid zich te schikken naar de nieuwe distributiecriteriën voor geld en erkenning, werd het Instituut vaker benaderd door wetenschappers die een verbintenis wilden.

Toenaderingen of afwijkingen zijn ook waarneembaar wanneer de koersen van een zusterinstituut stijgen of dalen dankzij voorspoed of tegenslag in de nationale concurrentie om erkenning en geld. Afdelingen van zo'n instituut of netwerk kunnen dan overwegen om hun oorspronkelijke coalitie te verlaten en een verbintenis te zoeken met sterkere partners. Ook individuele stafleden zijn gevoelig voor dergelijke koersschommelingen.

Het altijd aanwezige coalitiedilemma: coalities worden gewenst én gevreesd

Universitaire coalitievorming gaat om geld, ruimte, macht en de ontwikkeling van een nieuwe intellectuele identiteit. De coalitie van CASA en PdIS impliceerde bestuurlijke integratie, samenvoeging van het management, gezamenlijke huisvesting en de ontwikkeling van een nieuwe wetenschapsagenda en promotieopleiding. De coalitie was gewenst én opgedrongen. Het ging om een fusie van een meer egalitair opgebouwde organisatie en een organisatie die altijd sterk selectief was geweest in zijn toelating van promovendi en nieuwe stafleden. Het kleinere instituut beschikte over een voor universitaire begrippen grote eigen financiële reserve, het grotere instituut niet. De coalitie werd gewenst én gevreesd. PdIS-leden, in het bijzonder de decaan De Swaan, vreesden het minder selectieve karakter van CASA, de dreigende invoering van een volledig Engelstalig programma van promotiecurricula en de schaalvergroting die de intensiteit van onderlinge contacten zou kunnen bedreigen. CASA-leden zoals Sutherland en De Bruijne vreesden respectievelijk een bestuurlijke onderschikking en het meer perifeer worden van bepaalde programmatische of disciplinaire posities zoals die van het ontwikkelingsgerichte en historische onderzoek.

Hiermee is het kernprobleem van iedere universitaire fusie verwoord: inkapseling van één der partners versus samengaan in gelijkwaardigheid. De resultaten van deze fusie, die publiek werd gemaakt in januari 1992, zijn in de eerste plaats de uitdrukking van een nieuwe nationale promotiecultuur en vormen niet de winst- en verliesrekening van een lokaal gevecht. Van beide partners werden belangrijke onderdelen van hun nog korte traditie tot fundamentele aspecten van het nieuwe instituut. En wel die onderdelen die representatief zijn voor de tijdgeest van het promoveren nieuwe stijl en de organisatie daarvan. In de aanvankelijk sterkere en vervolgens weer eroderende selectiviteit ten opzichte van nieuwe universitaire onderzoekers, de straffere beoordeling van promovendi, het streven naar een programmatische en beperkende planning van het onderzoek en de internationalisering van de promotieopleiding

herkennen we de belangrijkste elementen van de recente ontwikkelingen in het hoger onderwijs.

En gehinderd

Coalities worden niet alleen geambieerd of opgedrongen, ze worden soms ook gehinderd door hun eigen universiteit, hun faculteit of de concurrentie om macht en aanzien tussen universiteiten.

Volgens afspraken tussen de universiteiten zou per universiteit een beperkt aantal promotie-instituten in hogere arena's voor geld en erkenning worden voorgedragen. Dit leidde noodzakelijkerwijs in iedere universiteit tot een proces van interne selectieve erkenning. Universiteiten werden ertoe gedwongen om hun geld en bestuurlijke inspanningen te investeren in een zeer beperkt aantal postdoctorale initiatieven. Men wist dat men op een hoger niveau toch nooit een groter aantal erkenningen zou kunnen verwerven dan op nationaal niveau door de gezamenlijke universiteiten voor iedere universiteit was vastgesteld via een kartelachtige verdeling van de academische markt. Dit heeft verschillende gevolgen.

Universiteiten zijn vooral gericht op die postdoctorale initiatieven die men kansrijk acht in hogere arena's. Bovendien is men gericht op een verhoging van het eigen **lokale** prestige. Men verleent daartoe vooral steun aan die postdoctorale instituten of netwerken waarin men in bestuurlijke zin de meest vooraanstaande positie inneemt. In de meeste gevallen is dat daar waar een universiteit het zogenoemde penvoerderschap heeft. Dat betekent dat men in bestuurlijk en financieel-administratief opzicht de centrale posities inneemt. Rond dit penvoerderschap is sprake van aanzienlijke concurrentie. Gevallen zijn bekend waarin de interesse van een universiteit in de deelname aan een netwerk verminderde, toen bleek dat de slag om het penvoerderschap werd verloren.

De tegenhanger van het streven naar coalities is daarom een veronachtzaming van die postdoctorale initiatieven waar men wel via eigen medewerkers bij is betrokken, maar waarvan het bestuurlijk of wetenschappelijk centrum elders ligt. Een universiteit zal echter niet snel iedere vorm van steun onthouden aan haar medewerkers. In de eerste plaats ziet men de eigen stafleden graag 'onder dak'. In de tweede plaats kampt iedere universiteit met onzekerheden. Het kan altijd gebeuren dat een eigen postdoctoraal initiatief in een hogere arena sneuvelt en dat men dan ineens weer veel meer wordt aangewezen op andere initiatieven waarbij men in aanvang misschien in een meer perifere positie betrokken was.

De meest elegante uitweg uit dit dilemma is het combineren van publieke verbale steun voor deze 'externe' postdoctorale initiatieven en een terughoudende financiële

bijdrage. Weer een voorbeeld van de ons al zo bekende theatrale diversiteit en flexibiliteit. De configuratie van postdoctorale initiatieven en lokale belangen leidde in het begin tot allerlei nieuwe combines, maar kenmerkt zich hoe langer hoe meer door een verstarde verdeling van de academische markt die belemmerend werkt voor het leggen van nieuwe contacten.

De meest vergaande vormen van een dergelijk lokalisme konden worden aangetroffen bij het College van Bestuur van de universiteit van Groningen. In de eerste erkenningsronde van de KNAW werd als enige onderzoekschool die van de Materialenstudies afgewezen. Daarin speelde de Groningse afdeling een belangrijke rol. Het was ook de enige onderzoekschool waarvoor Groningen zelf het erkenningsvoorstel had ingediend. Deze afwijzing heeft diepe sporen achtergelaten bij de Groningse bestuurders.¹⁵¹ Omdat de erkenningscommissie van de KNAW vooral viel over de onvoldoende afbakening van het onderzoeksgebied van de Materialenstudies, koos het College van Bestuur voor een radicale koerswijziging. Vanaf dat moment werd vooral gekozen voor lokale onderzoekscholen en verklaarde de Groningse bestuurders zich krachtig tegen landelijke en breed georiënteerde initiatieven. Eén van de eerste gevolgen was dat de Groningse universiteit zich onttreed van de Delftse collega's op het terrein van de Materialenstudies. Dit tegen de zin van hun eigen wetenschappers.

Het beleid van het Gronings College van Bestuur werd zo bepaald door lokale, strategische overwegingen dat de eigen wetenschappers met regelmaat in verlegenheid werden gebracht en de relaties met hun landelijke collega's in gevaar zagen komen. Een saillant voorbeeld daarvan is het ICS. In dit goed functionerende instituut werkten de sociologen uit Utrecht en Groningen al jaren samen. Hun relatie kwam tijdelijk onder grote druk te staan toen de Groningse bestuurders het voorzitterschap van het bestuur claimden en de positie van wetenschappelijk directeur. Uiteindelijk vond een deling van de macht plaats. Groningen kreeg het penvoorderschap, een van de twee andere universiteiten leverde de voorzitter van het bestuur. Ook bij de biotechnologen en de onderzoekschool Systeemtheorie en Regeltechniek claimde Groningen het penvoorderschap. In het laatste geval bleken de Delftse bestuurders onvermurwbaar en trokken de Groningers zich terug uit deze landelijke samenwerking.

Dit sterke lokalisme leidde onvermijdelijk tot opgedrongen coalities binnen de eigen universiteit. Dat gold bijvoorbeeld voor de bedrijfskundigen, economen en geografen die gedwongen werden om onderlinge verschillen van mening te negeren en landelijke samenwerkingsmogelijkheden te verwaarlozen. Daarin speelde landelijke marktontwikkelingen ook een belangrijke rol. Omdat de Groningse algemene economen door de Tilburgse economen-onderzoekschool te licht waren bevonden moesten deze via een lokale Groningse coalitie alsnog onder dak worden gebracht. Daarvoor was ook nodig dat de Groningse geografen werden teruggedroepen uit hun onderhandelingen met de landelijke onderzoekschool Nethur en tot samengaan met de economen en bedrijfskundigen werden gedwongen. Grote interne problemen waren van dit alles het gevolg. Een duidelijk voorbeeld van een opgedrongen coalitie is ook de lokale onderzoekschool die geformeerd diende te worden door letteren, wijsbegeerte en godgeleerdheid. Ook wilde men de kunsthistorici dwingen om hun banden met de landelijke collega's op te geven.

Deze strategie oogstte veel weerstand in de eigen gelederen. Zo konden afwijzende reacties gehoord worden van de kant van bijvoorbeeld de bedrijfskundigen, de letteren-faculteit, de theologen en filosofen en de psychologen. Ook het College van Decanen sprak zijn zorg uit. Individuele hoogleraren beklagden zich over de macht van de administrateurs en de verambtelijking van het onderzoekscholen-beleid.¹⁵²

De Groningse strategie is een extreem voorbeeld van lokalisme. Mildere vormen hiervan zijn echter bij alle universiteiten aan te treffen¹⁵³. Het lokalisme als universitaire politiek heeft een grote reikwijdte. Het overkoepelende thema is dat van de permanent bedreigde academische autonomie. Wetenschappers verliezen de zeggenschap over de wetenschappelijke samenwerking. In dit opzicht kan men spreken van gebonden arbeid.

De tegenstelling tussen het lokalisme van plaatselijke bestuurders en de nationale georiënteerdheid van de zich in onderzoekscholen bundelende hoogleraren kenmerkte de institutionele ontwikkelingen. Omdat de universiteiten onderling vaststelden dat iedere universiteit in de eerste ronde van KNAW-erkenningen verzekerd kon zijn van de erkenning van één of meer van haar postdoctorale instituten of onderzoekscholen, werd de nadruk verschoven van een nationaal naar een lokaal perspectief. Landelijke coalities kunnen daardoor verwateren. Het lokale perspectief is zo dominant, dat ook de onderzoekscholen zelf ervan doordrenkt raken. Er worden beperkingen gesteld aan de deelname van promovendi aan externe cursussen; trouw van promovendi aan het eigen instituut wordt uitdrukkelijk verlangd; de bewegingsvrijheid van docenten wordt belemmerd; in bestuurlijk opzicht krijgen landelijke samenwerkingsverbanden te maken met federatieve of confederatieve tendensen; conflicten rond de financieel-administratieve leiding (het penvoerderschap) breken uit.¹⁵⁴ De zuigkracht van lokale belangen is zo groot, dat het bijna onmogelijk is geworden om collega's van andere universiteiten op individuele basis uit te nodigen voor toetreding tot een onderzoekschool. Nieuwe verbintenissen tussen collega's van verschillende universiteiten zijn eigenlijk alleen mogelijk als deze zijn ingebed in samenwerking van institutionele aard.

Het overkoepelende thema van deze tegenstelling tussen lokalisme en nationale oriëntatie is dat van de door De Swaan geschetste krachtmetingen tussen de elites. Zijn these van de conflicten tussen de elites als de voornaamste impuls voor collectivisering zien we ook bevestigd in de analyse van een contemporaine variant daarvan, de vorming van onderzoekscholen.¹⁵⁵ Aan de ene kant zijn er de metropolitaanse elites van ministeriële ambtenaren, nationale wetenschapsorganisaties en nationaal georiënteerde hoogleraren. Aan de andere kant de lokale elites van universitaire en facultaire bestuurders. De lokale bestuurders hebben een meer op nationale samenwerking gericht perspectief moeten accepteren. Het lijkt er echter op dat zij erin slagen om de financiële controle volledig in eigen hand te houden door de introductie

van een federatieve opbouw van de gezamenlijke onderzoekscholen. Ieder instituut dat deel uitmaakt van de onderzoekschool heeft alleen zeggenschap over het eigen aandeel. Er worden geen bevoegdheden overgedragen.¹⁵⁶

Microcoalities: de toelating van nieuwe leden tot de onderzoekscholen

De academische markt was in 1994 nog buitengewoon instabiel. Dat kwam vooral omdat nog niet vastlag welke postdoctorale instituten of netwerken zich via de landelijke erkenning door de KNAW een vaste positie hadden verworven. In die situatie begon anno 1995 enige tekening te komen. De onderzoekscholenmarkt is vrijwel verzadigd; er formeren zich nog maar enkele nieuwe scholen. Een belangrijke vraag luidt welke nieuwe afdelingen of wetenschappers gevestigde onderzoekscholen in hun midden zullen toelaten. Dit laatste speelde vanaf medio 1994 voor het Instituut in hevige mate. En men kon in die episode gemakkelijk algemenere kenmerken van academische coalitievorming herkennen, zoals ik die in de vorige paragrafen beschreef. Naast de werkelijk bestaande wederzijdse wetenschappelijke interesse wordt de selectie van nieuwe leden bepaald door niet-wetenschappelijke overwegingen. Ook op microniveau wordt samenwerking gewenst en opgedrongen, gewenst en gevreesd, en ook gehinderd. Lokalisme en een non-selectieve onderbrenging van zo veel mogelijk wetenschappers zijn de overheersende kenmerken. Overheersend zijn de strategische overwegingen.

Het valt niet te verwachten dat op een zeker moment de onderzoekscholenmarkt een stadium van volledige stabiliteit zal bereiken. Zodra op de nu nog hoogste laag van de piramide van onderzoekscholen een nieuwe laag van topscholen of internationale onderzoekscholen zal worden geplaatst, raakt het evenwicht weer zoek, worden nieuwe coalities gevormd en oude coalities verlaten. Er is nog steeds sprake van een voortdurend zoeken naar nieuwe samenwerkingsmogelijkheden. Een mislukking van een zusterinstituut opent perspectieven op samenwerking met al eerder gewenste partners uit dat instituut. Zo komen door moeilijkheden in een ander netwerk misschien ineens weer instituten 'vrij'.

De tegenhangers van coalitievorming en samenwerking zijn geweigerde bondgenootschappen en vervreemding, vertrek en uitstoting van individuele coalitiegenoten. Afscheiding kan aan de orde komen door programmatische ontwikkelingen in een onderzoekschool of vanwege initiatieven van stafleden om buiten de onderzoekschool waartoe men behoort een ander eigen postdoctoraal instituut te ontwikkelen. Op zulke momenten is de grootste omzichtigheid vereist. Op een moment dat nog niet geheel duidelijk is welke onderzoekscholen door de KNAW

erkend zullen worden als (top) onderzoekscholen, is het publiekelijk verbreken van banden een hachelijke zaak. De kansen kunnen immers keren en dan moet een weg terug naar de oude coalitie niet onmogelijk zijn geworden.

Opvallend is dat zelfs in de besloten sfeer van een onderzoekschool sprake kan zijn van een 'berekende vaagheid van positie'. Soms gaat het alleen nog om een nominale deelname die naar behoefte weer gereactiveerd kan worden. Vertrek moet beschaafd verlopen, toetreding moet stijlvol zijn en zonder voorbehoud. De straf op een rellerig - en dan ook vaak publiek geannonceerd - vertrek betekent schade voor het instituut. Maar ook aan toetreding moet voldoende zorg worden besteed. Stafleden kunnen nog jaren met gewonde trots door het leven gaan als de ontvangst wat zuinigjes was of lang op zich liet wachten. En hiervan is gemakkelijk sprake als de toetreding niet in eerste instantie gewenst was door een onderzoekschool, maar het gevolg was van een langdurig en behoedzaam duwen en trekken van externe intermediairs.

De eenheid van de onderzoekscholen staat op geen moment zo onder spanning als op het ogenblik dat er besluiten moeten worden genomen over de toetreding van nieuwe stafleden. Als men kiest voor een individuele beoordeling van kandidaten en geen coalities wil sluiten met institutionele eenheden (waarbinnen men een enkele zwakke broeder of zuster voor lief neemt), krijgt men onmiddellijk te maken met interne meningsverschillen over criteria en personen en bestaande beschermingsrelaties tussen leden van onderzoekscholen en externe kandidaten. Toen het Instituut zich in 1994 boog over de toetreding van nieuwe stafleden omschreven de promovendi het dilemma voor de beslissers als volgt: 'Vooraf moet ons van het hart dat wij u de bevoegdheid, om uit de voorgedragen maatschappijgeleerden een zestal te kiezen, bepaald niet benijden. Aanneming als docent van een school als de onze dreigt van zo groot belang te worden voor een universitaire loopbaan dat u, hoe u ook kiest, waarschijnlijk minder vrienden zult maken dan verliezen.'

Ook in deze situatie was er sprake van een interne en externe druk. Leden van de onderzoekschool vonden het niet meer dan rechtvaardig dat collega's die veel hadden betekend voor de begeleiding van promovendi officieel zouden worden opgenomen in het docententeam van het Instituut. Tegelijkertijd was er de onrust bij de externe kandidaten over het niet-behoren tot een onderzoekschool en de irritatie bij de facultaire bestuurders over een te restrictieve toelating. Dat werd als een risico gezien in verband met de naderende externe beoordeling van het onderzoek van de faculteit.

Afgezien van de selectie van promovendi is er geen zaak die zo grote spanningen binnen het Instituut heeft veroorzaakt als de toelating van nieuwe docenten. Bij de toelating van nieuwe docenten bleken meningsverschillen over de criteria en de kwaliteiten van voorgedragen kandidaten. Wat de docenten van het Instituut het moeilijkst vinden is het nemen van besluiten over de al dan niet toelating van collega's waarmee zij in ander verband samenwerken.

‘Zoals jullie weten, ben ik een warm voorstander van intensievere interactie tussen onderzoekschool en vakgroepen, i.h.b. wat betreft het aandeel van de jongere stafleden in onderzoekprogramma en supervisie van promovendi. Ik realiseer mij dat er een structurele spanning bestaat tussen een onderzoekschool die op zoek is naar uitmuntendheid en een facultaire cultuur met een tendens naar nivellering. Maar op het zelfde moment moeten we voorkomen dat we de “achterban” van de vakgroepen van ons vervreemden door de indruk te wekken van een School die arrogant is en die een klein aantal gelukkigen uitkiest om voor haar te werken zonder rekening te houden met de prioriteiten en programma's van de vakgroepen. Door te kiezen voor een formele toelatingsprocedure in plaats van een geleidelijke en substantiële toename van gastvrijheid lopen we het gevaar meer te verliezen dan te winnen.’

Tijdens de nabeschuiving van een net afgeronde toelatingsprocedure (waarin met 9 van de 19 voorgedragen kandidaten formele samenwerkingsafspraken werden gemaakt) presenteerde ik de volgende observaties voor een gezelschap van opgewonden docenten die slechts een deel van de voorgedragen kandidaten zagen toegelaten tot het Instituut.

‘We begonnen de toelatingsprocedure om de banden met de ons omringende vakgroepen en collega's te versterken. We spraken af om in eerste instantie een beperkt aantal kandidaten toe te laten. Toen werd duidelijk dat zo iets betekende dat niet alle door ons afzonderlijk voorgedragen kandidaten zouden worden toegelaten. Het gevolg was dat tijdens de lopende toelatingsprocedure docenten van het Instituut begonnen terug te komen op hun oorspronkelijke wens tot toelating van nieuwe docenten. “Als niet iedereen wordt toegelaten, dan maar helemaal niemand”, zo was kennelijk de redenering. Twee problemen staan centraal in de procedure. Het Instituut is verdeeld, tot en met het niveau van het dagelijks bestuur. In de tweede plaats kunnen Instituutdocenten publiekelijk geen “neen” zeggen tegen de voorstellen van hun directe collega's die iemand voordragen. Valse dubbelgrepen zijn het gevolg. Publiekelijk steunen sommigen voordrachten, in beslotenheid zetten dezelfde hun vraagtekens. De sociale dynamiek wordt die van een doorschuiven van lastige keuzebeslissingen naar de bestuurlijke kern van het Instituut, dat vervolgens de hoon over zich heen krijgt van degenen die hun voordrachten niet gehonoreerd zagen en die iets moeten uitleggen aan hun kandidaten.’ [Namelijk dat hun academisch kapitaal en dat van hun kandidaten binnen het Instituut onvoldoende sterk bleek. Maar dat zei ik er niet bij].

Ik kan niet zeggen dat deze poging om een klimaat van relativerende zelfreflectie op gang te brengen enig succes had. Ik was even de brug overgestoken van participatie naar observatie. Glazig keken enkelen mij aan.

Kernthema's van de inkapseling, onbedoelde gevolgen van de vorming van onderzoekscholen

In dit en het vorige hoofdstuk beschreef ik het proces van inkapseling. Ik concentreerde mij daarbij op de centrale problemen die de onderzoekscholen in dit verband

dienen op te lossen: de academische selectie van institutionele en individuele bondgenoten en het behoud van de organisatorische autonomie. Twee aspecten van de academische selectie verdienen in deze slotparagraaf aandacht: de erosie van de selectiviteit en het verlies van autonomie van de wetenschappers om zelf te bepalen met wie zij willen samenwerken.

Expansie, neutralisering van de selectie, verlies van autonome zeggenschap

Zichtbaar is hoe het Instituut steeds meer mensen in zijn midden moest opnemen. Er was sprake van een neutralisering en erosie van de selectiviteit. In de universitaire pers worden soms soortgelijke ervaringen gemeld. De nu volgende citaten laten zien hoe sterk de strategische overwegingen zijn geworden. 'Erbij horen', dat is de kwestie.

'Fokkema [initiatiefnemer van de onderzoekschool Literatuurwetenschap-h.s.] is van mening dat alleen de beste onderzoekers in een school thuishoren. "Je moet zorgen dat je geen ballast meeneemt in je organisatie. Neem je alle leden van je vaste staf mee, dan is de operatie mislukt. Het is erom begonnen om duidelijk te maken wat de kristallisatiepunten in het Nederlandse onderzoek zijn. Tja, en dan blijken er onderzoekers rond te lopen die niet goed weten waar ze thuishoren. Die vallen dan af. Maar op dit moment zie ik onderzoekers, die niet eens tot ons facultaire onderzoeksinstituut zijn toegelaten in scholen participeren. Dat is jammer".¹⁵⁷ Hierin wordt Fokkema bijgevallen door zijn collega Seinen, lid van de Wagenings-Utrechtse onderzoekschool Milieuchemie en Toxicologie: "Als je naar de bèta-medische hoek kijkt, zit bijna iedereen in een onderzoekschool. Maar, vraag ik me af, wat heeft die hele exercitie dan voor zin gehad. Ja oké, er is wat meer samenwerking gekomen, en voor de opleiding van aio's is het inderdaad een prima ontwikkeling geweest. Maar als middel om keuzen te maken en het excellente onderzoek in ons land te versterken - wat hard nodig is - heeft het beleid gefaald.... Het eigenlijke probleem is natuurlijk dat het College van Bestuur een keuze had moeten durven maken en een klein aantal scholen echt goed had moeten ondersteunen. Maar in plaats daarvan heeft het toegelaten dat er veel te veel onderzoekscholen zijn ontstaan".¹⁵⁸

Ook dient de vorming van promotie-instituten de bescherming van specialismen of disciplines op een (boven-)lokaal niveau. Zo bepleitte de Verkenningscommissie Kunstgeschiedenis in 1992 de vorming van een eigen onderzoekschool voor de kunst-historici. Deze school zou de opleiding van nieuwe onderzoekers van de grond moeten krijgen en de achterstand wegwerken in het onderzoek naar het nationale kunstbezit. Wel met behoud van aandacht voor kunst over de grenzen, ter bestrijding van provincialisme dat men bij een deel van de vakgenoten waarnam. De faculteit Rechten in Leiden ziet in een onderzoekschool 'Internationalisering van het recht' een middel om de nationale en internationale uitstraling te vergroten en een belangrijk deel van het onderzoeksbudget veilig te stellen. Na aanvankelijke aarzelingen concludeert de faculteit dat men zich niet langer afzijdig kan houden gezien de initiatieven van zusterfaculteiten.¹⁵⁹ Ook in de wereld van de economen is men doordrongen van het strategisch belang.

‘De onderzoekschool is een soort levensverzekering voor de universiteit. Zonder kun je niet overleven. Dan kun je de internationale competitie niet aan. Je vervalt dan snel tot een onderwijsfaculteit, je degradeert tot een hbo-instelling, of je verdwijnt.... Met de bijl van de onderzoekschool krijgen we de onderzoekers op de faculteiten wel aan het werk. Over vijf jaar gaan - als gevolg van de teruglopende studentenaantallen - de faculteiten flink bezuinigen. Dus zoeken ze graag aansluiting bij de onderzoekscholen, want daar worden ze niet ontslagen. Dus gaat het van lik-lik-lik en schrijf-schrijf-schrijf. Dat is het spookbeeld van de concurrentie.’

Aldus prof. Van der Ploeg, directeur van het Tinbergen Instituut.¹⁶⁰ Over het specialisme Vrouwenstudies lezen we het volgende.

‘De universitaire groepen vrouwenstudies werken zelden samen in een coherent onderzoekprogramma, wat vooral te wijten is aan het feit dat Vrouwenstudies meestal facultair ondergebracht zijn... Of concentratie van Vrouwenstudies nu juist wel of niet gewenst is, is altijd een punt van discussie geweest tussen de beoefenaarsters ervan. De realiteit heeft de discussie inmiddels ingehaald: zonder onderzoekschool, en dus zonder concentratie, is het risico dat het vak niet overleeft te groot. De onderzoekschool ... is in oprichting.’¹⁶¹

Aan sommige universiteiten wordt op de bescherming van de positie via onderzoekscholen niet langer alleen maar gehoopt. Wanneer in Leiden ingrijpende bezuinigingen moeten plaatsvinden bij de faculteit Wiskunde en Natuurwetenschappen, worden de onderzoekscholen waarbij de faculteit betrokken is als enige gespaard.¹⁶²

Aan de hand van de ontwikkelingen op het terrein van de antropologie en nader geïllustreerd met de hierboven weergegeven citaten kan worden aangetoond dat de vorming van netwerken of landelijke onderzoekscholen door de betrokkenen wordt aangegrepen voor de neutralisering van institutionele selectie. Dat is ook bijna onvermijdelijk wanneer landelijke samenwerking gebaseerd is op institutionele, programmatische en grootschalige samenwerking en niet op een meritocratische individuele coöptatie. Deze neutralisering van institutionele selectiviteit krijgt een verlengstuk waar het de individuele facultaire medewerk(st)ers betreft. Zo wil het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam aan de bundeling en versterking van onderzoek van topkwaliteit onder andere vorm geven door een onderbrenging van 75% van de totale onderzoekcapaciteit van stafmedewerkers binnen onderzoekscholen. De ontwikkelingen kunnen overigens in aanzienlijke mate per discipline verschillen.

Centraal staat in de laatste twee hoofdstukken het ontstaan van een academische onderzoeksmarkt die qua volume nog instabiel was en noodzaakte tot de vorming van onderzoekscholen ... en nog meer onderzoekscholen met steeds meer deelnemende universitaire medewerkers.

Wat van ministeriële zijde startte met een 'bod' van ongeveer dertig te erkennen promotie-instituten, resulteerde in de voorbereiding en indiening van tientallen voorstellen. Ook de onderzoekscholenmarkt kenmerkte zich door een structurele expansie die steeds meer mensen en relaties ging omvatten.¹⁶³ Wat startte als een streven naar de bundeling van Nederlands toponderzoek resulteert in een stelsel waarin waarschijnlijk 80 % van al het bestaande onderzoek wordt ondergebracht.

Ik heb op verschillende plaatsen aangegeven hoe die marktexpansie vorm kreeg. Veel meer dan de vraag van promovendi bepaalden de strategische belangen van de elkaar beconcurrerende aanbieders van promotiecurricula en promotieplaatsen de snelheid en de omvang van de expansie. 'Production markets have two sides: producers are a fully connected clique transacting with buyers as a separate but aggregated clique. Each producer is a distinctive firm with a distinctive product. Each side continually monitors reactions of the other through the medium of a joint social construction, the schedule of terms of trade. Each producer is guided in choice of volume by the tangible outcomes of other producers - not by speculation on hypothetical reactions of buyers to its actions. Each producer acts purely on self-interest based on observed actions of all others... The market emerges as a structure of roles with a differentiated niche for each firm.'¹⁶⁴ Het gedrag van de producenten van academisch en wetenschappelijk kapitaal (de onderzoekscholen) vertoont een beeld dat sterk lijkt op deze karakterisering van het economisch marktgedrag.

Belangrijke thema's uit de door mij beschreven ontwikkelingen zijn herkenbaar. Ieder promotie-instituut moet zich qua discipline, specifiek onderwerp of paradigmatische aanpak onderscheiden van anderen. Daarbij letten zij meer op elkaar dan op de 'kopers', de promovendi voor wie zij de opleiding verzorgen. Lokale instanties zien zich gedwongen zich door nood en onderlinge wedijver te onderwerpen aan een centraal gezag - NWO, KNAW - dat zich overeenkomstig uitbreidt: de 'monopolistisch gebonden concurrentiestrijd'.¹⁶⁵

Er is geen sprake van een vrije markt of een volkomen concurrentie. Het is een markt omdat de instituten vrij worden gelaten te concurreren om promovendi, stafleden, aanvullende financiering en erkenning. Er zijn ook de regels van het spel: een door derden te bepalen aantal marktposities ('niches'), kwalitatieve criteria voor erkenning door hogere echelons, rechtspositionele regelingen voor de aanstelling van promovendi en reglementen voor bestuur en beheer.¹⁶⁶

In de politieke structuur zien we een belangrijk verschil met eerdere pogingen van de overheid tot invoering van een meritocratische hoger onderwijs politiek. Terwijl de uitvoering van de Taakverdeling en Concentratie en de Voorwaardelijke Financiering in belangrijke mate werd gedelegeerd aan de instellingen zelf, introduceerde de overheid met de centrale posities voor NWO en KNAW in de beoordeling van onderzoekscholen belangrijke ambtelijke apparaten die een zelfstandige positie

kunnen claimen en een op evenredige verdeling gebaseerd universitair kartel kunnen doorbreken. In principe zijn daarmee politieke condities geschapen voor een macht tegenover de opnieuw duidelijk zichtbare pogingen van de gevestigden om via een neutralisering van selectiviteit een nieuwe politiek te assimileren binnen de gevestigde lokale verhoudingen.

Omdat het universitaire egalitarisme - ieder zijn deel, ieder zijn school - het wint van de door het ministerie en Kamer bepleite selectiviteit, is de piramidale ontwikkeling een onontkoombaar gevolg van de houdgreep waarin 'egalitair' en voorstanders van selectiviteit elkaar houden. De 'selectieven' proberen aan die houdgreep te ontkomen door boven de markt van vele erkende onderzoekscholen een beperkte markt te creëren van topscholen waarmee een internationale concurrentie zal worden aangegaan.

Hiermee wordt de academische piramide vervolmaakt. In de lagen van de eerdere Voorwaardelijke Financiering van onderzoeksgroepen, de plaatselijke erkenning van onderzoekscholen, de door NWO nationaal geselecteerde en financieel gestimuleerde scholen, de door de KNAW symbolisch erkende scholen en de door NWO riant te steunen individuele hoogleraren (c.f. het Spinozaprogramma v.a.1995) herkent men zonder veel moeite een dergelijke piramide van universitaire markten of arena's.

Het stille eroderen van de autonomie

Anders dan over de coalitievorming in het academisch veld is over het proces van inkapseling en in het bijzonder over de grote problemen waarmee dit waarschijnlijk in alle gevallen gepaard gaat heel weinig bekend. De conclusies zijn zodoende tentatief en exploratief. Sporadisch komen geluiden naar buiten die erop duiden dat de inkapseling van de onderzoekscholen het grootste politieke probleem is waarvoor de universiteiten nu staan.

Over het proces van inkapseling is zo weinig bekend, omdat verschillende elementen daarvan niet corresponderen met de dominante verdelingscriteria voor erkenning en financiering van de nationale wetenschapsorganisaties. Inkapseling verloopt via conflicten waarvan het etaleren de kredietwaardigheid verlaagt in hogere arena's. Inkapseling impliceert altijd een sterke beperking, zo niet neutralisering van de financiële autonomie van de onderzoekscholen. En deze wordt nu juist verplicht geacht door de hogere distributeurs van geld en prestige. De inkapseling blijft ook lange tijd verborgen, omdat zij in de kern het domein is geworden van de financiële experts. Zij verloopt voor de wetenschappelijke staven van de onderzoekscholen lange tijd onopgemerkt, omdat zij door het zeer geleidelijke karakter niet leidt tot acute crises.

De inkapseling dient geïnterpreteerd te worden als de dynamiek van een strijd tussen gevestigden en nieuwkomers. De gevestigden zijn de bestaande bestuurlijke en ambtelijke elites en de universitaire medewerk(st)ers die zich geen plaats verwierven in de onderzoeksscholenclaves of die het aantal promovendi beperkt willen houden omdat de financiering daarvan hun eigen positie bedreigt. De nieuwkomers zijn de promovendi wier aanstellingen uit bestaande facultaire budgetten betaald moeten worden. De relatieve nieuwkomers zijn hun promotoren die mogelijkheden kregen om hun positie te veranderen dankzij het stelsel van onderzoekscholen. De kern van de inkapseling is die van de onderschikking van de promotie-instituten aan het facultaire financiële regime. Door de financiële onderbrenging van onderzoekscholen bij faculteiten ontstaat een maximale interdependentie en wederzijdse bedreiging. Onderzoekscholen voelen zich bedreigd in hun autonomie en financiële bestaansvoorwaarden. Faculteiten voelen zich aangetast in ruimte, geld en prestige. Aan beide zijden kan men spreken van een houding van weerspannige inschikkelijkheid.

De overname van de financiering van de onderzoekscholen vereist een neutralisering van de vetomacht van de gevestigden die niet deelnemen aan de onderzoekscholen. Geleidelijkheid, 'berekende vaagheid', zelfbeheersing in conflicten en theatrale flexibiliteit vormen de kernpunten van de universitaire politiek. Tot de theatrale flexibiliteit behoort de nominale onderschikking van de nieuwkomers onder behoud van een feitelijke autonomie. In het financiële veld blijkt deze strategie onwerkbaar. De inkapseling c.q. de overname van de financieringsverplichtingen heeft tot nu toe nog niet tot onbeheersbare confrontaties geleid door de strategie van verhuulding die de facultaire bestuurlijke elite hanteert.¹⁶⁷ Over inkapseling en overname is zo weinig bekend, omdat dat bewust wordt nagestreefd.

De conclusie luidt dat de professoren erin geslaagd zijn om de restauratie van hun macht te behouden wat betreft (a) de planning van het onderzoek, (b) de selectie en beoordeling van promovendi en (c) de vormgeving van de promotieopleiding. De grootste bedreiging gaat voor hun uit van de opgedrongen coalities met andere instituten of medewerkers en de dreigende onderschikking aan een evenredige verdeling van universitaire bezuinigingen.

De invoering van de onderzoekscholen is in tegenstelling tot de oorspronkelijke bedoelingen wél ten laste gegaan van de eerste-geldstroombudgetten van de faculteiten. Dat genereert een structurele spanning in de relatie tussen onderzoekscholen en faculteiten. Verwacht mag worden dat de macht van de gevestigden zo groot is, dat de nieuwkomers niet gespaard zullen worden voor de evenredige verdeling van de bezuinigingen. Daardoor dreigt de erosie van deze vernieuwing van het hoger onderwijs. De compromissen die, in de hoop op bestrijding daarvan, gesloten zullen worden

bestaan vooral uit een minder selectieve toelating van stafleden tot de onderzoekscholen. Daarmee kapselen onderzoekscholen politieke weerstanden in.

Opmerking [DHSS]: Correcties externe redacteur ingevoerd in hoofdstuk V: 10.6.1997, 16.24 uur

VI Hoe blijven de onderzoekscholen voortbestaan?

Interne spanningen en dilemma's van collectivisering

De eenheid van het Instituut staat in het teken van tevredenheid en saamhorigheid. Men werkt er met plezier; de promovendi zijn tevreden over de cursussen ¹⁶⁸, de begeleiding en een groot deel van de voorzieningen.¹⁶⁹ Men is blij en trots wanneer een promovendus de dissertatie verdedigt, een docent een nieuw boek publiceert of het Instituut in woord of geld nieuwe erkenning van buiten heeft verworven. Promovendi ondersteunen elkaar als het onderzoek niet naar wens verloopt en de beoordelaars of de promotoren niet tevreden zijn. Promovendi en docenten formeren sportteams en drinken een glas na een intensieve bespreking van iemands werk. Geanimeerd zijn de gezamenlijke lunches die twee keer per week worden georganiseerd. De aanwezigheid van een tiental verschillende nationaliteiten zorgt voor een kosmopolitisch gevoel.

Maar er is ook een andere kant. Het Instituut is er ook een waar de van oudsher bekende problemen tussen promotoren en promovendi spelen. Promovendi beklagen zich over de trage reacties van de promotoren op hun werk. Ze doen dit meestal mondeling, hoogst zelden loopt de zaak zo hoog op dat de directeur van het Instituut een schriftelijke klacht ontvangt. Promovendi die als doctoraal studenten zeer succesvol waren aan andere universiteiten moeten zich met vallen en opstaan een soortgelijke status verwerven binnen het voor hun nieuwe Instituut. Promovendi maken grote spanningen door en verkeren met regelmaat in onzekerheid over wat ze wel en wat ze niet tegen hun promotoren kunnen zeggen. Een aantal is met wrok vervuld jegens de academische wereld die hen wel stimuleert tot promoveren, maar vervolgens geen kans ziet om hun een vervolg in de academische carrière te bieden. Zoals later zal blijken raakte ik als directeur-onderzoeker van deze aspecten van het Instituutsleven goed op de hoogte. Er waren echter ook spanningen die ik veel minder registreerde. Eén van de promovendi verwoordde dat als volgt in een commentaar op een eerdere versie van dit hoofdstuk.

‘Een punt dat zich aan het oog van de directeur-onderzoeker lijkt te hebben onttrokken, betreft de schets van het klimaat van de school waarmee je hoofdstuk VI in eerste aanleg begon. Saamhorigheid en onderlinge steun van promovendi alom. Allerminst, zullen sommigen antwoorden. Natuurlijk vormen zich hechte vriendschappen en steunen velen elkaar. Door dik en dun. Maar ik herinner me ook een lezing van een promovendus die weinig wetenschappelijk aanzien geniet bij sommige collega-promovendi. Het was een zeer goede presentatie. Maar in de wandelgangen moest toch wel even gezegd worden dat ze het er nu met haar vlotte babbel wel goed had afgebracht, maar dat haar project eigenlijk toch weinig voorstelde. Had zij immers niet grote problemen gehad bij de beoordeling van het voortgangsverslag aan het eind van het eerste jaar? Ook de lunches noem jij

“geanimeerd” terwijl ik laatst iemand deze nog als “arena” hoorde typeren. In mijn dagboek schreef ik begin november 1993, toen ik twee maanden bij het Instituut was, hoe ik tijdens de lunch naast professor X en de gepromoveerde Y had moeten zitten, en mij angstig afvroeg of ik geen domme dingen had gezegd en me zo voor de rest van mijn “carrière” tenminste bij één van de redacteurs van een belangrijk tijdschrift volslagen belachelijk had gemaakt...’

Maar er is nóg een andere kant. Afgezien van de gebruikelijke spanningen tussen individuele wetenschappers zijn er ook die direct voortvloeien uit de poging tot de-individualisering van het promotietraject zelf. De eenheid van het Instituut zelf verkeert permanent onder de druk van centrifugale krachten. Deze kunnen we rond drie kernkwesties identificeren.

1. Dienen promovendi promotiecurssussen te volgen en moeten docenten deze verzorgen volgens een collectief vastgesteld stramien?
2. Hoe verhoudt zich de collectivisering van de beoordeling van promovendi ten opzichte van de onderlinge verantwoordelijkheden van individuele promovendi en promotoren?
3. Dient het Instituut een gezamenlijk onderzoekprogramma op te stellen waarvoor nieuwe promovendi en docenten worden aangetrokken?

De collectivisering van het promotiestelsel gaat voor promotoren en promovendi gepaard met dilemma's.¹⁷⁰ Die ontstaan niet alleen door de grotere collegiale bemoeizucht en de straffere beoordeling van vorderingen van promovendi, maar vloeien ook voort uit de aard van het sociaal-wetenschappelijk onderzoek zoals dat binnen het Instituut wordt bedreven.

Dat onderzoek kenmerkt zich - zoals zoveel onderzoek in de letteren en de sociale wetenschappen - door productief individualisme.¹⁷¹ Anders dan in het geval van bijvoorbeeld laboratoriumonderzoek is het wetenschappelijk werk van de promovendi en docenten een solitaire bezigheid. Men ontwikkelt individueel een onderzoek, werkt op een eigen kamer, verzamelt zelfstandig gedurende een periode van ongeveer een jaar de onderzoeksdata en schrijft alleen een proefschrift. Tussen de collectivisering van opleiding en beoordeling enerzijds en de aard van de werkzaamheden zelf bestaat daarom binnen het Instituut een inherente spanning. Veel van het Instituutsonderzoek is nomadisch van aard en dat draagt bij tot persoonlijke onafhankelijkheid, absentisme en ambivalente gevoelens ten opzicht van centrale controle.

Het Instituut biedt de promotoren en promovendi bescherming van positie en aanzien. Het is een uitvalsbasis voor internationale contacten en garandeert wekelijks zo niet dagelijks inspirerende wetenschappelijke gedachtewisselingen over het eigen werk of over de vorderingen van de promovendi. Maar het is ook een Instituut van verwachtingen, verplichtingen en controle. Het Instituut is iets dat men zoekt en nodig heeft. Het Instituut is iets dat men tegelijkertijd mijdt en hinderlijk vindt.

Over de middelpuntvliedende en middelpuntzoekende krachten gaat het in dit hoofdstuk, eindigend met de vraag waarom de onderzoekscholen blijven voortbestaan. Daarmee is ook de kern van dit boek geformuleerd: de processen van academische collectivisering, de dilemma's, conflicten en spanningen die daarmee verbonden zijn en de wijzen waarop mensen deze verminderen, vermijden, oplossen of aanwakkeren.

De dilemma's van collectivisering betreffen het politieke en bestuurlijke functioneren, de pedagogische eenheid en de professionele autonomie van de promotoren. Onderzoekscholen zijn instabiel en worden gekenmerkt door een sterke mate van centrifugaliteit

De dreiging van een lege bestuurlijke kern

De cohesie van de onderzoekscholen wordt in sterke mate bepaald door de mate waarin de interne politieke macht gecentraliseerd is. Er zal in alle gevallen sprake zijn van een centraal bestuur en een wetenschappelijk directeur die verantwoordelijk is voor de dagelijkse gang van zaken, het bepalen van de grote beleidslijnen en het beheer van het geld. Deze formele structuur is echter niet voldoende. We moeten binnen de algemene aanduiding 'onderzoekscholen' een onderscheid maken tussen scholen die sterk op één professionele en ambtelijke schoolkern zijn gericht, en scholen die gevormd worden door verschillende afdelingen met een veel lossere netwerkstructuur. Deze zullen in sterke mate centrifugale tendensen vertonen.¹⁷² Het gedogen daarvan draagt bij tot een vermindering van interne spanningen, maar doet ook afbreuk aan de cohesie en selectiviteit.

De spanning tussen centrifugale en centripetale krachten heeft dus een institutionele gedaante. Het bestuurlijke en administratieve centrum wordt altijd gehinderd. Altijd speelt het vraagstuk van de soevereiniteit, de formele bevoegdheid van de schoolafdelingen om onafhankelijk beslissingen te nemen over het onder hen vallende deel van de promotieopleiding of de onderzoekscoördinatie. Een belangrijke indicator van centrifugaliteit is de wijze waarop de verdeling van promotieplaatsen en de beoordeling van promovendi is geregeld. Centrifugaliteit staat in dit verband voor: (a) een decentrale toedeling van promotieplaatsen, waarbinnen de afdelingen die een onderzoekschool vormen in feite hun 'eigen' promotieplaatsen als bruidsschat inbrengen en in vergaande mate zelf bepalen wie er benoemd worden; (b) een decentralisering van het beoordelen van de promovendi, waarbij aan de verschillende afdelingen of promotoren doorslaggevende bevoegdheden worden toegekend.¹⁷³

Er is sprake van een dynamische relatie. De afdelingen worden soevereiner naarmate het de bestuurlijke kern ontbreekt aan de financiële middelen om een eigen beleid te ontwikkelen of, sterker nog, wanneer de kern alleen kan functioneren bij de

gratie van de bijdragen van de afdelingen. Dat proces is vooral dan aan de orde, wanneer de externe aanloopsubsidies van de onderzoekscholen ophouden en de scholen er niet in slagen om nieuwe externe fondsen te verwerven waarmee de interdependentie van de afdelingen in stand blijft. Als die aan het centrum toegekende, extern verworven fondsen ontbreken, mist de kern een belangrijk middel om tot een homogenisering van de promotieopleiding en het onderzoekbeleid te komen.

Omdat onder deze omstandigheden de afdelingen voor geld, aio-plaatsen en stafformatie afhankelijk zijn van hun lokale financiers, ontstaan centrifugale tendensen. De lokale oriëntatie van de plaatselijke bestuurders is zo sterk, dat binnen de onderzoekscholen ongelijke verhoudingen kunnen ontstaan tussen de afdelingen. Universiteiten zullen geneigd zijn om vooral daar te investeren waar zij de administratieve kern bezetten van een onderzoekschool (via het zgn. penvoerderschap). Dat kan leiden tot een marginalisering van afdelingen die in bestuurlijke zin minder centraal zijn in de onderzoekschool en dientengevolge minder kunnen rekenen op materiële steun van hun eigen faculteiten. Voorspelbaar is dat we binnen deze onderzoekscholen zeer verschillende regimes van economische investeringen, promotiebegeleiding en onderzoekcoördinatie naast elkaar zullen zien ontstaan (*écoles à plusieurs vitesses*). Theoretisch gezien impliceren ongelijke investeringen geen academische desintegratie. Zolang de academici elkaar in wetenschappelijk opzicht nodig hebben, kan wetenschappelijke cohesie samengaan met ongelijke materiële investeringen.

In termen van Leibfried zouden we echter in het ongunstige geval kunnen spreken van een 'negative joint sovereignty'. De afdelingen van de onderzoekscholen hebben weliswaar hun zelfstandigheid verloren, maar hebben aan hun bestuurlijke kernen slechts zeer beperkte bevoegdheden overgedragen. Er ontstaat een leeg bestuurlijk centrum.¹⁷⁴ Daartegenover staat Leibfrieds 'positive joint sovereignty' die ertoe kan leiden dat een unie een budgettaire en programmatische superstructuur kan vormen die verder reikt dan waartoe de bijdragende partijen onafhankelijk van elkaar kunnen komen.

Een andere spanning speelt zich af tussen de politieke kern en de politieke periferie van het Instituut. Ik spreek hier van 'politiek' om duidelijk te maken dat het niet gaat om een perifere positie in de promotieopleiding of om marginale wetenschappelijke bijdragen. Iedere onderzoekschool heeft een politieke kern die voor derden het eerst aanspreekbaar is, fondsen verwerft, druk uitoefent op de externe politieke besluitvorming, bemiddelt bij interne problemen en nieuwe initiatieven neemt. Het is vooral ook een kleine groep mensen die altijd beter geïnformeerd is dan de andere leden van een onderzoekschool. Dit geldt in nog sterkere mate bij netwerkachtige onderzoekscholen met in ruimtelijke zin gescheiden afdelingen. De periferie bestaat uit docenten en promovendi. De kern moet altijd attent zijn op uitin-

gen van ontevredenheid bij de periferie die zich kan gaan beklagen over een gebrek aan informatie of onvoldoende betrokkenheid.

Een spanning tussen de verschillende standen binnen het Instituut komt voor, maar slechts af en toe. Op het moment dat een regeling werd vastgesteld voor het geven van onderwijs door de promovendi, toen de beoordeling werd geïntensiveerd en toen de invoering van een stelsel van promotiebeurzen werd besproken, was er in meer of mindere mate sprake van een tegenstelling tussen de docenten en de promovendi. Ik teken hierbij aan dat zich in de beide laatste gevallen in één of beide standen dissidenten bevonden. En dat leidde op zich al tot een grotere beheersing van de tegenstellingen. Ik zal op deze confrontaties nader ingaan in hoofdstuk VIII.

Problemen ontstaan in de onderzoekscholen ook bij de verdeling van het economisch kapitaal (de verdeling van promotieplaatsen). Met de toekenning van promotieplaatsen ontstaat voor iedere onderzoekschool een verdelingsprobleem. Wie kon aanspraak maken op hoeveel promotieplaatsen? Dit probleem werd in het Instituut op twee wijzen opgelost. In eerste instantie werden voor verschillende disciplinaire groepen door externe financiers aparte contingenten promotieplaatsen toegewezen en werd het probleem als het ware uit handen genomen. Daarnaast hanteerde men in de selectieprocedures een vrije-markt model. Men riep kandidaten op zich te melden met een eigen promotieplan en selecteerde de besten. Op deze twee wijzen werd het verdelingsprobleem verplaatst naar externe instanties of de krachten van de vrije markt (het aanbod en de kwaliteit van sollicitanten). Op den duur hield men daarmee het distributieprobleem niet buiten de deur en zeker niet het debat over de wetenschappelijke selectiecriteria. Op het moment dat men besloot kandidaten extra attent te maken op specifieke promotieonderwerpen betekende dit een achterstelling van enkele andere door docenten ingediende onderwerpen. Dat leidde onmiddellijk tot gevoelens van beledigd-zijn.

Ook met een vrije-marktmodel voorkomt men geen spanningen. Leden van de verschillende disciplines, die ook individuele aspirant promotoren zijn, zullen er altijd op attent zijn of de uitkomsten van het vrije-marktmodel niet tot een scheefgroei leiden. Dit brengt mij bij een van de conclusies van deze studie. Tegenover een ongeleide concurrentie kan het principe van de evenredige verdeling of verdelende rechtvaardigheid sterk bijdragen tot het behoud van de interne cohesie en de continuïteit van een onderzoekschool. Het garandeert een spreiding van 'aandelen' en gevoelens van verbondenheid. En dat onderstreept een eerder door mij geformuleerde stelling: hoe selectiever en meritocratischer een onderzoekschool is, des te meer fricties zullen ontstaan.

De omstreden pedagogische eenheid

Op z'n minst met één mythe kan in dit onderzoek worden afgerekend. Voor de beschouwers van veraf lijkt het erop of als gevolg van een internationalisering van de promotiepolitiek een veramerikanisering van het Nederlandse promotieonderwijs plaatsvindt. Op twee belangrijke punten is dat niet het geval. Amerikaanse promovendi betalen hun graduate schools; Nederlandse onderzoekscholen betalen hun promovendi. Amerikaanse graduate schools brengen een scherpe cesuur aan tussen de promotieopleiding en de start van het promotieonderzoek. Nederlandse promotieopleidingen integreren vanaf het eerste moment het volgen van promotiecursussen en de uitvoering van het eigen promotieonderzoek. Met deze integratie vindt in Nederland waarschijnlijk een voor mondiale begrippen uniek experiment plaats.

Daarmee introduceerde de Nederlandse academische wereld een interessant dilemma. De docenten in de tweede fase ontmoeten in Nederland geen groep studenten die nog relatief ongevormd is wat betreft het promotieonderwerp. Het is een mondige groep consumenten, met - naar hun gevoel - weinig tijd en met specifieke cursuswensen. De integratie van cursus- en onderzoekfase leidt voor de onderzoekscholen en de individuele promovendi tot een permanent dilemma. Moet men kiezen voor een collectief vastgesteld school-gecentreerd cursusprogramma - dat noodzakelijkerwijs beperkte keuzemogelijkheden kent - of een opleidingsstramien waarin de promovendus uit een nationaal aanbod zijn of haar maatwerkkeuze maakt. Ondanks de belangrijke eerder genoemde structuurverschillen delen de Amerikaanse en Nederlandse universiteiten de hieruit voortvloeiende problemen. De spanning tussen een verplicht curriculum en het onderzoek van tientallen verschillende promovendi is geen typisch Nederlands verschijnsel. Rothblatt beschrijft hoe in de Verenigde Staten het debat over verplichte cursussen versus onderwijsindividualisme al een eeuw voortduurt. 'There are proponents of compulsory cores and advocates of optional ones. For every appeal for a programme of studies common to every student, there is an eloquent plea for the importance of individuality and creativity.'¹⁷⁵

De analyse van dit pedagogische probleem wordt gemakkelijker, als men zich realiseert dat voor de onderzoekscholen in de alfa- en gammawetenschappen veel meer sprake is van 'bloemfiguraties' van promovendi dan van grotere onderzoekprogramma's waarbinnen verscheidene promovendi aan nauw verwante projecten werken.¹⁷⁶ Vrij naar de Swaan kan het als volgt geformuleerd worden.

Er bestaat een verzameling van afzonderlijke promotieonderzoekers (de bloemblaadjes) die elkaar qua promotieonderwerp onderling niet of nauwelijks overlappen. Al deze individuele

promotieonderzoekers hebben echter wel een doorsnede met één andere verzameling (het bloemhart): die van de 'centrale generalisten', de promotoren. De promotieonderzoekers zijn voor hun onderlinge communicatie - het leren van elkaars taal of het met elkaar spreken - in belangrijke mate aangewezen op de centrale bemiddelaars die hen met elkaar in contact brengen of vertrouwd maken met elkaars talen.¹⁷⁷ Vandaar de noodzaak van een bindend curriculum.

Promovendi werken echter liever aan hun eigen onderzoek en ervaren de verplichte deelname aan cursussen niet zelden als iets dat ophoudt. Zeker voor de promovendi die hun promotieonderzoek al grondig voorbereidden via een vooronderzoek geldt het eerste jaar van de promotieopleiding als een fase die men liefst zo veel mogelijk bekort. Dat geldt nog veel meer voor de buitenlandse promovendi die niet zelden hun gezin achterlaten en compromissen moeten vinden tussen familiale verwachtingen en Instituutsverplichtingen. Promovendi die elders zijn aangesteld en bij het Instituut de opleiding volgen zullen altijd de relaties met hun instituut zorgzaam moeten onderhouden en een balans vinden tussen aanwezigheid hier en daar.

Promovendi zijn echter niet alleen middelpuntontvluchtend. Zij hebben ook bij herhaling voorstellen gedaan voor nieuwe cursussen, kwamen soms met uitgewerkte voorstellen voor een organisatorische bundeling van verwante onderzoekers en hadden spijt van het isolement waarin zij terecht kwamen als zij zich wel erg weinig op het Instituut hadden laten zien.

Het Instituut, het collectief van promotoren en promovendi, probeert zoveel mogelijk een middelpuntzoekende oriëntatie bij promovendi en promotoren te bevorderen. Naar het gevoel van de promovendi zal daar zeker haaks op staan de druk van het Instituut om het proefschrift op tijd te voltooien. Dat leidt ertoe dat sommigen erg onrustig worden bij cursussen die - naar de mening van deze promovendi - geen direct nut hebben voor het eigen onderzoek. Deze tijdsdruk vermindert in sterke mate de ontvankelijkheid van de promovendi voor een cursusprogramma dat 'verbreedt' en 'confronteert' in plaats van 'specifiek verdiept'. Een van de promovendi van het Instituut formuleerde het als volgt.

'... hoe krijgt men studenten [sic!] die eigenlijk geen onderwijs meer willen in de klas? Een collega van het Leidse Centre for Non-Western Studies zei het laatst nog anders: wij (de studenten) willen een academisch instituut, zij (bestuur en minister) willen een school. Een academisch instituut is een instelling waar collega's elkaar, door middel van frequente contacten, inspireren en beconcurreren en zo het niveau van hun werk opvoeren. Een school bestaat echter in de eerste plaats uit de hiërarchie tussen docenten en studenten en een zekere volgzaamheid aan de kant van de laatsten...Hoewel het de studenten niet ontbrak aan loyaliteit en een zeker gevoel van uitverkoren zijn, werd dat door docenten die hamerden op 1.000 pagina's leesvoer per week en het schrijven van dikke papers ter afsluiting van een cursus op de proefgesteld.'¹⁷⁸

De meest vergaande vorm van centrifugaliteit is het niet mee doen aan activiteiten die het Instituut organiseert. Cursussen buiten de deur willen volgen, thuis of in een ander

instituut werken, niet deelnemen aan een samen met buitenlandse afdelingen voor promovendi georganiseerde conferentie, afwezigheid bij lezingen of vergaderingen en zo snel mogelijk naar het buitenland willen vertrekken voor veldwerk maken duidelijk dat het gemeenschappelijke van het Instituut allesbehalve vanzelfsprekend is. Docenten stelt het teleur als op hun cursussen mondjesmaat wordt ingetekend door promovendi en zij zijn ontevreden over onverwachte afwezigheid van promovendi bij cursus of promotieclub. Promovendi beklagden zich in de beginjaren (en in 1996) van het Instituut over de afwezigheid van docenten bij de wekelijkse lezingen. En de leiding van het Instituut registreert scherp maar stilzwijgend ongewenste afwezigheid van beiden. Promovendi en docenten hebben het druk en wegen voortdurend het nut van de veelheid van activiteiten die de gemeenschap organiseert. Maar misschien duidt absentisme ook op een stil onbehagen met het vele dat er is, het vele waarvoor men wordt verwacht, het vele waarvan men gezamenlijk zegt dat het moet.

Tien jaar geleden startten de oprichters van het toenmalige PdIS een interne discussie die illustratief geacht mag worden voor de problemen waarvoor iedere onderzoekschool zich gesteld ziet.

‘Beter dan indelingen in stromingen en deelterreinen, waarin dan - met veel schroom en onder veel protest - wij moeten worden ondergebracht, is een overzicht van de spanningen die een dergelijk curriculum zullen beheersen.

Wat de promovendi betreft: zij worden geacht al snel te weten waarop zij willen promoveren en dat plan al in het eerste jaar nader uit te werken, om het in de volgende drie jaar ook te realiseren. Zij zijn dus monomaan en gehaast.

Daar komt bij dat zij - op gebleken gaven en motivatie geselecteerd uit het gehele terrein der sociale wetenschappen - de breedst mogelijke variatie van belangstellingen zullen blijken te koesteren.

Tegenover deze tegelijk specifieke en gevarieerde belangstellingen van de zijde van de promovendi staat noodzakelijkerwijs een beperkt aanbod aan cursussen en seminars ... [De promovendus] zal zeker niet altijd een half dozijn cursussen vinden die precies passen in zijn specifieke straatje... Maar het onderwijs dat het Instituut biedt moet meer zijn dan alleen voortgezette vorming in wat de promovendus al kent en doet: het moet hem ook nieuwe en onverwachte inzichten kunnen bieden, confronteren met alternatieven, met de kritiek uit andere richtingen, met parallellen en contrasten uit andere deelreinen, met de eruditie en intellectuele stijl van een verscheidenheid van docenten; deze doelstellingen laten zich samenvatten als ‘verbreding en confrontatie’, naast de eerder genoemde ‘specifieke verdieping’, waarop de studenten eigener beweging zeker zullen aandringen.’

179

Deze oprichter schetste vervolgens in zijn brief de contouren voor het cursusprogramma voor de eerstkomende jaren na de oprichting. Hij stelde voor om in de verdere gedachtewisselingen uit te gaan van de mogelijkheden en voorkeuren van de docenten en niet vanuit een ideaaltypische structuur. De briefschrijver was zich bewust van de problemen die dat met zich meebracht. Door het variabele aanbod van cursussen, zonder ‘algemeen verplichte’ onderdelen, ‘zijn ook consistentie en continuïteit problematisch’.

Een andere oprichter was het niet eens met deze benaderingswijze en stelde voor uit te gaan van 'richtlijnen voor een toekomstig curriculum'. Daarvan zouden deel moeten uitmaken: wetenschapsleer, methoden en technieken, verdiepende en verbredende sociologische stromingencolleges, zwaartepuntthema's (zoals 'De verzorgingsstaat') en sociologische deelgebieden (zoals 'Secularisering en civil religion').

Deze gedachtenwisseling leidde voor een derde oprichter tot de volgende radicale conclusie: 'Het beste curriculum is geen curriculum.' 'Zoals uit de opmerkingen van <collega X> al blijkt, zullen de kennis en de belangstelling van de cursisten zozeer uiteenlopen, dat geen enkel curriculumaanbod zal passen op de vraag. <collega Y> heeft nog wel een ernstige poging gewaagd om toch een curriculum te ontwerpen, dat breed genoeg is om aan de heterogene vraag te voldoen. De door hem geschetste opzet is echter zo breed, dat elke invulling iets willekeurig krijgt.'

Het Instituut ging in 1987 van start met een vrije-marktmodel. Docenten boden door henzelf ontworpen cursussen aan waaruit de promovendi er een aantal dienden te kiezen. De geschiedenis van het Instituut laat zich wat de promotieopleiding betreft beschrijven als een gezamenlijk zoeken van promovendi en docenten naar een middelpuntzoekend cursusprogramma. Het waren de promovendi die dit keer op keer aan de orde stelden. Aan de vrij lauwe reacties van de docenten kwam een einde, toen de onderzoekscholenpolitiek op macroniveau een premie zette op programmering van onderzoek en onderwijs.

In 1989 waagde een van de vertegenwoordigers van de promovendi zich aan het formuleren van voorstellen voor toekomstige cursussen op basis van een analyse van het lopende promotieonderzoek. Hij kwam tot de volgende conclusie: 'Het probleem is dat het niet zozeer overkoepelende thema's zijn die de onderzoeken binden, maar een algemene gezamenlijke sociaal-wetenschappelijke achtergrond en een overwegende voorkeur voor historisch-comparatief onderzoek. Het noteren van kernbegrippen uit de onderzoekomschrijvingen leverde dan ook weinig gemeenschappelijke thema's op. De enige mogelijkheid om de diverse onderzoeken onder één noemer te krijgen is mijns inziens het formuleren van een tamelijk algemeen thema en het nagaan bij welke onderzoeken dit thema van belang is en aan de orde komt. Nadeel hiervan is dat je alleen tot tamelijk abstracte thema's komt. Ik heb de volgende bedacht (met tussen haakjes de namen van degenen die volgens mij in hun onderzoek met het betreffende thema te maken hebben) [en dan volgen 9 thema's-h.s.]'

In 1990 kwam langzaam maar zeker de inkapseling van de nieuwe promotie-instituten op gang. Zij werden geconfronteerd met eisen van programmatische samenhang. Zoals ik eerder beschreef was een verenging van de onderzoeksprogrammering daarvan het gevolg. En daarmee gepaard ging de

introductie van een programma van verplichte cursussen. De promovendi lieten zich in de discussies niet onbetuigd. Drie thema's keerden steeds weer terug: de aansluiting tussen een cursus en het eigen onderzoek, een vergroting van de variatie aan cursussen, waaraan dezelfde wens ten grondslag ligt, en de planning van de deelname aan cursussen. Het laatste punt ging over de vraag of het niet zinvol was om één van de cursussen na de verzameling van het eigen onderzoeksmateriaal te volgen. Dat zou een integratie van cursus en eigen onderzoek vergemakkelijken.

Een belangrijk onderdeel van het streven naar pedagogische cohesie vormde de invoering van een sextet vaste cursussen en de afbakening van de onderzoeksthema's waarop het Instituut zich wil concentreren. Zeven promovendi uit vier verschillende disciplines, van vier verschillende nationaliteiten, onderzoek doend in zeven verschillende landen, spraken in 1993 over hun ervaringen met dat nieuwe programma. En net zoals hun collega's van zeven jaar geleden waren zij tevreden én bogen zij zich het hoofd over de aansluiting tussen cursus en eigen onderzoek. Er is echter een belangrijk verschil. In 1987 deponeerden de promovendi de opdracht tot aansluiting tussen onderzoek en opleiding bij hun docenten. In 1993 zag men die opgave vooral als een uitdaging die, in samenspraak met de docent, tot een goed einde gebracht zou moeten worden.

Er zijn voldoende aanwijzingen dat de hierboven beschreven spanning het pedagogische kernprobleem is voor iedere onderzoekschool. Ze werden ook gemeld voor psychonomie en cognitiewetenschap, geschiedenis, politicologie, natuurwetenschappen, mediëvistiek, psycho- en sociometrie.¹⁸⁰

De gevreesde centrale beoordeling van promovendi

Intervisie en interventies

Van een neiging tot het ontvluchten of vermijden van het Instituut is vrijwel geen sprake geweest, voorzover het de bijdragen aan een cursus of de besprekingen met individuele promovendi betreft. Anders lag het als impliciet of expliciet via de beoordeling van zijn of haar promovendus de promotor zelf of, liever gezegd, het vertrouwen van de promotor in zijn of haar promovendus onderwerp van bespreking was. In alle gevallen dat het oordeel van de promotor afwijkt van dat van de andere beoordelaars, zullen voor de promotor gevoelens van ambivalentie, irritatie, gewonde trots of aangetaste zelfstandigheid moeilijk te onderdrukken zijn. Collegiaal commentaar kan een steun zijn maar ook een bedreiging voor het vertrouwen in het eigen professionele taxatievermogen. Slechts bij hoge uitzondering is dit systeem van collegiaal toezicht expliciet ter discussie gesteld. Een externe promotor, toen nog niet behorend tot het docententeam van het Instituut, kon zich niet vinden in de wijze waarop zijn bij het Instituut aangestelde promovendus werd beoordeeld. Het nu

volgende citaat uit een brief van deze promotor illustreert op heldere wijze de ambivalenties die waarschijnlijk veel promotoren zullen voelen bij dit aspect van de transformatie van het promotiestelsel.

‘Het systeem van beoordeling dat [het Instituut] nu hanteert vind ik onbevredigend, en ik wil [het Instituut] voorstellen dit systeem opnieuw te overwegen. De formele verantwoordelijkheid voor beoordeling van de voortgang van een promotieonderzoek ligt bij de promotor... [Er] is geen contact tussen promotor en andere beoordelaars, of tussen de beoordelaars onderling. Hierdoor blijft onduidelijk of die beoordelaars nu medebegeleiders zijn of niet. De beoordeling krijgt hierdoor nog nadrukkelijker een extern karakter. Tenslotte is er sprake van formalisering, omdat de afzonderlijke oordelen aan de docentenvergadering van [het Instituut] worden voorgelegd. Dit strookt niet met de formele verantwoordelijkheid van de promotor, committeert de beoordelaars in bureaucratische zin aan een onderzoek dat zij niet kunnen overzien, en lijkt de promovendus weinig steun te bieden.... Als iemand kan inschatten of de kandidaat binnen vier jaar het proefschrift zal voltooien, dan is het de promotor (of de begeleider aan wie de promotor de promovendus heeft “uitbesteed”). Het is immers typerend voor onderzoek dat veel ervan in de eerste jaren nogal “ondergronds” blijft, en dus voor buitenstaanders niet goed te beoordelen valt.’

Een voorstel tot wijziging van het beoordelingssysteem werd niet overgenomen door het Instituut. Tegenover deze eenmalige hartekreet van een promotor stond de eveneens eenmalige, semi-publieke twijfel van een promovendus.

‘Ik heb een vraag over dat “toetsingsmoment” in de 40e maand [van de 4-jarige aanstelling]. Wat is de status? Worden de ingediende hoofdstukken beoordeeld door de staf, ofwel wordt genoteerd dat de hoofdstukken zijn ingeleverd, waarbij de beoordeling wordt overgelaten aan de promotoren? Zelf prefereer ik de laatste mogelijkheid, omdat het “vroeg” versies betreft en ook omdat ik het idee heb dat de beoordeling door het Instituut tezeer gemengd zou worden in de relatie promovendus-promotor. Overigens lever ik de hoofdstukken wel in, uiteraard. Maar ik hoor graag wat de precieze bedoeling is.’

Nu is voor de promotoren het dilemma van collectieve actie een gedeeld dilemma. Men is enerzijds de beoordeelde, maar men is, als een collega aan de beurt is, qualitate qua ook onderdeel van het beoordelende collectief, de docentenvergadering. Dat betekent dat dwars op de centrifugale relatie promotor-promovendus een centripetale relatie staat, die van de docentenvergadering die de uitgebrachte beoordelingen bespreekt en het eindoordeel vaststelt.

Ook voor de promovendi is de collectivisering en intensivering van de beoordeling een dilemma. Voor de meeste promovendi leidt in het bijzonder de beoordeling aan het eind van het eerste jaar tot grote nervositeit. Men weet van gevallen waarin het misliep of waarin een eerder uitgesproken geruststelling van een promotor ten onderging in de kritiek van andere docenten en eindigde met een zenuwslopende herkansing. De collectieve beoordeling betekent de introductie van een onzekerheidsfactor.

Een collectief kan de moed opbrengen voor iets waartoe een individuele promotor bijna niet kan komen.

Anderzijds kan die collectivisering ook betekenen dat een promotor wordt aangespoord om intensiever te begeleiden, dat in een vastgelopen samenwerking een vrij geruisloze wisseling van promotor kan plaatsvinden of dat de promotor, die zich onzeker begon te voelen over de verrichtingen, gerustgesteld wordt door collega's. Alle drie varianten deden zich binnen het Instituut voor. Op deze manieren hebben collectivisering en intensivering van de beoordelingen voor de promovendi ook door henzelf als nuttig ervaren kanten. Maar vooral achteraf.

Voor de promotoren van het Instituut is de institutionalisering van intervisie (het overleg tussen collega's over de toelating en de beoordeling van de promovendi) één van de belangrijkste aspecten van het nieuwe promotiestelsel. Iedere promovendus wordt gedurende de opleiding minstens drie maal beoordeeld door minstens drie beoordelaars. Deze intervisie heeft directe gevolgen voor de inrichting van het begeleidingsteam en vermindert structureel de autonomie van de promotor.

Vanaf 1987 tot en met 1993 zijn 111 promovendi tot de opleiding toegelaten. Daarvan waren er 101 beoordeeld in het voorjaar van 1994. In 16 gevallen leidde de beoordeling tot een verandering in het begeleidende team: 4 maal droeg de promotor het promotorschap over aan een collega; in 2 gevallen gebeurde dat op hetzelfde moment dat de deelname aan de opleiding beëindigd werd op grond van een negatieve beoordeling; 7 maal trok één van de docenten zich terug uit het begeleidend team en viel daarna een besluit over wie als promotor zou gaan of blijven optreden; in 5 gevallen leidde de beoordeling tot een verbreding van de betrokkenheid van docenten en gingen ook anderen zich in ondersteunende zin met de begeleiding bemoeien.

De conclusie is gerechtvaardigd dat de collectivisering van het promoveren voor een grotere bewegingsvrijheid van docenten en promovendi zorgt en een oplossing van eventuele promotor-promovendus problemen vergemakkelijkt. Dat is de beloning voor verminderde autonomie.

Talrijker dan veranderingen in het begeleidingsteam zijn de gevallen waarin de collegiale bemoeienis resulteert in een interventie in de promotor-promovendus relatie. Op grond van een analyse van 336 pagina's aantekeningen van docentenvergaderingen kom ik tot de conclusie dat bij één op de drie à vier promovendi op een beoordeling een interventie is gevolgd. Deze interventies kunnen de volgende vormen aannemen.

- a) De beoordeling is positief, maar de docentenvergadering wil de promotor zijn of haar speciale aandacht vragen voor de opinies van anderen; dit gebeurt door kopieën van de beoordelingen of de beoordelingsbrief voor de promovendus ook aan de promotor te zenden; de aanbeveling kan nog wat zwaarder geaccentueerd

worden door de promovendus te vragen om nog een afspraak met één van de andere beoordelaars te maken ter bespreking van een en ander.

b) De docenten van het Instituut kunnen besluiten om met de promotor contact op te nemen alvorens een besluit over de beoordeling te nemen; dat kan bijvoorbeeld gebeuren als men twijfelt over de gegeven begeleiding of specifieke aanbevelingen wil doen inzake de verdere planning van het promotieonderzoek.

c) Verdergaand is het wanneer men, zonder dat de promotor daar op aandringt, besluit tot het geven van een herkansing of de promovendus een aanvullende notitie wil laten schrijven.

d) Direct voelbaar voor de promotor zijn commentaren op of veranderingen in het begeleidende team: aanbevelingen aan de promotor, het aanbod van steun van collega's, kritiek op de gegeven begeleiding of de transfer van de promovendus naar een collega.

e) Het meest vergaand is het wanneer, met of zonder instemming of raadpleging van de promotor, de docentenvergadering besluit tot de beëindiging van de deelname aan de promotieopleiding.

De middelpuntzoekende aspecten van collegiale intervisie

De docentenvergadering - het collectief van beoordelende en beoordeelde promotoren - vervult een belangrijke functie in de beoordeling van de promovendi. Docentenvergaderingen zijn daarnaast rituelen van collectivisering: '... fixed points ... in the social structure to provide a measure of stability within the general flux.'¹⁸¹ Beoordelingen van promovendi zijn niet alleen belangrijk voor de beoordeling van de kwaliteiten van de promovendi ten behoeve van bureaucratische verplichtingen. In een Instituutleven dat of buitengewoon extern georiënteerd is, of maximaal gepreoccupeerd met het eigen onderzoek markeren zij de momenten waarop alle aandacht weer even helemaal in het teken staat van de verantwoording die moet worden afgelegd aan het Instituut, dat collectief van individualisten.

Voor de promotoren markeren de besprekingen van die beoordelingen in de docentenvergaderingen een moment van maximale betrokkenheid bij het Instituut. '...<It> affirms the common interests of all [], often expressing this community of interests in symbols representing pivotal aspects of a culture shared by all, however distant from another they may be in space, however opposed to one another in political action.'¹⁸² De beslotenheid van de vergadering, het enige moment dat de docenten onder elkaar zijn, is ook de uitdrukking van de centripetale kracht in het Instituut. Het drukt ook de hiërarchische aspecten van het nieuwe promotiestelsel uit. Het is een gebeurtenis waaraan de promovendi niet deelnemen.

Dat heeft niet alleen rituele of machtsredenen. Een promovendus kan gebaat zijn bij eenduidig geformuleerde adviezen over het verdere verloop van het onderzoek. De beslotenheid maakt het de promotor mogelijk om op een meer gedistantieerde manier te rapporteren over de vorderingen van zijn of haar promovendus. In de dagelijkse begeleiding combineert de promotor twee functies. Hij of zij is in de letterlijke betekenis van het woord de 'vooruit brenger, de bevorderaar, de begunstiger, de beschermer'.¹⁸³ Van de promotor wordt binnen een gecollectiviseerd promotiesysteem echter ook een beoordeling van de vorderingen verwacht en een advies over al dan niet verlenging van de verbintenis van de promovendus. Wanneer ook de promotor twijfelt aan de goede afloop of teleurgesteld is omdat het er toch niet helemaal uitkomt, is een werkbare continuering van de relatie tussen promotor en promovendus alleen mogelijk als de promotor de ruimte heeft behouden om zijn of haar kritiek - geformuleerd voor een zo helder mogelijke gedachtenwisseling met de collega's - om te zetten in suggesties en extra steun. Die ruimte zou sterk verkleind zijn bij openbaarheid van adviezen of beraadslagingen.¹⁸⁴

Dat geheime karakter van de beraadslagingen heeft dus in de allereerste plaats als reden de hechtheid van de relatie tussen promotor en promovendus. Beslotenheid en daarvan het gevolg zijnde anonimiteit zijn anderzijds ook noodzakelijke voorwaarden voor de beëindiging van relaties tussen promotoren en promovendi, 'This is important in communities where close ties of kin and friendship make it peculiarly hard to say "no"'.¹⁸⁵

Ook, maar slechts heel af en toe, spelen micro-universitaire strategische overwegingen een rol in het al dan niet bewaren van de vertrouwelijkheid. Dat gebeurde toen de oordelen van de beoordelaars zeer uiteenliepen en de docentenvergadering besloot tot beëindiging van de promotieopleiding van een promovendus. Men sloot niet uit dat een conflict zou ontstaan met de promovendus dat door deze geëxporteerd zou worden naar een juridische arena. Men achtte het toen van belang om te volstaan met de unanieme en gemotiveerde conclusies van de docentenvergadering om te voorkomen dat de verschillen geëxploiteerd zouden worden door de klager.

We zien hier een voorbeeld van protojuridisering van promotoren, promovendi en administratieve professionals. Door de sterke juridische encadrering van de promotierelaties - inclusief beroepsprocedures, mogelijke betrokkenheid van juristen en ambtenarenrechters - zullen de direct betrokkenen hoe langer hoe meer in hun handelingen anticiperen op de mogelijke juridisering van een beoordelingsconflict. Daartoe behoren onder meer het tonen van professionele eenheid bij de beoordeling van de prestaties en de gegeven begeleiding ter voorkoming van een 'uit elkaar gespeeld worden' voor het front van niet-vakgenoten. Bij het vertrouwelijke karakter

van de docentenvergadering gaat het in dit geval dus om 'het geheim [als behorend] tot de binnenste kern van de macht'.¹⁸⁶

In de inderdaad gevolgde confrontatie met juristen bleken de vakdeskundigen het zich niet te kunnen veroorloven om publiek te maken dat zij, ondanks onderlinge verschillen van opvattingen, toch besloten hadden tot de beëindiging van de opleiding van een promovendus. In een beroepsprocedure bleek dat juristen grote waarde hechtten aan de unanimiteit van een door de docentenvergadering getrokken conclusie. De verhulling van onenigheid vormt een van de kernpunten uit de *arts of domination* zoals door Scott geanalyseerd. 'Disagreements, informal discussions, off-guard commentary are kept to a minimum and, whenever possible, sequestered out of sight - in teachers' room, elite dinner parties, European clubs in the colonies, officers' clubs, mens' clubs and myriads of more informal but protected sites.'¹⁸⁷

Het is overigens geen wet van Meden en Perzen dat de uitgebrachte beoordelingen ontoegankelijk blijven voor de promovendus. De adviezen worden bijna altijd meegestuurd naar de promovendus. Toch is hier het hiërarchische karakter van de relaties tussen promotoren en promovendi zichtbaar. Het zijn de promotoren die besluiten over de al dan niet vertrouwelijkheid van uitgebrachte adviezen.

De kern van het voortbestaan

Binnen het Instituut zien we dus aan de ene kant een formeel sterk centripetale opbouw, maar tegelijkertijd aanzienlijke interne spanningen en centrifugale tendensen. Dit gegeven dienen we te combineren met de conclusies van de twee voorgaande hoofdstukken: de wetenschappers die zich in onderzoekscholen bundelen verliezen hun bestuurlijke autonomie en de zeggenschap over de wetenschappelijke samenwerking.

Deze weinig aantrekkelijke combinatie leidt tot de volgende acute vraag: waarom en hoe bestaat het Instituut voort? Wat is het voornaamste principe dat aan de continuïteit ten grondslag ligt? Wat is, om Turners uitdrukking te gebruiken, het skelet van de sociale structuur? Dit zijn niet de ideële overwegingen van de promotoren en ook niet de krachten van de onderzoekscholenmarkt die promotoren tot coalities brengen. De inhoudelijke verbondenheid van promotoren en hun wil tot politieke en economische samenwerking zijn op zich onvoldoende om een onderzoekschool bij elkaar te houden en te maken tot iets dat meer is dan een vooral op papier bestaande constructie.

De sociale kern en de continuïteit van een specifieke onderzoekschool worden gevormd door de configuratie van de paarsgewijze relaties tussen promovendi en promotoren. De collectivisering van het nieuwe promoveren kan zich ontwikkelen bij de gratie van het voortbestaan van traditionele promotor-promovendus relaties

waardoor de promotoren bereid zijn om zich met regelmaat in te zetten voor de door de onderzoekscholen georganiseerde promotieopleidingen! En dat heeft ingrijpende gevolgen voor het probleem van de academische selectie.

De organisatie van het nieuwe promotiestelsel is daarom dualistisch. Er is sprake van collectivisering onder behoud van sterk individuele relaties. De spanning die daaruit voortvloeit is oneindig. Deze feitelijke collectivisering kan echter alleen slagen, als de distributie van promotieplaatsen en het financiële beheer van het (promotie)onderzoek centraal plaatsvinden.

Een centripetale financiering en verdeling van promotieplaatsen zorgt voor een middelpuntzoekende oriëntatie van promotoren en promovendi. Voor promotoren is het aantal promovendi dat bij hen promoveert van groot belang voor hun universitaire positie en academisch prestige. Promotoren hebben dus een groter belang bij de continuering van hun bijdrage en het voortbestaan van de onderzoekschool zelf als hun wetenschappelijk kapitaal bij de onderzoekschool is ondergebracht. Deze stelling wordt bevestigd bij een nadere beschouwing van de docenten van het Instituut.

Sinds de oprichting van (de voorlopers van) het Instituut hebben in totaal vijf hoogleraren het Instituut verlaten. Ik laat hier de hoogleraar die met emeritaat ging verder buiten beschouwing. Voor de overigen gold dat drie van hen geen enkele promovendus in opleiding hadden bij het Instituut. Eén hoogleraar had één promovendus in opleiding bij het Instituut. Dan waren er docenten die wel tot het Instituut behoorden maar wier bindingen minder hecht waren, die zich gemakkelijker beledigd voelden of een koppige houding aannamen. Zij hadden maximaal één promovendus binnen het Instituut. Tot slot waren er enkele docenten met weinig of geen promovendi bij het Instituut die in hun verbintenis expliciet strategisch opereerden. Dit waren degenen die over potentiële alternatieven beschikten buiten het Instituut en hun opstelling nogal sterk lieten bepalen door 'de dagkoersen'. Hun mobiliteit nam toe op het moment dat de rangschikking van onderzoekscholen een wijziging onderging of leek te ondergaan via een nieuwe ronde van erkenning en financiële impulsen. Overigens zien we onder promovendi hetzelfde verschijnsel in die gevallen waarin een promovendus deelneemt aan de promotieopleiding maar beschikt over een externe financiering en promotor.

Het gaat te ver om de cohesie van het Instituut alleen te definiëren in termen van gedeelde individuele promotorenbelangen (de mogelijkheid om met regelmaat nieuwe promovendi te werven). Veel leden van het Instituut ervaren een gedeelde wetenschappelijke benaderingswijze. De kern daarvan is gelegen in een historiserende bestudering van maatschappelijke ontwikkelingen met een nadruk op het gebruik van kwalitatieve onderzoeksmethoden. Tegen de achtergrond van die gedeelde voorkeuren treffen wetenschappers met verschillende disciplinaire achtergronden en regionale

interesses elkaar. Soms wordt zichtbaar dat de leden van het Instituut dat ervaren als een waardevol goed.

Hoe wordt het evenwicht bewaard? Het permanente schipperen tussen collectieve strengheid en individuele gevoeligheden

Samenvattend kunnen we stellen dat de stabiliteit en continuïteit van de werkelijk bestaande onderzoekscholen onvermijdelijk leidt tot de volgende drieslag.

- 1) Men lost de interne verdelingsproblematiek op door een evenredige verdeling van het economisch kapitaal van de onderzoekschool over de constituerende eenheden.
- 2) Variant a. Men tracht confrontaties met de promovendi te voorkomen door een liberalisering van de promotieopleiding. Er is een cursusprogramma met ruime keuzemogelijkheden of promovendi krijgen toestemming om cursussen elders te volgen.
Variant b. Men voorkomt een structurele spanning tussen promovendi en promotieopleiding door de opleiding nauw te doen aansluiten bij de onderzoeksprojecten waarvoor men de promovendi heeft geworven.
- 3) Men respecteert de traditionele beschermingsrelaties tussen promotoren en promovendi.

Het overkoepelende thema is dat van de voortdurende erosie van het bestuurlijke en professionele centrum ten gunste van de individuele promotoren of de constituerende eenheden die veel van hun zeggenschap behouden over het door hen ingebrachte academisch en economisch kapitaal (gelden, promovendi, wetenschappers met universitaire aanstellingen, etc).

Vanwege dit naast elkaar bestaan van de traditionele beschermingsrelaties en de collectivisering van de promotieopleiding kunnen we het Instituut - en alle andere onderzoekscholen, zo wil ik stellen - niet beschouwen als een statische, als een harmonieuze structuur. Het is 'a field of tension, full of ambivalence, of co-operation and contrasting struggle'.¹⁸⁸ Onderzoekscholen tenderen permanent uit elkaar te vallen, maar worden bij elkaar gehouden door interne dwarsverbanden (de relaties tussen promotoren en promovendi en de relaties tussen promotoren betreffende gezamenlijk begeleide promovendi).

Conflicten in één deel van de relaties worden geabsorbeerd en weer hersteld in tegenwicht biedende andere relaties. Maar dat gebeurt niet altijd. Spanningen, scheidingen en splitsingen zijn daarvan het gevolg. Dat zijn geen anomalieën, maar structurele kenmerken van onderzoekscholen. 'Working together is a process that depends on disorder and ambiguity, on independence and interest confronting and circling about each other in noisy altercations, the perpetual conflicts of diversity.'¹⁸⁹

De belofte van eenheid en samenwerking kan zuiver retorisch zijn en hoeft niet noodzakelijkerwijs te corresponderen met de ervaringen of waarden in de dagelijkse praktijk. Samenwerking bestaat niet alleen uit interdependentie en eenheid. Het bestaat uit een samenspel van integrerende en desintegrerende krachten wanneer mensen tot samenwerking proberen te komen onder behoud van onderlinge verschillen.

Men zou de onderzoekscholen daarom ook kunnen beschouwen als experimenten in socialisatie. Het aanleren van de kennis, vaardigheden en opvattingen van het collectieve belang, de onderschikking van het eigen belang en de loyaliteit ten opzichte van de soms incapabele promovendus of slecht begeleidende promotor aan het belang van een collectief van promotoren en promovendi. De socialisatie van de collectivisering.

Deze studie omvat de bestudering van dat experiment. Hoe slaagt het Instituut erin om de spanningen te beheersen die zich afspelen op het snijpunt van individuele relaties en de collectivisering van selectie en toezicht. De sociale kern van het Instituut en de onderhuidse spanningen komen het meest scherp naar voren wanneer de kernrelatie zelf onderwerp van bespreking wordt. Dat is aan de orde als de vorderingen van de promovendus beoordeeld worden. De spanning tussen de wijdere en de omsloten structuur doet zich het meest scherp gelden in het geval van crisissituaties, dat wil zeggen op momenten waarop een negatieve beoordeling van een promovendus dreigt. Dat zijn de momenten waarop latente belangentegenstellingen zichtbaar worden of de hechtheid van de relatie tussen promotor en promovendus die in de dagelijkse praktijk niet altijd duidelijk is voor anderen. We krijgen zicht op de hechtheid van de kernrelaties van de collectivisering: de patronage-verhoudingen tussen promovendi en promotoren. En dat brengt ons weer bij het kernthema van deze studie. Hoe krijgt een meritocratische beoordeling van promovendi vorm tegen de achtergrond van voortbestaande beschermingsrelaties?

Opmerking [DHS6]: Correcties externe redacteur ingevoerd in hoofdstuk VI: 10.6.1997, 22.03 uur

VII Gebonden arbeid en patronage

De docentenvergadering was ontspannen begonnen. Er was een eind gekomen aan eindeloos geharrewar rond de aanstelling van een van de hoogleraren van het Instituut. Iedereen was verheugd en de betrokkene zelf leidde ten zeerste opgelucht het volgende agendapunt, de beoordeling van promovendi, op ongebruikelijke en feestelijke wijze in: voor het eerst in negen jaar werd in dit Instituut champagne geschonken. Terwijl de stemming bepaald lichtvochtig was, zagen de wetenschappelijk directeur en ik het komende deel van de bijeenkomst met zorg vervuld tegemoet. Door een bijzondere samenloop van omstandigheden zou in deze vergadering ook verslag worden gedaan van het werk van de selectiecommissie van het Instituut die enkele dagen daarvoor met een achttal kandidaten voor een promotiebeurs een gesprek had gehad. Tot de kandidaten behoorden er twee die met een meer dan gebruikelijke steun van Instituutspromotoren dongen naar een promotiebeurs. De selectiecommissie had de aanbevelingsbrieven van de directe collega's gelezen, maar raakte niet overtuigd van de kwaliteit van de ingediende promotieplannen. Sterker nog, de commissie raakte geïrriteerd en vroeg zich met steeds meer verbazing af hoe het mogelijk was dat deze bekwame kandidaten, die een intensieve begeleiding hadden gekregen van genoemde collega's, zulke onuitvoerbare plannen indienden. De commissie besloot tot een herkansing voor deze sollicitanten.

Natuurlijk was deze uitkomst via de kandidaten zelf al bekend geraakt bij hun beschermheren. Nadat de wetenschappelijk directeur de bevindingen van de commissie aan de docentenvergadering had voorgelegd, sloeg de geanimeerde stemming binnen enkele minuten om. Gesecondeerd door enkele collega's die ook een positief oordeel hadden over de twee kandidaten overlaadden de beschermheren de commissieleden met gepikeerde vragen en onbegrip. Het scherpste verwijt dat zij te horen kregen was dat de commissie zich schuldig had gemaakt aan methodologische en positivistische scherpstijperij. Duidelijk was dat de commissie met meer dan gebruikelijke aandacht gevolgd zou worden op het moment dat de twee kandidaten hun herziene plan ter beoordeling zouden voorleggen.

Enkele maanden later. Een van de twee sollicitanten diende het herziene plan in. Het was duidelijk dat veel werk was verzet. Dat was meer ondanks dan dankzij de beschermheer die geen enkel heil had gezien in de opdracht tot een herziening van het plan door de promovendus. 'Hij zal er zeker in slagen om een stuk te schrijven dat aan de verlangens van de commissie voldoet, al is het met lange tanden,' had de voorziene promotor mij enigszins bitter tussentijds gemeld. De commissie

bestudeerde het nieuwe stuk, kwam bijeen en concludeerde dat de vele inspanningen van de kandidaat niet tot een aanmerkelijke verbetering hadden geleid. Wat te doen? De commissie was enigszins verdeeld. De voorzitter zag zwakke kanten in het nieuwe plan, maar neigde ertoe om veel waarde te hechten aan het oordeel van de voorziene promotor. 'De ervaren collega met een staat van dienst van 23 gepromoveerden, die kan het toch niet helemaal mis hebben?' Een tweede commissielid vond het plan niet veel verbeterd, maar wilde kost wat kost een escalatie voorkomen. Ikzelf was van mening dat het plan in zijn nieuwe opzet onuitvoerbaar was. De voorzitter nam het op zich om, waarschijnlijk met lood in de schoenen, de promotor van de kandidaat te bellen. Zonder een desastreuze escalatie te veroorzaken zou hij met de collega overleggen over de twijfels van de commissie. En de boodschap van de commissie moest duidelijk zijn: de kandidaat was goed, hoorde in het Instituut, máár met en ander plan.

Het gesprek met de collega verliep anders dan gepland. Laatstgenoemde was zo buitengewoon geraakt door de berichten van zijn collega en vriend, dat hij in de opinie van de commissie een twijfel aan zijn eigen professionele kwaliteiten zag. Om een volledige ontsporing van de relaties te voorkomen nam de voorzitter van de selectiecommissie tijdens het gesprek het besluit om van de oorspronkelijke commissiestrategie af te wijken. Het bericht aan de collega luidde aan het eind van dit emotionele gesprek dat de kandidaat was geaccepteerd, maar dat de commissie graag over enkele aspecten van het project nog intensief met promotor en promovendus van gedachten zou wisselen. Het gesprek heeft niet plaatsgevonden.

Deze scènes uit een Instituut leggen de complicaties bloot die zich voordoen bij een collectivisering van de selectie van promovendi, terwijl tegelijkertijd de traditionele beschermingsrelaties tussen promovendus en promotor onaangetaast blijven. In uiterste instantie blijkt ook binnen een meritocratie de handhaving van de sociale stabiliteit een belangrijke overweging bij de vaststelling van een inhoudelijk oordeel. Deze casus illustreert ook het belang van het academisch kapitaal dat de verschillende spelers inbrengen. Het is onwaarschijnlijk dat de commissie overstag gegaan zou zijn als de collega niet had kunnen bogen op zo'n enorme staat van dienst van geslaagde promoties. De commissie bleek bereid om op het allerlaatste moment te koersen op het 'Fingerspitzengefühl' van de collega die, zo bleek later, het in essentie niet oneens was met het kwalitatieve oordeel van de commissie, maar een onwankelbaar vertrouwen had in het vermogen van de kandidaat om zich al werkend te verbeteren. En daarmee was een kennisfilosofisch vraagstuk aan de orde gesteld: in hoeverre zijn academische selectiecommissies in staat om aan zekerheid grenzende voorspellingen te doen over de kansen van aspirant promovendi op een succesvolle voltooiing van de dissertatie?

De conclusie van het vorige hoofdstuk luidde dat de collectivisering van het promotiestelsel kan slagen, mits de traditionele beschermingsrelatie tussen promotor en promovendus gerespecteerd wordt. De hierboven beschreven casus onderstreept deze stelling. Deze beschermingsrelatie is onderwerp van bespreking in de volgende twee hoofdstukken. De kernvraag luidt welke gevolgen het voortbestaan van de patronage heeft voor de collectivisering van het promotiestelsel en in het bijzonder voor de vestiging van een selectiever beoordelingsregime. We hebben het hier over de derde trap in de selectiepiramide. Na het macroniveau van de nationale erkenning van onderzoekscholen, het mesoniveau van de toelating van docenten tot onderzoekscholen en schoolcoalities, is nu het microniveau van de beoordeling van individuele promovendi aan de orde.

Alvorens de academische beoordeling en selectie op microniveau te analyseren, is het nodig om een beeld te schetsen van de tegenwoordige relaties tussen promotoren en promovendi. De relatie tussen promotor en promovendus is een meester-gezel betrekking. Zij is ingebed in hiërarchische verhoudingen van arbeidsrechtelijke of contractuele aard tussen de promovendus en de universiteit c.q. de onderzoeksschool. De promovendus en promotor bezitten wederzijds expliciet en impliciet erkende rechten en plichten: de promotor begeleidt de promovendus en de promovendus betoont zich trouw aan de aangegane verplichting tot het promoveren onder de begeleiding van de promotor (het thema van de gebonden arbeid).

De meester-gezel relatie kan zich op basis van een kwalitatief en selectief oordeel van de promotor ontwikkelen tot een patronageverhouding die zich kenmerkt door wederzijdse hulp, voorkeursbehandeling, protectie en collegialiteit. Promotor en promovendus zijn onderling afhankelijk in een relatie van dynamische aard. Wederzijds zijn teleurstellingen, losmaking en loslating onvermijdelijk.

De formalisering en intensivering van de beoordelingen van de promovendus leidt voor de promotor tot een aanscherping van een al bestaand rolconflict. Van de promotor wordt protectie en strengheid gevraagd. Daarmee erodeert potentieel het streven naar meritocratische selectie. De meester-gezel c.q. patroon-cliënt betrekkingen leiden tot het naast elkaar bestaan van niet altijd met elkaar in overeenstemming zijnde publieke en vertrouwelijke verklaringen en handelingen. Vanwege de afhankelijkheid van hun patronen kiezen de promovendi voor die vormen van oppositie en kritiek die geen bedreiging vormen voor hun relaties met hun afzonderlijke promotoren.

In dit hoofdstuk concentreer ik mij op de belangrijkste kenmerken van de patronage: de onbespreekbaarheid, het dynamische karakter, de beperking van bewegingsvrijheid, het selectieve karakter, de rolconflicten van de patronen en de eis van wederkerigheid.

Meester - gezel, patroon - cliënt

De tegenwoordige meesters en gezellen zijn, anders dan hun voorgangers onder het oude regime, niet langer vrij om hun relaties naar eigen goeddunken te starten en in te richten. De promotor-promovendus relatie is er minimaal een van regelmatige consultaties en het verlenen van wetenschappelijke en emotionele steun door de promotor. De meester-gezel relatie kan zich echter ontwikkelen tot een patroon-client betrekking, een patronagerelatie.

Boissevain betitelt patronage als volgt. 'Patronage is founded on the reciprocal relations between patrons and clients. By patron I mean a person who uses his influence to assist and protect some other person, who then becomes his "client", and in return provides certain services for his patron... Patronage is thus the complex of relations between those who use their influence, social position or some other attribute to assist and protect others, and those whom they so help and protect.'¹⁹⁰ Breman geeft de volgende definitie: 'By patronage I mean a pattern of relationships in which members of hierarchically arranged groups possess mutually recognized, not explicitly stipulated rights and obligations involving mutual aid and preferential treatment. The bond between patron and client is personal, and is contracted and continued by mutual agreement for an indeterminate time.'¹⁹¹

Breman en Boissevain delen de elementen van ongelijke machtsverhoudingen en het wederkerige karakter van de sociale relaties. Boissevain benadrukt de bijstand en protectie, Breman de wederzijdse rechten en plichten en de voorkeursbehandeling. Ik kies zelf voor de volgende omschrijving van academische patronage.

De academische patronage bestaat uit wederkerige, hiërarchische relaties tussen hoogleraren (patroons) en promovendi (cliënten). De patroon is de hoogleraar die zijn invloed gebruikt om een promovendus bij te staan, te beschermen en toegang te verschaffen tot academische beloningen. De promovendus wordt daarmee zijn of haar cliënt en verleent op zijn of haar beurt diensten aan de promotor. Minimaal omvat dit het promoveren onder de leiding van de persoonlijke patroon-promotor (de acceptatie van de gebonden arbeid). De wederzijdse rechten en plichten zijn enerzijds formeel vastgelegd, maar anderzijds informeel van karakter. De relatie is persoonlijk, maar ingebed in een collectieve formalisering van promotieverhoudingen. De relatie tussen patroon en cliënt bestaat minimaal voor de duur van de promotieopleiding, kan tussentijds en eenzijdig door de patroon worden beëindigd of worden voortgezet na de verdediging van de dissertatie.

Een dergelijke relatie tussen promotor en promovendus onderscheidt zich van die waarin promotoren geen voorkeursbehandeling reserveren voor een selectie van hun promovendi, waarin promovendi zelf fondsen kunnen werven voor hun promotietraject, waarin promovendi hun eigen promotor kiezen, vrij zijn om van

promotor te wisselen en, algemener, zich in hun intellectuele bewegingsvrijheid niet gebonden zien qua universiteit en promotor. Voorkeursbehandeling, gebonden arbeid en sterke afhankelijkheid ten opzichte van de promotor zijn de kernbegrippen.

De promotoren en promovendi van het Instituut benoemen hun relatie niet met het begrip 'patronage'. Het woord 'promotor' zullen de meeste promovendi niet zozeer associëren met protectie en voorkeursbehandeling als wel met leermeesterschap. Op twee momenten onderkennen en verwachten de promovendi de bescherming wel als zodanig. In de eerste plaats wanneer een kandidaat-promovendus met de steun van de toekomstige promotor solliciteert naar een promotieaanstelling of -beurs. In de tweede plaats zal de verwachting van protectie aanwezig zijn wanneer de promotor het proefschrift ter beoordeling voorlegt aan de promotiecommissie.

Promovendi die na de promotie een academische carrière ambiëren verwachten een continuering van de protectie. Daar doet zich een selectief moment voor. Promotoren zullen zich niet voor al hun gepromoveerden kunnen en willen inspannen. Voor een vrij groot aantal promotoren en promovendi eindigt de patronage dan ook bij de verdediging van de dissertatie.

Tussen dit begin- en eindpunt ligt een lange periode van beoordelingen waarin maar heel weinig promovendi de protectie door de promotor onderkennen, laat staan als vanzelfsprekend beschouwen. In hoofdstuk IX zal ik laten zien welke belangrijke rol de bescherming van de promotor speelt in de tussentijdse beoordelingen van de vorderingen van de promovendus.

Daarmee is de vraag aan de orde of patronage in de praktijk leidt tot een erosie van de publiek geëtaleerde strengheid en selectiviteit en een ondergraving van de collectivisering. Misschien is de wederzijdse afhankelijkheid van promotor en promovendus zo groot, dat sprake wordt van een protectie die niet gebaseerd is op het verworven wetenschappelijk kapitaal van de promovendus, maar in de allereerste plaats gericht is op de instandhouding van het sociaal kapitaal van de promotor.

Loyaliteit en de acceptatie van gebonden arbeid

Hierboven heb ik de these geformuleerd dat de patronage momenten van selectie behelst. Dat betekent ook dat niet iedere relatie tussen promotor en promovendus in termen van patronage (extra voorspraak, voorkeursbehandeling, collegialiteit) kan worden omschreven. Er zijn echter twee belangrijke patronage-achtige kenmerken die gelden voor alle relaties van promotoren en promovendi: de acceptatie van de gebonden arbeid en de veronderstelde loyaliteit van de promovendus. De promovendus betaalt terug via een product, dat de promotor prestige oplevert en het instituut van aanstelling geld. De basis voor die wederdienst is gelegen in 'trouw' aan de oorspronkelijke promotor en het instituut van aanstelling. Hoewel promovendi

formeel vrij zijn om hun arbeidsovereenkomst op te zeggen en hun promotieonderzoek elders voort te zetten, behoort het tot de ongeschreven regels van het spel dat men een zekere mate van gebondenheid accepteert.

Deze gebondenheid krijgt extra reliëf wanneer men de huidige situatie vergelijkt met die van de promovendi oude stijl. Voorjaar 1982 meldden alle veertien promotoren die door Rooijackers werden geïnterviewd van mening te zijn 'dat een promovendus zich geheel vrij moet voelen de promotor van zijn keuze aan te zoeken, ook al is het iemand aan een andere universiteit dan waar hij gestudeerd heeft, of uit een andere vakgroep dan waar hij zelf werkt.'¹⁹²

De promotoren van 1982 waren consequent: 'Op één na vonden zij ook allen dat de promovendus het morele recht heeft de relatie te verbreken als het tussen hem en zijn promotor niet botert. Die ene zegt: "Eigenlijk niet! Op zeker ogenblik maak je samen als het ware een contract. Daar is dan ook de promovendus aan gebonden".'¹⁹³

Misschien is er in de nieuwe promotie-instituten niet gekozen voor een contract, maar het is een ongeschreven wet dat de promovendus niet het recht heeft om eenzijdig de relatie te verbreken. In dit opzicht is de bewegingsvrijheid van de promovendus dus sterk verminderd.

Dat geldt overigens in een ander opzicht ook voor de promotor. 'Tegenover de vrijheid van de promovendus staat, naar de mening van de meeste gesprekspartners, de vrijheid van de hoogleraar om al dan niet een bepaalde promovendus met een bepaald onderwerp te aanvaarden... Heeft een promotor het recht een promovendus te weigeren? Elf onzer gesprekspartners vinden dat ze daartoe gerechtigd zijn, als ze het onderwerp in kwestie onvoldoende beheersen of ook onvoldoende "Wahlverwandschaft" gevoelen met het onderwerp of met de gebruikte technieken van onderzoek... Zeven hunner achten het ook geoorloofd iemand af te wijzen als ze hem onvoldoende competent achten, bijvoorbeeld als het een "warhoofd" betreft of "iemand die niet schrijven kan", want dat is een ramp. Zulks ondanks het feit dat zo iemand als doctorandus formeel het promotierecht heeft... Vijf vinden zelfs dat ze iemand mogen afwijzen omdat hij hun niet ligt of antipathiek is.'¹⁹⁴ Dertien van de veertien promotoren verklaarden weleens (eenmaal of meermalen) iemand als promovendus geweigerd te hebben. Elf van hen verbraken ook wel eens een bestaande relatie. Maar omgekeerd overkwam dat ook de promotoren. Negen van hen is dat één of enkele malen gebeurd.

Deze passage illustreert in verschillende opzichten de contrasten met het nieuwe stelsel. Centraal staan de de-individualisering en formalisering. Promotoren en promovendi besloten voorheen op individuele basis en zonder bemoeienis van anderen tot een relatie of de verbreking daarvan. De gedachtewisselingen tussen de interviewer en de veertien promotoren ademen een aarzelen over het ontnemen van de praktische mogelijkheid tot promoveren. Promoveren werd nog beschreven als een

recht en slechts de helft van deze kleine groep zeer ervaren promotoren achtte een weigering van een promovendus op grond van incompetentie geoorloofd. Hoe anders ligt dat nu. Een geformaliseerde selectie van nieuwe promovendi door verschillende hoogleraren is nu aan de orde van de dag. Voor het Instituut geldt dat van de gemiddeld veertig sollicitanten er drie à vier een aanstelling of promotiebeurs verwerven. Deze nieuwe ontwikkeling heeft Anglo-Amerikaanse trekken. Rooijackers wijst erop dat in Groot-Brittannië en de Verenigde Staten de relatie tussen promotor en promovendus niet zuiver een zaak van henzelf is. De universiteit bemoeit zich met de toelating tot de promotieopleiding en soms ook min of meer met de toewijzing van de begeleiders.¹⁹⁵

Binnen het Instituut solliciteert men nu meestal met een eigen onderwerp naar een positie en is de precieze invulling van de begeleiding een zaak die daarna plaatsvindt. Maar bij veel andere promotie-instituten solliciteren kandidaat-promovendi echter naar een bepaald project en staat van tevoren vast wie de promotor zal zijn. Ook in dit opzicht is de bewegingsvrijheid van de nieuwe promovendus kleiner. Ik doel hier op de beperking van de intellectuele bewegingsvrijheid. Rooijackers constateert dat van de Nederlandse promovendi oude stijl ongeveer de helft tot het promotieonderwerp kwam op basis van eigen keuze. Voor de Anglo-Amerikaanse groep van respondenten lag dit percentage op 72%. 12% van de Nederlandse promovendi startte op basis van een onderzoekopdracht.¹⁹⁶ Het onderzoek van Van Hout bevestigt dat steeds meer de nadruk gelegd wordt op een planmatige benadering van het fundamentele onderzoek door de nationale wetenschapsorganisaties NWO en KNAW. Veel sterker dan in 1982 zijn onderzoekopdrachten van universiteiten of andere (gelieerde) instellingen bepalend voor het promotieonderzoek.¹⁹⁷ Ook in dit opzicht is er dus sprake van gebonden arbeid.

Bomhoff formuleerde een afkeer van dit aspect van het nieuwe stelsel als volgt. 'Hervorm het systeem dat van AOI's en OIO's lijfeigenen maakt van hun promotor. Jonge doctorandi krijgen in Nederland een tijdelijke aanstelling voor een specifiek project en moeten dan een proefschrift schrijven over een van hogerhand verordonneerd onderwerp...[.] Wie nog aan het begin staat en een proeve van bekwaamheid moet afleveren, heeft er recht op zijn of haar eigen onderwerp te kiezen en in vrijheid te selecteren welk team van begeleiders het beste past bij eigen talent en creativiteit. Laat de 'markt' maar werken. In de praktijk zijn veel hoogleraren gelukkig liberaal en staat zij de hen toegewezen promovendi toe tijdens de rit te wisselen van onderwerp. Maar in feite pleegt iedere hoogleraar die zo denkt contractbreuk ten opzichte van NWO, dat promovendi met belastinggeld financiert op basis van een tot in het belachelijke gespecificeerd vierjaars onderzoekplan dat vaak al vastligt voordat de doctorandus die het moet uitvoeren het te zien krijgt.'¹⁹⁸

De wederzijdse keuze van individuele promotoren en promovendi is niet meer allesbepalend voor het aangaan van de relatie. Een citaat uit een gesprek met een van de Instituutspromotoren illustreert deze ontwikkelingen.

‘Vroeger kwamen ze naar hun promotor als ze al een tijdje in het vak zaten. Die keuze was dus heel wat bewuster. Waardoor de identificatie en de aanpassing eigenlijk al geschieden voordat de relatie ontstond. Dat is een verschil met de hedendaagse Instituuts-aio's. Waar je geselecteerd wordt, en dan je promotor moet vinden. En die promotor moet dat dan goed vinden...De vroegere promovendi hadden een soort zelfselectie. Zelf kozen ze: “Dààr wil ik graag bij promoveren. Daar werk ik bij, wij doen ongeveer dezelfde soort wetenschapsbeoefening, delen een affiniteit.” En de promotor aanvaardde dat welbewust als een keuze....Bij de nieuwe stijl aio's is het niet een selectie op affiniteit of een zekere mentale congruentie. Maar een selectie op potentieel. Vervolgens moet er een promotor gevonden worden terwijl ze elkaar nog niet goed kennen...De aanpassing en identificatie van die twee, die fase moet dan opstarten. En dat kan, anders dan vroeger, sneller mislopen. Het is een latere selectie en verplichte kennismaking.’

De tegenhanger van gebonden arbeid is woede over ontrouw. Bijzonder gevoelig wordt gereageerd wanneer promovendi zich in woord of daad naar de mening van het eigen instituut niet loyaal tonen. Onregelmatige aanwezigheid, een gebrek aan belangstelling voor het geven van onderwijs aan het eigen instituut en publieke uitingen van onvrede over de eigen instelling worden bijzonder hoog opgenomen.

Eén van de promovendi verbrak na een negatieve beoordeling de begeleidingsbanden met het Instituut en verklaarde voor zijn begeleiding verder een beroep te doen op een hoogleraar aan de universiteit P. Nadat de promovendus af had gezien van een gesprek over de geringe betrokkenheid bij de activiteiten van het Instituut, meldde hij per brief besloten te hebben de associatie met het Instituut te verbreken. De directeur van het Instituut stelde vervolgens aan de docentenvergadering van het Instituut voor de promovendus te schrappen uit de lijst van deelnemers aan de promotieopleiding. Daarbij aantekendend dat de Amsterdamse hoogleraar Y de promotor zou blijven en dat de promotie ook in Amsterdam zou dienen plaats te vinden.

Interessant is dat deze feitelijke beëindiging geen formeel vervolg kreeg in de vorm van een brief aan de promovendus. Het Instituut koos niet voor zo'n mate van escalatie, dat het risico zou kunnen ontstaan dat de heetgebakerde promovendus ook de banden met de Amsterdamse promotor zou verbreken. Een transfer van promotie (en inkomsten) naar de universiteit P zou dan niet uitgesloten zijn. Op dit thema van ‘beheerste uitstoting’ kom ik nog uitgebreid terug.

In dit geval kwam het tot wat geprikkelde woordenwisselingen. Echt escaleren deed het niet, omdat duidelijk was dat de betreffende kandidaat wel in Amsterdam zou dienen te promoveren, met de hoogleraar uit P als gastpromotor.

Ook minder zware gevallen van ontrouw worden altijd waargenomen. Zo ontstond irritatie toen twee promovendi, die ook sterke banden hadden met andere instituten buiten Amsterdam, met regelmaat dáár werkten en zich niet vaak in Amsterdam lieten zien.

Voor de promovendi is allesbehalve sprake van een vrije arbeidsmarkt na de start van de aanstelling en na het ontstaan van een relatie met een promotor. Veeleer zou men dan kunnen spreken van gebonden arbeid: ondanks de formele vrijheid om van werkplek en promotor te mogen veranderen leert de praktijk dat zoiets alleen kan op straffe van een ernstige verstoring van de contacten in een deel van het academische netwerk. En dat is weer schadelijk voor de carrière na de promotie. Een van de meest schrijnende voorbeelden daarvan betreft een promovendus die solliciteerde naar een promotiebeurs van het Instituut. De kandidaat meldde niet een aanbevelingsbrief te kunnen overhandigen van de hoogleraar die haar in Utrecht bij de doctoraalscriptie had begeleid. Deze had geweigerd dergelijke steun te bieden omdat 'zij hoopt mij eens bij haar eigen vakgroep te kunnen aanstellen.'

Het volgende citaat uit een gesprek met een promovendus die niet in Amsterdam was aangesteld maar wel aan de opleiding van het Instituut deelnam, illustreert de irritaties van een promotor die een van zijn promovendi ziet vertrekken omdat deze elders met succes naar een aio-plaats heeft gesolliciteerd.

'Ik <de promovendus> heb een brief met de volgende strekking geschreven naar mijn promotor B [de promotor aan de universiteit waar de promovendus was aangesteld - h.s.]:

"Het onderzoek dat men mij wil laten doen, dat zal niet kunnen [door onvoldoende materiaal- h.s.]. En als ik iets heel anders zou kunnen doen dan wat het terrein van de vakgroep is, wat is dan mijn raison d'être hier in de vakgroep."

B. verweet mij dat ik niet eerder was gekomen met het bericht dat ik al een baan had [aan een andere universiteit- h.s.]. B. zou altijd bereid geweest zijn om elk voorstel van mij te accepteren. Maar wat was dan mijn raison d'être daar... Toen ik zei: "Het onderzoek kan niet", toen zei hij: "Doe dan maar wat je wilt". Dat was voor mij de druppel. Er is een klacht van meer aio's daar dat het promotieonderzoek niet serieus wordt genomen. De aio-projecten zijn slecht, ze lijken in een half uur voorbereid. Er is geen vooronderzoek gedaan. De risico's van het aio-schap komen volledig bij de aio terecht. De begeleiders en promotoren hebben geen kaas gegeten van het aio-onderzoek. B. was diep teleurgesteld. Hij vond mij zo puriteins. Als die andere baan er niet was geweest, dan had ik ook ontslag genomen.'

Het nieuwe promotiestelsel leidde dus tot het volgende. Een promotor geeft aan zijn promovendus de ruimte om volledig naar eigen inzicht en volledig gefinancierd vier jaar te werken aan het boek van zijn dromen. De vlucht uit de vrijheid is het weerwoord. De sturing en verschooning van het promotietraject went sommige of vele (?) mensen aan het idee dat het kennelijk ook zo het beste is.

De beheersing van boven beschreven conflict was mede mogelijk omdat de illoyaliteit niet publiek werd gemaakt. Gebeurt dat wel, dan ontstaat een explosieve

situatie. Een instituut kan bijna niet harder geraakt worden dan door publieke negatieve berichten uit eigen kring. Het meest gevoelig is men voor publieke verklaringen van individuele promovendi. Maar ook de geanonimiseerde uitkomsten van enquêtes worden angstvallig in de gaten gehouden.

Het volgende voorbeeld verhaalt van de escalatie na publieke uitspraken van een elders aangestelde promovendus die aan de promotieopleiding van het Instituut deelnam.

In een universiteitsblad wordt I geïnterviewd. Hij meldt onder andere het volgende.

‘Ik was eerst aio in X. Daar ben ik opgelucht vertrokken. De begeleiders daar waren vriendelijk, maar daar was dan ook alles mee gezegd. Ik kon er nooit terecht als ik ze nodig had. Veel sociaal-wetenschappelijke aio's in X zijn gestopt vanwege de slechte begeleiding en het lage salaris. Daarentegen heeft in Amsterdam niemand er de brui aan gegeven. Er zijn hier wel aio's weggestuurd omdat ze onvoldoende presteerden. Hier wordt je streng in de gaten gehouden. Op gezette tijden moet je een paper inleveren en de selectie is zeer streng. Zo'n onderzoekschool geeft je binding. In X hing alles als los zand aan elkaar.’

Een scherpe reactie van het instituut waar de promovendus is aangesteld is het gevolg: ‘... jouw interview [is] zeer schadelijk voor universiteit, faculteit en onderzoekschool. Het beeld dat je schildert [...] is volledig in strijd met de feiten. Daarom verzoek ik je dan ook dringend het bericht te rectificeren. Indien de titel en de teneur juist zijn, zou ik het op prijs stellen indien je de formele consequenties zou willen trekken en hier officieel ontslag te nemen.’ Aldus de directeur van het betreffende instituut in X.

De zaak kon uiteindelijk worden uitgepraat en tot een oplossing worden gebracht.

Ontrouw stond ook centraal in de volgende kwestie.

M, aangesteld aan de universiteit Z, meldde zich aan voor een cursus van het Instituut. M kreeg geen financiële bijdrage van zijn instituut voor het volgen van deze cursus in Amsterdam. Toen dat hem niet verhinderde om toch - op eigen kosten - aan de cursus mee te doen, kreeg hij te horen dat het absoluut onwenselijk was dat hij in Amsterdam een cursus zou volgen over een onderwerp waarvoor hij even goed in Z terecht kon. De promovendus gaf toe aan deze druk en trok zich uit de Amsterdamse cursus terug.

Deze voorbeelden maken duidelijk dat de postdoctorale instituten met grote gevoeligheid registreren wanneer een promovendus de banden met zijn of haar eigen instituut, naar het oordeel van dat instituut, niet serieus genoeg neemt. Een collega-promotor uit S liet zijn ergernis blijken toen één van de tientallen promovendi van zijn instituut, die deelnam aan de promotieopleiding in Amsterdam, een artikel ondertekende met het Amsterdamse Instituut als plaats van herkomst in plaats van het instituut in S.

Het gebonden karakter van de promotiewerkzaamheden wordt niet alleen uitgedrukt via meer symbolische manifestaties van trouw. De harde materiële kern van de gebonden arbeid is gelegen in de verplichting tot het promoveren aan de universi-

teit waar men was aangesteld. Dat is een ongeschreven wet. De monetaarisering van het nieuwe promoveren speelt daarbij een alles bepalende rol. Afgeronde promoties leveren universiteiten een financiële beloning op in de range van f60.000 tot f 120.000. De universiteit doet daarvoor ook een aanzienlijke financiële investering door de promovendus voor vier jaar als aio aan te stellen of een beurs te geven. Een promovendus die, zonder toestemming, op een andere plaats wil promoveren dan waar hij of zij aangesteld is (geweest) overschrijdt onder de nieuwe verhoudingen de grenzen van de aanvaardbaarheid.

In vergelijking met het oude promotiestelsel is er sprake van een aanzienlijke vermindering van de bewegingsvrijheid voor de promovendi. Een promotor vertelde dat onder het oude regime drie van zijn promovendi eigener beweging van promotor wisselden zonder dat hij daar veel tegen kon doen. '[Promovendus] B verhuisde naar [promotor] K. Ik denk dat B, terecht, van mening was dat K's academische patronage machtiger was dan de mijne. En ik denk ook dat hij dat belangrijker vond dan de theoretische begeleiding die ik hem kon geven... Dan was er L die vertrok nadat een collega en ik het veldwerk en 95% van de dissertatie hadden begeleid. We bespraken juist de eindversie van de inleiding en de conclusies toen L overstapte naar een (toegeeflijker?) promotor aan een andere universiteit. Ik vraag me nog steeds af waarom hij dat deed. Ik was ongelukkig met bepaalde passages in het manuscript die ik absurd vond en waarmee hij zich belachelijk zou maken. Ik drong er ook op aan een artikel van onze collega Z te bestuderen en te verwerken. Dat zou zijn dissertatie doen aansluiten bij een bredere wetenschappelijke discussie. Hij ging daarover echter nooit met mij in discussie, hij liep gewoon weg... Hij zei dat hij er geen tijd meer aan wilde besteden en dat de promotor [aan de andere universiteit] zijn dissertatie zonder enig voorbehoud accepteerde... Tot slot was er [promovendus] R. In dat geval besloten we min of meer in samenspraak dat de overgang naar een andere promotor voor de hand lag gezien de inhoud. Ik begreep en steunde die overstap. Maar het afbreken van zo'n relatie na jaren van intensieve samenwerking is moeilijk voor beide partijen, hoewel dat per betrokkene verschilt.'

De onbespreekbaarheid van de patronage

Patronage wordt enerzijds expliciet ervaren en verwacht, anderzijds voltrekt zij zich zonder dat de deelnemers er in het openbaar over willen spreken. Patronage voltrekt zich niet alleen op een ongrijpbare wijze, maar is als onderwerp van bespreking ook taboe. Men lijkt selectieve bescherming eerder stilzwijgend uit te delen of te incasseren dan dat men dit aspect van de academische selectie graag aan de orde gesteld ziet. Misschien vindt men selectieve bescherming te veel op gespannen voet staan met de

meritocratische ideologie. Als patronage aan de orde wordt gesteld, is dat vrijwel altijd in kritische of beschuldigende zin.

Symptomatisch voor de behoedzaamheid waarmee het onderwerp benaderd wordt is bijvoorbeeld het volgende. Eind 1994 bezocht een internationale visitatiecommissie het Instituut. In een besloten gesprek met deze commissie stelden de promovendi het thema van de patronage aan de orde. Maar in het rapport van de hoogleraren Scott, Tilly, Nowotny en Bêteille vonden de promovendi daar niets van terug. 'Patronage verhoudingen binnen de school. Onduidelijke verdeling van gunsten. Ik herinner me nog dat Scott naar aanleiding hiervan vertelde over het Amerikaanse systeem waarbij scholen "objectieve" lijsten produceren van de kwaliteit van hun graduates, waardoor gunsten en patroon-cliënt verhoudingen zouden kunnen verminderen. Ik geloof niet dat ik daar voor zou zijn, maar het hele onderwerp - hoe het belang van patronage-verhoudingen enigszins te beperken in een tijd dat gepromoveerden daar steeds meer afhankelijk van worden vanwege de beroerde arbeidsmarkt - wordt m.i. onterecht helemaal niet aangesneden in het rapport.'¹⁹⁹

Even belangrijk als de inhoud van deze passage is het feit dat de promovendus heel lang aarzelde om mij de brief te geven waarin deze passage voorkwam. De bespreking van academische patronage is niet 'bon ton'. Het zijn de momenten van protest tegen ongepaste bescherming of teleurstelling en woede over een vermeend gebrek aan wederkerigheid dat patronage aan het oppervlak van de publieke communicatie verschijnt. Maar de connotatie is dan duidelijk negatief. Dit belangrijke aspect van de academische relaties wordt vrijwel nooit op een positieve wijze naar voren gebracht. De volgende passage uit het voorwoord van een dissertatie is in dit opzicht uitzonderlijk.

*'During the past few years I have received help from many people. First and foremost, from Prof. Jan Breman: being an expert on patronage relations, he acted as a patron during every phase of the study. He provided me with the necessary contacts in Holland and India, supported me in getting funds to follow a two month language course in gujarati in Ahmedabad in 1985, and helped me to get a Ph.D. scholarship. I benefited greatly from his guidance before my departure, his visit during my fieldwork, and from his comments on the various drafts of the thesis.'*²⁰⁰

De volgende citaten illustreren het bestaan van de academische patronage en tevens de negatieve gevoelens die deze oproept als men - op een bepaald moment - niet de voordelen geniet.

In het eerste geval protesteerde een wetenschapper tegen het feit dat naar zijn mening drie collega's, die een aanzienlijk bedrag van WOTRO²⁰¹ te verdelen hadden, een te gesloten beleid voerden bij de toekenning van gelden voor promotie- en postdoc-onderzoek. De drie wetenschappers dienden een WOTRO-programma voor het te verdelen geld te formuleren. Hun werk werd door degene die zich naar zijn

gevoel ten onrechte gepasseerd zag van het volgende commentaar voorzien in een schrijven aan het WOTRO-bestuur.

[Het onderzoekprogramma voor de verdeling van de WOTRO-gelden] draagt ook in inhoudelijk opzicht het signatuur van genoemden. Of, zoals een van niets wetende collega [...] opmerkte: "Grappig, alle hobbies van de drie staan er in". Ik vond dat laatste eerlijk gezegd ook, maar vond het niet grappig. Het rook een beetje naar bevordering van eigen belangen in academia. Omdat de criteria voor voorstellen echter zeer ruim waren, en ik me niet kon voorstellen dat particuliere belangen hoogtij zouden vieren heb ik toch een voorstel ingediend....' [De schrijver van deze brief ontving een afwijzing en vroeg om een toelichting. Deze ontving hij niet. Hij vervolgde in zijn brief:] 'Ik ben niet wantrouwig ingesteld. In het verleden - ik heb tenslotte in ZWO en WOTRO adviescommissies gezeten - heb ik vaak tegen aanvragers die teleurstellingen vanwege afgewezen aanvragen omzetten in beschuldigingen van vriendjespolitiek gezegd dat zulke beschuldigingen naar mijn overtuiging ongegrond waren, in elk geval in z'n algemeenheid. Wat betreft de commissie [...] ben ik daar niet meer zo zeker van. In tegendeel, ik heb sterk de indruk dat deze commissie [het geld] gebruikt voor de wetenschappelijke belangen en belangstellingen van een van de bestuursleden en een tweetal collega's die hij uitnodigde. Ik vind dat weerzinwekkend en ik protesteer tegen deze gang van zaken.... Ik nodig het bestuur van WOTRO uit mijn indruk, die ik overigens met anderen deel, teniet te doen door opening van zaken te geven van alle aanvragen, toekenningen, overwegingen en onvermelde agenda's.' [De schrijver ging niet in op de suggestie om via een postdoc-aanvraag te participeren in dit programma. Naast een inhoudelijk bezwaar was er het volgende]. '[Ik] wens niet op grond van een klein toegeworpen restje als alibi, dat de commissie ook aan anderen heeft gedacht, te figureren. Ik veronderstel dat deze terugtrekking geen probleem oplevert. De heren hebben vast nog wel een potentiële volgeling die ze met het vrijkomende geld een plezier kunnen doen.' ²⁰²

De academische patronage wordt hier aangevochten in de vorm van bijzondere bescherming van collega's bij de verdeling van gelden (waarmee cliënten van de ontvangers - promovendi en postdoc's - kunnen worden gefinancierd).

Binnen het Instituut is het in de afgelopen jaren eenmaal voorgekomen dat een patroon in die hoedanigheid werd aangevallen. Drie promovendi vochten de uitkomst van een sollicitatieprocedure aan. In de benoeming van een nieuwe promovendus zagen zij een onterechte bevoordeling van een kandidaat die eerder aan een andere universiteit assistent was geweest van degenen die de benoemingscommissie voorzat.

'Ondanks deze ogenschijnlijk correcte procedure plaatsen wij toch wat vraagtekens bij het democratisch gehalte van de werkwijze. Het vermoeden is namelijk gerezen dat reeds lang bekend was wie de uiteindelijke "gelukkige" zou zijn....'

Bij deze twee voorbeelden zien we hoe patronage in negatieve zin aan de orde werd gesteld bij de verdeling van economische goederen (geld, aanstelling). De geschiedenis van het Instituut leverde ook twee schriftelijke neerslagen van teleurstelling aan de kant van de patroons op het moment dat hun inzet niet kon rekenen op een loyale wederkerigheid van hun cliënten.

In het eerste geval beklagde een hoogleraar zich over het gedrag van een promovendus die, na veel steun van hem ontvangen te hebben, plotseling en zonder vooroverleg de voorkeur gaf aan een nieuwe promotor. De eerste promotor schreef vervolgens een brief aan deze collega waarin hij zijn boosheid over de gang van zaken verwoordde. Na het betreurd te hebben dat zijn collega over deze zaak geen contact met hem had opgenomen vervolgde hij aldus.

‘Het gaat er niet om dat ik [X] dan had tegengehouden. Een promovendus moet kunnen wisselen, en dat gebeurt regelmatig om zeer uiteenlopende redenen, maar er zijn daarbij wel regels van elementair fatsoen... [Een] relatie tussen promovendus en promotor is meer dan een financiële. Het is een morele relatie, en wanneer je die verbreekt, ben je gehouden aan meer dan een mededeling achteraf, in de trant van “Ik ben op iemand anders overgestapt want die heeft geld voor me”.’

In het tweede geval ontspoorde de relatie tussen een promotor en een gepromoveerde, omdat de promotor meende dat tijdens de promotie, die niet aan zijn eigen universiteit had plaatsgevonden, zijn aandeel in de begeleiding onvoldoende tot uitdrukking was gebracht. Hij meende dat de promovendus tekort was geschoten in de organisatie van de verdediging waardoor hij tot een ‘quantité négligable’ was geworden. Daarmee was aan een elementair element van wederkerigheid niet voldaan.

‘Ik startte vier jaar geleden als je promotor en eindigde als iemand die - naast vele anderen - wordt vermeld in je proefschrift en wordt bedankt voor het lezen van zo veel versies van het manuscript... De gang van zaken tijdens de verdediging bevestigde mijn gevoelens dat mijn deelname daaraan niet meer van veel belang was... Ik kan niet verbergen dat ik inderdaad teleurgesteld ben en op dit moment met weinig plezier terugdenk aan het project.’

Patronage, maar niet altijd

Niet iedere promotor-promovendus relatie ontwikkelt zich tot een patronage-verhouding. De ‘standaard’-relatie tussen promotor en promovendus moet onderscheiden worden van de patronagerelatie.

Om te beginnen is er in alle gevallen sprake van een intensieve samenwerking. De promotor begeleidt de promovendus in wetenschappelijk en emotioneel opzicht bij de uitvoering van het promotieonderzoek. De relatie tussen de promotor en de promovendus betreft niet alleen de zakelijke kanten van de overeenkomst. De promotor deelt ook vaak in de zorgen over ziekte, relatieproblemen en familiale tegenspoed. Anderzijds zijn ook de vreugdevolle ontwikkelingen onderdeel van hun contacten. De organisatie van het promoveren nieuwe stijl dwingt daar ook wel bijna toe. Omdat de beheersing van de tijd zo centraal staat, wordt iedere vertraging veel bewuster ervaren en ook geadministreerd. En omdat bijvoorbeeld ziekte en bevalling aanleiding kunnen

zijn voor een verlenging van de financiering van het promotietraject, heeft de promovendus er ook een belang bij om deze onderdelen van het privé-leven onder te brengen in het administratieve systeem en kenbaar te maken aan de ambtelijke professionals en de promotor.

Daarnaast geldt voor alle promotoren en promovendi dat zij zich houden aan een ongeschreven academische etiquette. Zij zullen niet in het openbaar elkaars kwaliteiten in negatieve zin becommentariëren. Promovendi klagen over hun promotoren slechts in beslotenheid bij hun collega's, via enquêtes en, in het uiterste geval, bij de ambtelijke professionals.²⁰³ Promotoren zullen hun teleurstellingen over promovendi slechts in de beslotenheid van een docentenvergadering aan de collega's laten blijken of in vertrouwelijke gesprekken met de collega's of de ambtelijke directeur. Het komt uiterst zelden voor dat een promotor een eigen promovendus in het openbaar attaqueert. Voor de promovendus is dat het ultieme blijk van verloren vertrouwen.

De promovendus en de promotor beheersen niet alleen in het openbaar maar ook in hun onderlinge contacten hun teleurstellingen en woede. Deze zelfbeheersing kan ertoe leiden dat buitenstaanders een idyllisch beeld van promotie-instituten krijgen dat vooral gekarakteriseerd wordt door harmonie, wederkerig hulpbetoon en geïnspireerde wetenschappelijke gedachtewisselingen. Daaronder bevindt zich echter een laag van competitie, grote onzekerheden, ingehouden teleurstellingen en beheerste irritaties.

Het analytisch onderscheid tussen een standaard begeleidingsrelatie en een patronagerelatie is gelegen in het antwoord op de vraag of de promotor al dan niet besluit tot speciale bescherming, voorspraak en voorkeursbehandeling. Dat besluit zal gefundeerd zijn op wetenschappelijke overwegingen, maar kent als voorwaarde dat ook de balans tussen steun en erkentelijkheid in evenwicht is.

Kenmerkend voor de patronage is de combinatie van protectie, voorspraak en het bieden van toegang tot academische beloningen. Ik noem in dit verband de steun bij de sollicitatie, de hulp bij het schrijven van het promotievoorstel en de voorspraak tijdens de beraadslagingen in de sollicitatiecommissie. Vaak, maar niet altijd, bieden de promotoren belangrijke bescherming bij het passeren van de tussentijdse beoordelingen. In een veel kleiner aantal gevallen zijn de promotoren in staat of bereid om de bescherming uit te strekken tot en met de verwerving van een academische positie na de promotie. Hun voorspraak is in dat opzicht onmisbaar. Deze bemiddeling bij het verwerven van een academische positie valt onder de door Blume genoemde 'control over allocation of rewards'.²⁰⁴

Voor de analyse van de relaties tussen promotoren en promovendi is het van belang te registreren dat protectie op zich niet een voldoende onderscheidend criterium is. Promotoren zijn altijd geneigd om in het beraad over de vorderingen van hun promovendi een beschermende positie in te nemen. Protectie binnen een patroon-

cliënt relatie moet op méér zijn gebaseerd, niet op een 'als het maar af komt'. Er moet sprake zijn van een aanzienlijke intellectuele verwantschap. Bovenal moet de promotor het gevoel hebben dat de promovendus echt een talent is en iets belangrijks onder handen heeft.

Kenmerkend voor de academische patronageverhouding is dat zij - maar dat alleen onder gunstige omstandigheden - slechts verdiend kan worden op grond van wetenschappelijke vorderingen en een goed gevoel voor de regels van het spel van steun en erkentelijkheid (zie hoofdstuk X). Wat bedoel ik onder 'gunstige omstandigheden'? Ik versta daaronder dat het oordeel van de patroon regelmatig de toets der kritiek moet kunnen doorstaan van collegiaal-professioneel toezicht. Daar waar de collectivisering zwak ontwikkeld is zullen dankzij de strategische en numerieke afhankelijkheid van promotoren van promovendi gemakkelijk patronagerelaties kunnen ontstaan die een ernstige belemmering vormen voor wetenschappelijke selectiviteit.

Wederdiensten en tegenprestaties

Patronage in zijn traditionele vorm veronderstelt een structuur van prestaties en tegenprestaties. Macrosociale ontwikkelingen zorgen er voor dat patronagerelaties soms niet tot bloei komen, ook als de promovendi een groot academisch kapitaal opbouwen. Daar waar de mogelijkheid tot wederkerigheid op belemmeringen stuit, stokt de patronage. Deze eigenschap van de universitaire patronage staat centraal in deze paragraaf.

In haar 'Patronage as myth' beschrijft Silverman hoe zij aanvankelijk bij haar onderzoek in Colleverde in de beschrijving van de traditionele sociale en politieke structuur veel nadruk legde op patronage. Enige jaren later vroeg zij zich echter af of zij het patronage-aspect niet zwaar had overtrokken. 'I was struck by how limited was the actual extent of reciprocity; within relationships defined (by the natives) as patronage, the actual downward movement of goods or services was rarely very substantial.'²⁰⁵ Het sleutelwoord is hier 'benedenwaarts'. Voor mijn studie is een vraag in omgekeerde richting belangrijk. De benedenwaartse bescherming van de promotor is aantoonbaar aanwezig. Maar wat zijn nu de wederdiensten en tegenprestaties van de promovendi?

Laat ik beginnen met het belangrijke feit dat de Nederlandse promovendi hun patroons of de instituten waarin die werken niet betalen in geld. Zij produceren een dissertatie en betalen zodoende in natura. In toenemende mate zullen de promotie-instituten gelden gaan ontvangen voor voltooide promoties. Op die wijze vindt wel een 'terugbetaling' plaats, maar slechts in een gedeïndividualiseerde vorm. Met hun

dissertaties dragen de promovendi bij tot de status van de individuele promotoren en de versterking van hun positie in de academische arena. De contraprestatie bestaat in hoofdzaak uit loyaliteit. Anders dan onder het oude promotiestelsel accepteert de promovendus een aanzienlijke vermindering van de bewegingsvrijheid jegens de promotor. De wederdienst krijgt ook de vorm van eerstefase-onderwijs dat de promovendus, niet zelden morrend, geeft in de vakgroep waar de promotor werkzaam is.

In een geslaagde patronagerelatie heeft de wederkerigheid ook een intellectuele vorm. Blume stelt dat de meest fundamentele academische beloning daaruit bestaat, dat een wetenschapper zijn werk baseert op de theorie van een collega en zijn interesse-gebied gaat delen.²⁰⁶ Men zou kunnen zeggen dat de afwezigheid van een intellectuele wederkerigheid een fundamentele belemmering vormt voor het ontstaan van een patroon-cliënt relatie. Dit punt werd aan de orde gesteld door enkele promovendi die anoniem commentaar gaven op dit en het volgende hoofdstuk. De nu volgende citaten laten zien dat promovendi zich zeer bewust zijn van de patronageachtige aspecten van hun relaties met de promotoren. Ook de schriftelijke reacties van drie andere promovendi bevestigen deze conclusie. Het eerste citaat is door mij in de 'hij-vorm' gesteld, hoewel onbekend is of het hier om een vrouwelijke of mannelijke promotor gaat. Ter wille van de anonimisering schreven de promovendi, waaronder buitenlandse, allen hun reacties in het Engels.

'You mentioned the cruciality of intellectual reciprocity for the development of a patron-client relationship. This problem has haunted me from the very start, and has guided some of the most important decisions made both by me (and I believe, my supervisor A). This reciprocity was, in some limited way, there between me and my supervisor long before I got this position... And I knew from the non-verbal communication that A would like to have me as a Ph D student before he actually told me. However, there was a major problem: there was no project. Together we fabricated one. After that, the reciprocity sort of got lost. Some of the basic ideas of my research plan came from A. I have tried to work with them, but could not. I hoped A would help me "see the light". But nothing much happened... Apparently, A expected me to carry the project further by myself. And I got frustrated. I saw no future for the basic suppositions of the plan. A told me: "If it is really not your cup of tea, take another approach. It is really important that this becomes your own research." Thank you very much. I didn't think that taking a totally different direction would solve the problem as I felt it would ruin my relationship with A... Some tension started to build up. I felt like I was not taken seriously, and left in the dark. I told A that I didn't feel our meetings were really fruitful, and that even after all this time, I was still always frightened to go and see him. A told me that I was stubborn and difficult, not "open minded" and prepared to listen what he had to say. One day, A, some other people and myself met to discuss one of A's publications. It was my duty to discuss the piece. I attacked it. Afterwards, A told me that he was disappointed about my reaction, and had expected more 'understanding' from me. I responded by saying I had warned A about who I was before he decided to take me as a student. However, at the same time, I felt I needed A. Despite the trouble I felt, I knew I had a lot to learn from A. The dependency of the student on the supervisor which I feel, goes quite far. If there is someone whom I can and should turn to and whose knowledge I need to get this project right, it is A. There is no other, and I can't do it on my

own... But each time we meet, a gesture, a look, can make me fear A has lost faith. Much of the tension which I feel, comes from the contradiction between wanting to please A and thinking I can't. However, in the last instance I know that in order to save my project I will have to accept A's guidance at the same moment creating a form of independence... To me, it is clear that if I can't create the necessary intellectual reciprocity, I am in deep trouble. I can only hope now that A will appreciate my recent developments and that in the future some real intellectual communication will develop between us. And my wish for that to happen has not just to do with "patronage", even though I of course need that too. It is firstly about finding something of an intellectual "home". And to find that, I feel I have to create a new self-identity, "in the image of my maker" (you can take this as irony). Of course all this sounds bombastic, but my emotional involvement is equally strong.'

Ook een tweede promovendus vroeg, zonder kennis te hebben genomen van de eerste reactie, extra aandacht voor het vinden van een balans tussen intellectuele autonomie en het in stand houden van de leer- of beschermingsrelatie.

'We all know that competition for an "aio-plaats" (or, nowadays, a Ph D scholarship) has become extremely fierce. When someone has really set his heart and his mind on a career in the social sciences he (or she) knows, that to become part of the happy few, patronage and inside-knowledge are even more crucial than they used to be... So what you do is, you try to find out informally, what kind of research topics are "in vogue" so to speak - not only within the School, but also to the supervisor you have in mind. And what happens then, is that - often even unconsciously - you become in danger of "selling your intellectual soul" so to speak. The fierce competition and your eagerness to attain "aio-dom" enhances the chance of you writing a research proposal that is, in first instance, to the liking of the School and the supervisor and only in second instance, to your own liking. This is a tricky situation. Because once you have succeeded in attaining your goal (you have established a frail patronage-relationship with a supervisor, and after that you get your admission at the School) the uncertainty hits you twice as hard. The research proposal has your name on it, and you are sincerely committed to making it a successful research, but ... it is not entirely "yours". You have to get into a process of making it "your own", without damaging your relationship with your supervisor (=patron). This can really worsen uncertainty for Ph D students during the first phase of their research and could lead to great mutual disappointment.'

Naast het probleem van de balans tussen wederkerigheid en autonomie wordt de broosheid van de intellectuele en emotionele relatie tussen promotor en promovendus sterk belicht. Het is een relatie van geven en nemen die in het teken staat van sterke onderlinge afhankelijkheid en een tastend op zoek zijn naar elkaars eisen en mogelijkheden. Het is een relatie die zich kenmerkt door extreme onzekerheden, wanhoop, en - soms - gevoelens van vernedering, tijdelijke haat en uiteindelijke verzoening. Veel daarvan staat in het teken van het scheppen van een eigen intellectuele identiteit en onafhankelijkheid. Zeker voor promovendi die hun vooropleiding genoten buiten de sfeer van de onderzoekschool waar zij nu aan hun promotie werken, geldt dat zij - hoe gelauwerd zij soms elders ook waren - weer van voren af aan moeten beginnen met het verwerven van een academische status. Zij moeten zich opnieuw gaan bewijzen, moeten een gevoel krijgen voor de lokale regels van het spel en moeten een relatie opbouwen met promotoren die hen soms onbekend

zijn. Dat proces kenmerkt zich door diepe crises. Wat daarvan te laten merken aan de promotor? En hoe de promotor daarover te benaderen? Promovendi kunnen doodsbang worden bij de gedachte aan de vermoede gevolgen. 'Zou de brief die ik nu aan mijn promotor schreef niet het onmiddellijke eind van mijn carrière betekenen? Waarom moest ik zo lang op antwoord wachten... ik werd vernederd. Later begreep ik pas dat de trage reactie het gevolg was van het feit dat mijn promotor het erg moeilijk vond om een passend antwoord te vinden op mijn brief... Toen hij later mijn kamer binnenliep wist ik dat ik mijn doel met mijn wanhoopsbrief had bereikt. Het speet hem en hij voelde zich ongemakkelijk. Eindelijk was het mijn beurt om hém te troosten!'

Bij de opsomming van wederdiensten van de promovendus is opvallend het niet-afdwingbare karakter van enkele onderdelen daarvan en de afhankelijkheid van het Instituut en de patroons jegens de promovendi. Het is een feit dat de cliënt een aantal verplichtingen op zich neemt bij het aangaan van de relatie. De promotoren moeten echter niet zelden geïrriteerd tot de conclusie komen dat een promovendus onvoldoende of te laat aan zijn of haar tegenverplichtingen voldoet. Dat leidt wel tot beëindiging van de patronage (extra bescherming en voorkeursbehandeling), maar kan - vanwege het grote belang dat de promotor en het Instituut hebben bij de voltooiing - niet leiden tot een stopzetten van de promotor-promovendus relatie.

Omdat iedere promotor slechts een beperkt aantal promovendi heeft, omdat binnen een promotieproject een promovendus uiterst moeilijk vervangen kan worden door een andere promovendus en omdat het heenzenden van een mislukkende promovendus voor het promotie-instituut al snel leidt tot een aanzienlijke kapitaalvernietiging, kenmerkt de academische promotor-promovendus relatie zich door een grote mate van wederzijdse afhankelijkheid die ertoe leidt dat een promotor een mislukkend promotietraject liever laat 'uitdoven` dan te beëindigen via een harde interventie.²⁰⁷

Van promotor tot patroon

Valt er nu een enigszins betrouwbare schatting te maken van de mate waarin zich uit de promotor-promovendus relaties patroon-cliënt betrekkingen ontwikkelen? De patronage kan in eerste instantie tot uitdrukking komen via steun bij de sollicitatie naar een aio-positie of promotiebeurs (bij ongeveer de helft van de promovendi). In een flink aantal gevallen vangt de patronage aan met het schrijven van een aanbevelingsbrief door de promotor waarmee de solliciterende promovendus zijn sociaal kapitaal kan tonen. Met veel voorzichtigheid zou ik willen stellen dat vervolgens bij ongeveer 25% van de 119 Instituutspromovendi de promotoren een betrokkenheid, bescherming en intellectuele investering aan de dag legden die verder reikte dan wat 'gewoon' van een promotor verwacht mag worden.²⁰⁸ Die kreeg vorm via een zwaardere steun dan gebruikelijk bij beoordelingen (in ongeveer 14 gevallen) en actieve steun bij het vinden van toegang tot nieuwe academische posities (in ongeveer 10 gevallen, waaronder 8 van de 23 gepromoveerden). Mijn voorzichtigheid wordt mede ingegeven door het feit dat waar ik eerst bijzondere bescherming meende waar te nemen, in het verdere verloop van de samenwerking soms onverwachte irritaties de kop op staken. De bescherming is dynamisch van aard. De promovendus kan haar verspelen of in de waagschaal stellen.

Ik kom op grond van het voorgaande tot de conclusie dat in een minderheid van de gevallen inderdaad gesproken mag worden van een academische patronage. Het gaat veel te ver om de relaties van alle promotoren en promovendi als zodanig te bestempelen. Een patroon-cliënt relatie kan zich gedurende het promotietraject ontwikkelen. Het omslagpunt is het moment waarop de promotor een voorkeur ontwikkelt die verder reikt dan de normale begeleiding. Bremans 'voorkeursbehandeling' is hier het sleutelwoord, vooral in verband met de verdere carrière.

Men zou kunnen zeggen dat binnen de verhoudingen tussen promotie-instituten en hun promovendi het element van de tegenprestatie van de promovendus in morele zin sterk is ontwikkeld, maar feitelijk moeilijk afdwingbaar is waar dit het proefschrift zelf betreft. Er zijn slechts weinig promovendi die zich ten opzichte van de promotor of het Instituut moreel verplicht voelen om op tijd hun tegenprestatie te leveren. Tijdens een internationale conferentie over de opleiding van promovendi formuleerde een van de docenten van het Instituut het als volgt.

*'... I have already seen some counter effects of the AIO-system. Some students see the AIO-status as just a job to do. They neither have the zeal nor the attitude of those who wanted to take a Ph.D. because they really wanted to take part in the scientific endeavours. I have heard AIO's complaining that in the newly obtained job they unfortunately have to write a dissertation. It had become a **duty**, not a mission or a strong wish any more. This is perhaps another well known counter effect of the civil servant status of the scientific personnel in the Netherlands, a problem which very concretely can be solved by giving Ph.D. students a 4 years fellowship in stead of a formal position.'*²⁰⁹

De stelling is verdedigbaar dat de patronagerelatie pas echt tot volle ontplooiing komt, als de promotor van zins en in staat is om de promovendus na de promotie toegang te verschaffen tot een academische positie. Dan ontstaat er wederkerigheid. Als er geen wenkend loopbaanperspectief is beschikt de promotor niet over macht om de promovendus te houden aan de aangegane verplichting tot een tijdige voltooiing van de dissertatie.

Het niet op tijd voltooien van de dissertatie is in veel gevallen het gevolg van een ontbrekend toekomstperspectief. Het schouderophalend voorbijgaan aan de aangegane verplichting is het stille protest van promovendi tegen de dominanten in het wetenschappelijk veld die niet in staat of van plan zijn om het laatste deel van de door de promovendus vermeende patronagebelofte in te lossen. De afwezigheid van een openlijk protest of een radicale oppositie daartegen moet niet geïnterpreteerd worden als een teken van welbevinden of tevredenheid in de fase van de afronding van het proefschrift. Het maar door blijven werken aan de dissertatie is de reactie van gedemoraliseerde cliënten op de geslotenheid van het universitaire veld en het vasthouden aan de academische carrière als het enig denkbare vervolg op de dissertatie.

Bourdieu spreekt in dit verband van een 'collectieve desillusie' die ontstaat dankzij het niet op elkaar aansluiten van aspiraties en mogelijkheden. 'The structural de-skilling of a whole generation, who are bound to get less out of their qualifications than the previous generation would have obtained, engenders a sort of collective disillusionment: a whole generation, finding it has been taken for a ride, is inclined to extend to all institutions the mixture of revolt and resentment it feels towards the educational system. This anti-institutional cast of mind (which draws strength from ideological and scientific critiques) points towards a denunciation of the tacit assumptions of the social order, a practical suspension of doxic adherence to the prizes it offers and the values it professes, and a withholding of the investments which are necessary condition of its functioning.'²¹⁰

De rolconflicten in de patronage

Anders dan in bijvoorbeeld de Verenigde Staten worden in Nederland zowel de steun en bescherming als ook de beoordeling in handen van één en dezelfde promotor gelegd. De promotor begeleidt de promovendus, is direct betrokken bij de beoordelingen, komt daarbij niet zelden in de rol van beschermer en moet aan het eind van de rit beoordelen of de dissertatie aan de eisen voldoet en kan worden voorgelegd aan de promotiecommissie. Pas op het moment dat de promotor het manuscript heeft vrijgegeven voor beoordeling door de collega's in de promotiecommissie, verandert de

formele status van de promotor van die van begeleider-beoordelaar in die van adviserend lid (van de promotiecommissie).

Van de promotor wordt binnen een intensief en gecollectiviseerd beoordelingssysteem dus niet alleen steun en begeleiding verwacht, maar ook de bereidheid om in collectief beraad te besluiten tot beëindiging van de deelname aan de promotieopleiding en de financiering van het onderzoek. Voor de transformatie van het promotiestelsel was de promotor in de eerste plaats stimulator en begeleider. Een expliciet beoordelend moment deed zich voor op het moment dat de promotor toestemming moest geven voor de overhandiging van het manuscript aan de promotiecommissie. De beoordelingen in de aanloop waren impliciet en resulteerden maximaal in verzoeken om stukken te herschrijven. De hedendaagse beoordeling van promovendi kent daarentegen altijd de dreiging van de beëindiging van het dienstverband of de promotiebeurs.

Door de rationalisering van het promotiestelsel moeten promotoren nu met regelmaat een oordeel over de vorderingen van hun promovendus aan derden doen toekomen. In de praktijk blijken stimuleren en beoordelen moeilijk te combineren. Promotoren geven de voorkeur aan het beschermende element. Een promotor formuleert het als volgt.

‘Wat je ziet is dat de promotor toch altijd een beetje beschermende rol gaat nemen. Dat zie je ook in de docentenvergaderingen. Je kan niet, vind ik, je eigen promovendi laten vallen. Dat is contra je promotorrol... Daar zit het probleem met de promovendus T: collega J kon hem niet laten vallen...

<Waarom kan dat niet? Heeft dat te maken met die afhankelijkheid?>

Nee. Het is een soort morele verplichting die je jezelf hebt opgelegd. Daarom ben ik door ervaring zo wijs geworden in dat selecteren van promovendi. Als je hebt gezegd: ik zal je begeleiden naar het proefschrift, dan moet je het heel serieus doen. Dan moet je al die hobbels met die promovendi proberen te overwinnen. Je moet die commitment aangaan. Een resultaat van een intellectueel en affectief samengroeingsproces... Samen voor die opgave staan om het met name ook door de commissie te krijgen. Dat laat je pas vallen als je zeker weet dat het niets meer wordt... Als je het geval van [promovendus] T neemt. Ik vermoed dat [collega] J bij de beoordelingen in het eerste en tweede jaar twee keer “ja” heeft gezegd terwijl hij eigenlijk “nee” bedoelde. Dat had ie waarschijnlijk ook gemeld als hij geen promotor was geweest. J heeft hem nu pas afgestoten. [Collega] N is nu de promotor. J heeft de trossen nu pas losgesneden. Hij had dat misschien al bij de eerste keer moeten doen, maar vooral bij de tweede keer..., toen de twee andere beoordelaars negatief waren, maar het toch hebben door laten gaan, omdat de promotor er nog in geloofde. Mijn vraag is nu: geloofde die promotor er toen nog

in omdat ie niet kon loslaten ... De promotor gaat dan in de verdediging, want als de promovendus wordt afgewezen, dan wordt de promotor ook een beetje afgewezen. "Je hebt je werk niet goed gedaan." Nou is het te relativiseren omdat promovendi je nu soms in de schoot worden geworpen. Die je móet begeleiden, terwijl je vroeger - als je de affiniteit niet had - die promotie ook niet verder op je zou hebben genomen.'

Wederzijds afhankelijk

Waarom is in de sterk toegenomen collectivisering van het promoveren de één-op-één relatie van promotor en promovendus zo sterk gebleven?

De nieuwkomers in de academische arena proberen veiligheid te verwerven en toegang tot een beperkt aantal beschikbare promotieposities. Zij zoeken daarvoor steun bij personen waarvan zij denken dat zij een belangrijke plaats innemen in de selectieprocessen. Anders dan de voorgangers, die het promoveren vaak combineerden met andere betaalde werkzaamheden, is de nieuwe promovendus voor het verwerven van toegang tot het gefinancierde promotietraject veel eerder gedwongen om de protectie van een promotor te zoeken. In dit opzicht zou men kunnen zeggen dat de afhankelijkheid van de promovendus ten opzichte van de promotor sterk is toegenomen. De promovendus moet veel eerder een relatie tot stand zien te brengen en is daardoor in intellectueel opzicht minder onafhankelijk in de vroege fasen van het promotietraject. Zijn of haar voorganger kon nog het risico nemen om de promotor pas met reeds ver ontwikkelde plannen te confronteren.

Op de academische markt is voor de promovendi in spe het gebrek aan informatie een belangrijk probleem bij het verwerven van een promotiepositie. In veel sollicitatieprocedures is er sprake van een dubbelinformatiesysteem. Er is de officiële informatie over de procedure, de taakomschrijvingen en de arbeidsrechtelijke voorwaarden. Maar daarnaast kan al informeel bekend zijn dat er een gedoodverfde kandidaat is, dat een afdeling zich niet houdt aan een voorkeursbehandeling voor vrouwen, dat men liever heel jonge nieuwe stijl afgestudeerden heeft dan oude stijlers op leeftijd of dat kandidaten veel ruimte krijgen om af te wijken van de officiële projectomschrijvingen. Dat maakt dat promovendi in spe in veel gevallen de informatie en steun zoeken van een patroon-informant.

Maar ook de promotor is afhankelijk.

'De afhankelijkheid van de promotor t.o.v. de promovendus is er natuurlijk ook... Bij een hoogleraar is het toch zo dat je af en toe toch wel eens een promovendus moet afleveren. Vooral degenen die weinig promovendi hebben zijn uitermate afhankelijk van de promovendi die ze hebben. Ik ken een aantal hoogleraren die er maar één of twee hebben of hebben gehad... en die gaan daarmee hun

maatstaven verlagen. Omdat ze toch met iets willen komen. Dat is de afhankelijkheid van de promotor t.o.v. de promovendus.'

Deze promotor stipt aan hoe met de toename van het aantal promovendi dat men heeft gehad ook de optiek op het promotorschap verandert. Men wordt selectiever én durft meer risico's te nemen:

'Dat probleem van "kun je promovendi afleveren als hoogleraar", wat toch een stilzwijgend argument is of je je vak goed doet als hoogleraar... dat hoef ik niet meer te bewijzen. Ik heb een paar interessante proefschriften afgeleverd, dus dat vak van begeleiden dat kan ik ook. Er was één geval waar ik de maatstaven welbewust een beetje verlaagde t.o.v. andere maatstaven... en dat bleek ook meteen in de beoordeling te kloppen. Dat had ik bewust geriskeerd. Andere keren riskeer ik het niet. Pas als ik het eigenlijk klakkeloos door de commissie zie gaan krijgen ze mijn goedkeuring. Nu denk ik van "ik moet een beetje oppassen". Ik moet er niet te veel hebben en ik moet niet te slechte hebben. Slecht is degene die te moeizaam schrijft. Ik kan me nu heel goed veroorloven om te zeggen: ik heb geen zin meer. Ik vind je niet goed genoeg. Dus die afhankelijkheid, die neemt af. Maar die is erg groot bij beginnende hoogleraren of bij hoogleraren die bijna nooit een promotie hebben. En hij komt dus institutioneel terug als je zegt: "We [in het Instituut-hs] kunnen ons niet veroorloven om per 20 opleidingsplaatsen er maar 7 te laten slagen".

<Is het bij die individuele hoogleraar ook een kwestie van "empire building"?>

Status is erg informeel. Hoewel er tegenwoordig wel punten worden toegekend. In Z was het zo dat je 3.000 punten per promotie kreeg. Dat telde mee voor de visitatiecommissie. Het aantal promoties werd opgeteld. Het wordt nu geformaliseerd waar het vroeger informeel was.

Of het "empire building" is?... dat hangt er van af. Je kunt niet al je promovendi in je eigen "empire" te werk stellen. Niet alle promovendi werken binnen jouw "school". Er zijn soms mensen met een gek onderwerp die dan bij jou terechtgekomen zijn.'

Het materiële belang is duidelijk aanwezig voor het collectief van promotoren. Op een belangrijke ontwikkeling in de afhankelijkheid van de promotoren moet hier gewezen worden. Onder het oude stelsel waren geslaagde promoties veel meer een kwestie van academisch prestige en bewezen leermeesterschap. Nu zijn daar keiharde materiële belangen bijgekomen. Hoe langer hoe meer wordt de kredietwaardigheid van onderzoekscholen of promotoren uitgedrukt in gerealiseerde promoties en rendementen. De promovendi oude stijl kunnen gezien worden als 'prestige goods' waarvan niet het materiële voortbestaan van een hoogleraar afhing, maar die wel onmisbaar waren voor de handhaving van sociale relaties en de opbouw van een academisch netwerk.²¹¹ Pas in de loop van de jaren tachtig werd academisch prestige geoperationaliseerd tot een maat voor de verdeling van economisch kapitaal of het voortbestaan van universitaire afdelingen. De verandering van de afhankelijkheid blijkt ook uit de perceptie van de gevolgen van een wisseling van promotor. Werd vroeger vooral de nadruk gelegd op de mogelijke beschadiging van het individuele academische prestige, tegenwoordig wordt een dergelijke stap mede in verband gezien met de collectieve financiële gevolgen voor de desbetreffende universiteit of onderzoekschool (gederfde staatsinkomsten). Een regelmatige productie van proef-

schriften leidt tot een sterkere positie in het verwerven van extra financiën en een vergroting van de mogelijkheden om extra promovendi aan te trekken. Dat is belangrijk voor het aanzien van promotie-instituten en individuele promotoren.

Wanneer we het promoveren oude en nieuwe stijl met elkaar vergelijken, dan luidt mijn conclusie dat de formalisering, de intensievere beoordeling en de collectivisering van de promotorenverantwoordelijkheden niet hebben geleid tot een depatronisering. De grotere vraag naar promotieplaatsen, de strengere beoordelingen, de grotere afhankelijkheid van promotoren jegens hun promovendi en de beperktere mogelijkheden voor doorstroom naar de volgende academische posities leiden tot een continuering van de verticale banden tussen individuele promotoren en promovendi.

Daarnaast betekent de collectivisering ook dat de horizontale banden tussen promovendi aanzienlijk zijn versterkt en dat zij zich nu collectief buigen over hun werkomstandigheden, ervaringen uitwisselen, 'wonden likken', samen cursussen volgen en niet zelden gezamenlijk deel uitmaken van een overkoepelend onderzoeksproject.

Mits de promotoren de moed hebben om onderling hun collegiaal toezicht te willen uitoefenen, leidt deze patronisering niet tot nepotisme en erosie van de wetenschappelijke selectie maar juist tot de versterking van het laatste.

Het overleven van de onzekerheid, genoegens en try-out's

Tot nu toe beschreef ik de wederzijdse afhankelijkheid van promovendi en promotoren in termen van materiële noodzaak, status- en informatieverwerving en noodzakelijke voorspraak. Tot slot wil ik nog ingaan op aspecten die niet verbonden zijn met de verkrijging van een positie, maar met de persoonlijke behoeften van de promovendus en de promotor.

Van der Grinten schreef in een bundel over het promoveren in de rechtswetenschappen samen met enkele andere auteurs over de grote genoegens die verbonden zijn aan de begeleiding van promovendi. Hij ervoer het promotorschap als blijk van geschonken vertrouwen en waardering voor zijn wetenschappelijk werk. Dit zijn uitspraken die de ook eerder aangehaalde stelling van Blume bevestigen. Een wetenschapper zal de grootste intellectuele tevredenheid voelen, wanneer collega's zich in hun werk gaan baseren op zijn of haar publicaties. Een succesvolle begeleiding van een promovendus, het door die promovendus geschonken vertrouwen en de waarneming dat de promovendus zich laat inspireren vormen voor de promotor, naast de citaties, het meest tastbare bewijs van geslaagd leermeesterschap.

Omgekeerd geldt dat natuurlijk ook voor de promovendus. Niets geeft zoveel moed om door te zetten dan de waardering van de promotor. Ik gebruik met opzet het

woord moet. Moed is nodig om een project te voltooien dat voor zeer veel promovendi ook met de meest elementaire gevoelens van onzekerheid gepaard zal gaan. Dat geldt zeker voor promovendi die binnen hun promotie-instituut horen van ernstige moeilijkheden, voortijdig beëindigde promotieonderzoeken en getuige zijn van desastreus verlopende publieke besprekingen van andermans werk. Dat is de institutionele kant van de onzekerheid. Maar ook bij het onderzoeksproces zelf hoort onzekerheid.

Het is mede daarom dat ook promovendi aarzelen als wordt gesuggereerd om de begeleiding niet in de handen van één promotor maar bijvoorbeeld bij een commissie te leggen. Toen ik deze suggestie voorlegde aan promotoren en promovendi, reageerde een van de promovendi in een brief als volgt.

‘Ik geloof dat ik in principe een voorstander ben van een begeleidingscommissie. Maar ik heb één belangrijk bezwaar. Zeker in de allereerste fase van een project is het ontzag voor de Professoren en de eigen onzekerheid bij veel mensen bijzonder groot. De adviezen die men van verscheidene zijden krijgt lopen zeer uiteen en je kan in een situatie komen dat, omdat niet duidelijk is wie het meest over jou en jouw project te zeggen heeft, je ook niet meer weet wat je nu van al die adviezen moet vinden. Je kunt dan gaan proberen om ál die verschillende mensen tevreden te stellen. Maar dat lukt niet. Er is het risico dat je stuurloos rond gaat dobberen... Ik denk dat we de enorme invloed (indruk) van gevestigde onderzoekers op nieuwelingen niet moeten onderschatten. Duidelijkheid is m.a.w. gewenst.’

De meeste promotieonderzoeken worden gekenmerkt door ingrijpende beslissingen die vaak ver weg voeren van het oorspronkelijke uitgangspunt. Dat betekent dat niet alleen nieuwe wegen worden ingeslagen, maar ook afscheid genomen moet worden van gekoesterde plannen. Die beslissingen gaan gepaard met onzekerheden die bijvoorbeeld de relatie tussen de theorie en de empirie, het uitbreiden of beperken van het terrein van onderzoek of publieke presentaties van genomen beslissingen betreffen. Ook kan het een tijd duren, voordat men zich heeft ‘neergelegd’ bij de rol van het ‘toeval’ (van een vondst, een niet vermoed perspectief). Ook kan men van zijn stuk raken als vermoede uitkomsten niet worden bevestigd, strijdig blijken te zijn met gehoopte ontwikkelingen of wanneer onverwacht een verre collega onderzoek heeft gedaan dat dicht in de buurt van het eigen project ligt.

Vooraf de momenten dat de promovendi naar buiten treden met geschreven teksten gaan gepaard met onzekerheden. Dat geldt nog veel sterker wanneer de teksten beoordeeld worden in verband met de continuering van de deelname aan de opleiding of toelating tot de publieke verdediging van het proefschrift. Na vele

besprekingen met de eigen promotor komt het werk dan voor het eerst in handen van beoordelaars. Daarbij kan men er nooit zeker van zijn dat het werk niet demotiverend kritisch wordt besproken. De hechtheid van de relatie met de promotor kan daarom ook verklaard worden vanuit deze diepste solidariteitsbehoefte. En nooit wordt die hechtheid binnen de collectivisering zo duidelijk als wanneer de beschermende invloed van de promotor wordt aangewend om de teksten te beschermen tegen het bedreigende oordeel van andere beoordelaars.

Conclusie

Promotoren en promovendi hebben elkaar nodig: psychologisch, intellectueel en ter vergroting van hun sociaal kapitaal. De patronagerelaties leiden enerzijds tot een erosie van de meritocratie, maar zijn anderzijds op zich selectief. Niet iedere promovendus slaagt erin om met zijn of haar promotor een patronagerelatie te ontwikkelen. Het kernthema van de patronage is voor de promovendi dat van de verminderde intellectuele bewegingsvrijheid. Promovendi hebben tegenwoordig minder ruimte om hun eigen promotieonderwerpen vast te stellen en maken kennis met 'gebonden arbeid'. De selectie binnen het nieuwe promotiestelsel bevoordeelt de promovendi die bereid zijn om een deel van hun intellectuele autonomie op te geven. De hiërarchisering van het promotiestelsel noch de patronagerelaties blijven echter onweersproken. Daarover gaat het in het volgende hoofdstuk.

VIII Spanning en oppositie in de beschermingsrelaties

De promotoren hebben met steun van nationale regelgeving een promotieregime ontwikkeld van selectieprocedures, tijdslimieten, verplichte cursussen en beoordelingen. Deze formalisering, collectivisering en hiërarchisering van het promoveren verloopt echter niet zonder slag of stoot. Op tal van manieren laten de promovendi hun onvrede blijken aan collega's, promotoren, onderzoekers en de pers.

Een conflictsociologische analyse van de relaties tussen promotoren en promovendi maakt het mogelijk om een dieper inzicht te verkrijgen in de uitwerking van een doelbewust nagestreefde strengere cultuur binnen het wetenschappelijk onderzoek. Hoe wordt daarop gereageerd door de promovendi, is er oppositie waarneembaar en leidt dat tot een erosie van dat strengere beleid?

De analyse moet beginnen met een overzicht van de typen problemen en conflicten die zich in het nieuwe promotiestelsel manifesteren. Enerzijds ontstaan er nieuwe soorten conflicten en problemen vanwege de collectivisering van het promoveren. Anderzijds stuiten we op botsingen en kwesties die van oudsher tussen promotoren en promovendi hebben gespeeld maar die nu door de collectivisering van het stelsel sneller zichtbaar worden, in aanmerking komen voor collectieve behandeling en daardoor ge-deïndividualiseerd worden.

De kernvraag van dit hoofdstuk luidt nu welke problemen en conflicten binnen de collectivisering manifest worden en op welke wijzen de presentatie en de oplossing of behandeling daarvan in overeenstemming wordt gebracht met de voortdurende wederzijdse afhankelijkheid van promotoren en promovendi.

De verandering

De relaties tussen promotoren en promovendi zijn een nieuwe fase ingegaan. Er is collectieve oppositie van promovendi. Er zijn promotoren die met hun collega's over de begeleiding en vorderingen praten. Promovendi praten vaker over hun ervaringen met meer lotgenoten. Er is sprake van een collectivisering van promotieproblemen. Collega-professoren, ambtelijke toezichthouders en onderzoekers buigen zich met regelmaat over de begeleiding van promovendi. Binnen promotieopleidingen en in informele contacten met talrijke collega's zal men van gedachten wisselen over begeleidingsproblemen. De nieuwe promovendi kunnen zich vier jaar grotendeels op hun eigen dissertatie concentreren en als onverhoopt vertraging optreedt, dan wordt dat op z'n minst gesignaleerd en tot onderwerp van gesprek gemaakt. Het gezinsleven wordt in het promotieregime geïncorporeerd door de vertaling van privé-zorgen in uitloop, verlof of 'overmacht' die extra tijd oplevert.

Een vergelijking van de promotor-promovendus relatie in het Instituut met de conclusies van Rooijackers na zijn onderzoek onder 'oude stijl' promovendi in 1986 laat het volgende zien. Van de 26 respondenten in Rooijackers' studie stonden er minstens zeven langdurig onder emotionele druk die direct verband hield met de relatie met de promotor. Vijf daarvan waren na verloop van tijd met een andere promotor en soms tevens met een ander onderwerp in zee gegaan.

'Onbespreekbaarheid van geschillen en problemen zou - zo blijkt uit de "case histories" - vaak troef zijn aan de universiteiten.'²¹² In het Instituut zijn problemen daarentegen wel onderwerp van gesprek. Promovendi bespreken ze onderling en melden ze met de nodige terughoudendheid in gesprekken met de directeur; promotoren wisselen erover van gedachten in hun docentenvergadering. Niet zelden zijn interventies in de begeleidingsarrangementen het gevolg. Men zou dus kunnen zeggen dat de collectivisering leidt tot een snellere explicitering van problemen in de relaties tussen promotoren en promovendi. Dat gaat gepaard met een verruiming van de mogelijkheden om personele veranderingen aan te brengen in de begeleiding. In dit opzicht is de bewegingsvrijheid van de promovendi en promotoren vergroot. Die ontwikkeling spoort met aanbevelingen die Rooijackers formuleerde. Hij bepleitte meer collectieve aandacht voor de regeling van vraag en aanbod tussen promotoren en promovendi. Die relaties moeten ook losser worden. 'Er zijn betrekkelijk veel promovendi en promotoren die elkaar, vaak beginnend in het wetenschappelijk vlak, niet liggen maar die de relatie toch niet verbreken.... [Daarnaast zouden er] meer en meer geregelde contacten moeten plaatsvinden tussen promotoren en hun promovendi, eventueel ook tussen promovendi onderling. Deze contacten zouden in elk geval minder vrijblijvend kunnen zijn dan tot nu toe doorgaans het geval is.'

Het verbindende element in deze aanbevelingen is dat van de collectivisering, het maken van het promoveren tot een punt van collectieve aandacht, regeling en stimulering.

Alvorens in te gaan op de behandeling en beheersing van moeilijkheden en conflicten is het nodig om een overzicht te geven van de inhoud daarvan. Ik begin met een oorzaak van veel spanningen in het nieuwe stelsel: de pogingen tot beheersing van de promotietijd.

De tijdstrijd

De veranderingen in het promotiestelsel hebben als belangrijk kenmerk de veel sterkere regulering van de tijd. We kunnen deze ontwikkeling interpreteren als de omslag van een ongeleide en individuele promotieplanning naar een collectieve regulering van de promotietijd. Deze bestaat uit een *comprimering* van de promotietijd (promoveren in een kortere kalenderperiode), een opdeling van het vierjarige

promotietraject in toetsbare fasen (*segmentering*), permanente *tijdmetingen* en de aanwezigheid van ambtelijke professionals (*tijdwaarnemers*), voor wie de 'tijd zorg' een belangrijk deel van hun functie is.²¹³

Men kan ook spreken van de transformatie van een passieve naar een actieve tijdbepaling.²¹⁴ De promovendus oude stijl reageerde in de planning van het promotieonderzoek meer op de mogelijkheden die de andere universitaire werkzaamheden hem of haar lieten. In het promotietraject van de promovendus nieuwe stijl overheerst de aandacht voor het promotieonderzoek en een actieve sturing van de daarvoor benodigde tijd. Nadat dat proces in gang is gezet, ontstaat een tendens tot verfijning. Daarin speelt een niet onbelangrijke rol dat door het collectieve en veel meer transparante karakter van de beoordelingen en het vele onderzoek onder promovendi en promotoren de professionele kennis over het promoveren toeneemt. Deze kennis leidt tot het ontstaan van standaard trajecten (vergelijk Nowotnys 'Normalbiographie') waaraan nieuwe promovendi gemeten worden.

Promovendi leggen zich niet neer bij dit nieuwe regime. Een verholde maar daadwerkelijke oppositie krijgt vorm in het strijdperk van de tijd. Promovendi verzoeken om meer tijd, uitstel en verlenging. Soms overleggen of verzoeken ze niet, maar negeren zij daadwerkelijk de gemaakte tijdafspraken. De communicatie tussen de 'tijdwaarnemer' (de ambtelijk directeur) en de promovendi is er een van een maskerade van strengheid-met-een-knipooog en grenzen-verkennend-kiekeboe-spelen. Daarachter gaat echter een krachtmeting schuil rond dat onderdeel van het promotieregime dat de hiërarchie het meest duidelijk toont. Tijdens het promotietraject ontwikkelen de promovendi steeds meer distantie ten opzichte van het tijdregime.

'Maar zo'n datum die gesteld wordt, en dan kost wat kost, het moet dán klaar zijn... Dat doe ik niet. Ik werk vier dagen per week. Ik ben redelijk bezig. Ik produceer iedere week wat. Ik heb nu twee maanden per hoofdstuk gepland, en daar staat gewoon twee maanden voor. Dan blijkt dat ik een paar maanden extra nodig heb, dan heb ik iets van: "Het kost blijkbaar meer tijd." Wat moet ik dan doen? Moet ik dan tot iedere avond twaalf uur werken..en de volgende ochtend om 7 uur op? Weekend er aan besteden.. Sorry, het moet wel leuk blijven... Ik zal de laatste zijn om te zeggen: "Als je geen druk hebt, dan werk je beter." Als ik onder druk sta, dan doe ik meer. Ik wil en voel die druk ook wel, soms denk ik "Als ik meer zou lezen en denken, dan zou het beter worden, maar het moet af!".... Ik heb maar een jaar in het veld gezeten. Dus heb ik niet het materiaal om een boek als dat van H [een docent van het Instituut,h.s.] te schrijven. Dat is ook helemaal niet erg. Ik wil er wel instoppen wat ik in me heb. Ik weet niet of je bang hoeft te zijn dat ik hier jaren mee bezig zal zijn. Ik heb nu iets van: het blijft nog steeds leuk, maar ik moet er niet aan denken.... Dat is mijn eigen druk. Ik wil straks wel een echte baan.... Ik wil ook van m'n kind kunnen genieten. Ik heb daar een regeling voor, als ik me daar aan houd, dan zijn alle partijen tevreden... Als je ziet hoeveel echtscheidingen er plaatsvinden tijdens of na het proefschrift, dan denk ik... "Kom op, zeg".'

[interview in laatste jaar van aanstelling]

De tegenhanger van de langzaam groeiende distantie van de promovendi ten opzichte van het tijdregime is de langzaam groeiende machteloosheid onder promotoren. Eén hunner omschrijft dat als volgt.

‘Bij iedereen de uitlopende termijnen. Het duurt altijd langer. Het is altijd trekken, trekken, trekken. En dat kan leiden tot wederzijdse irritaties.... Dat onderwerp van P.... Ik wou er toen zelf een boek over schrijven, maar toen zei ik “Het is eigenlijk een prachtig onderwerp voor jou om op te promoveren.” In de hoop dat hij in drie jaar met dat onderwerp klaar zou zijn. Hij heeft er tien jaar over gedaan. Dat is de eerste teleurstelling. Zeven jaar langer dan ik zelf in mijn hoofd had als ik het zelf had moeten doen.... Het is een gevecht om vooral dat tempo erin te houden. En dat lukt alleen maar bij de hele goeie. Waar je niet hoeft te slepen. Maar ook bij J, die toch een ideale promovendus was, zijn toch alle termijnen 6 tot 8 maanden uitgelopen. Met het vervelende gevolg dat ik die maanden na zijn aio-aanstelling wel gefinancierd moest zien te krijgen. Met baantjes. Die hij nodig had voor de afronding. En toen is het werk door die baantjes blijven liggen. Daar heb ik van geleerd dat ik daar heel voorzichtig mee moet zijn en, verdomme, met M gebeurt het weer. Het is wel een gevecht in zoverre: maatstaven handhaven en tegelijkertijd stimuleren dat er echt iets komt. Het is een proces van schrijven en produceren dat je niet kunt dwingen. Als mensen niet echt goed schrijven of die angst hebben voor het witte papier, dan kun je niet zeggen: nu ga je daar zitten en over 24 uur heb je twee bladzijden geschreven. Dat kan niet, dat werkt juist omgekeerd. Bij alle proefschriften die ik heb gehad zijn de termijnen een jaar verschoven. En dan zie je altijd..., dan zijn ze klaar en dan moet alles ineens op stel en sprong klaar... De promotie kan geen maand wachten..., dan mag je niet zeggen “Doe de voetnoten goed”... Dan heb je weer een gevecht van “Nee, neem nou gewoon twee maanden langer.” Door al die ervaringen ben ik heel sceptisch geworden als mensen zeggen: ik ben volgend jaar klaar.’

Een andere promotor rekende af tijdens de gebruikelijke lofwoorden aan het adres van de promovendus aan het eind van de promotieplechtigheid.

‘Off-hand I do not even remember even one instance in which you finished something before the agreed deadline. This brought the staff often to despair and even anger. In those situations I was facing a dilemma - I was absolutely convinced that you would successfully finish your project ... But I also knew that to try to force you would be absolutely counter productive. So I evaded and occasionally even sabotaged all stern measures that were considered by the staff.’

Interessant is dat de promotoren zelf de termijnen gaan relativiseren wanneer de voltooiing van het proefschrift nadert of een aanvaardbare overschrijding van de termijn ertoe kan bijdragen dat het proefschrift naar een zeer goed niveau gebracht kan worden. Het is vaak de promotor die bij de 40ste maandsbeoordeling desgevraagd geen mogelijkheid ziet om de promovendus over te doen schakelen naar een planning die zorgt voor een tijdige voltooiing van de dissertatie. Dergelijke pogingen ziet men als onrealistisch en ook als contraproductief. Aan het eind van het traject is van een tijdstrijd geen sprake meer. De promovendus vecht dan nog alleen tegen zijn of haar eigen klok.

Het volgende voorbeeld illustreert de promotoren-ambivalentie. Het gaat om de promovendus [D] wiens promotor [K] niet tot het Instituut behoorde. Het Instituut had

alle promovendi een brief gestuurd waarin hen nog eens op het hart werd gedrukt dat het proefschrift na vier jaar gereed moet zijn. Deze herinnering werd aangevuld met de mededeling dat na beëindiging van de vierjarige deelname de promovendi hun werkkamer in het Instituut moeten vrijmaken voor hun opvolgers. In het volgende vignet herkennen we de eerdere stelling dat ook promotoren hun distantie voelen ten opzichte van het regime van de tijd. We zien tevens hoe promovendus [D] 'externe eisen van tijd' gebruikt om in te grijpen in het verloop van zijn onderzoek en de ambities van zijn promotor in te tomen. Hij gebruikt als het ware het nieuwe promotieregime om in te grijpen in de relatie met zijn eigen promotor. In feite interveenieerde het Instituut in de relatie tussen [D] en [K] zonder te hoeven verwijzen naar de begeleidingsopvattingen van [K]. De promovendus [D] vertelde het volgende.

'Laatst sprak ik [A] [de wetenschappelijk directeur van het Instituut- h.s.] naar aanleiding van die brief dat we allemaal na vier jaar weg moeten zijn. Toen waren we het er over eens dat ik tot 1.10.1991 kan blijven om de laatste hand aan het proefschrift te leggen. Maar toen zei ie van: "Dat kan jij wel willen, maar [K] doet er vreselijk luchtig over." [K] heeft een houding van: "Als we dat dan niet halen, dan werkt [D] gewoon door."... [A] gaf me een soort waarschuwing, wat ik goed vind, wat ik terecht vind. [A] zegt: data zijn data, niet alleen voor het Instituut maar ook vanuit het belang van de promovendi zelf. Maar [K, de promotor] blijft denken - dat zegt ook wel iets over hoe hartstochtelijk wetenschapper hij is - dat wij het eindeloos leuk blijven vinden. Hij heeft een houding van: "In wat voor soort arbeidsomstandigheden je ook terecht komt, je blijft achter mij doorgaan." Terwijl ik ook tegen hem heb gezegd "Ik wil echt dat in ieder geval volgend jaar eind september de teksten er liggen. Dat het naar de promotiecommissie kan. Misschien zal de promotie voorjaar '92 zijn, maar die teksten moeten er dan al liggen". Dan zit ie te kijken van: "Ja, ja." Maar dat is waar: hij maakt er zelf veel te weinig een hard punt van. Hij vindt dat het onderzoek gewoon goed moet worden afgerond, wat ik natuurlijk ook vind. Maar met zo'n onderzoek kun je gewoon eeuwig doorgaan. Je zult op een moment toch een limiet moeten stellen.'

In de laatste passage herkennen we ook de behoefte van promovendi zelf om ter oriëntatie en bescherming limieten te stellen en een tijdregime te hanteren.

Met die beslissingen over de timing van hun project, hun verzet tegen het regime van de tijd en de bescherming van hun eigen tijd tegen de middelpuntzoekende activiteiten van het Instituut nemen promovendi tegelijkertijd strategische besluiten over de opbouw van hun sociaal en academisch kapitaal. Promovendi zijn sterk geneigd om hun tijd vooral te besteden aan activiteiten waarvan zij menen dat zij een directe relatie hebben met hun promotieonderzoek. In de termen van Bourdieu zijn zij primair gericht op de productie op de korte termijn. In het gebruik van de tijd voltrekt zich een zelfselectie. Via het al dan niet deelnemen aan bijvoorbeeld facultatieve, intensieve supervisie seminars van gastdocenten als Bourdieu of Tilly nemen promovendi beslissingen over de opbouw van hun sociale kapitaal en intellectuele habitus. Met beslissingen over tijd beslissen promovendi over investeringen in de

opbouw van hun netwerk en vergroten of verkleinen zij hun prestige in de ogen van de promotoren.

De reacties op het regime van de tijd spelen ook anderszins een belangrijke rol in de opbouw van het academisch prestige. Promovendi die hun proefschrift verdedigen tussen het vierde en vijfde jaar worden nog niet direct beschouwd als collega's voor wie men geen moeite wil doen bij het verkrijgen van vervolgmogelijkheden in de academische carrière. Zonder dat daarover uitdrukkelijk van gedachten wordt gewisseld onder promotoren, ligt dat anders bij degenen die de termijn van vier jaar ver overschrijden of die bekend zijn geworden als promovendi die altijd uitstel wilden of te laat waren bij de tussentijdse beoordelingen. Een opeenvolging van dergelijke fricties leidt op den duur tot distantie van de kant van de promotoren.

Zeer weinig promovendi botsen tijdens de promotieopleiding frontaal met het regime van de tijd. Bij ongeveer zes van de 119 promovendi ($\pm 5\%$) was sprake van een bij herhaling moeten aandringen op de inlevering van materiaal voor de beoordelingen. Dat het hier ging om meer dan oppositie tegen de hiërarchische aspecten van het promoveren moge blijken uit het feit dat alle zes ernstige problemen ondervonden bij de voltooiing van het promotieonderzoek. Hiermee wordt nog eens duidelijk dat onder de oppervlakte van de tijdstrijd ook altijd problemen of oordelen van inhoudelijke of relationele aard aan de orde zijn. Het regime van de tijd zorgt er via de beoordelingen voor dat problemen minder lang verborgen kunnen worden gehouden.

Schering en inslag zijn de verzoeken om een weekje meer, een maandje uitstel en een herinnering van de directeur. Maar dat zijn onderhandelingen die zich afspelen binnen de context van een acceptatie van de nieuwe regels van het spel.²¹⁵ Onmiskenbaar is echter de richting van een nieuwe ontwikkeling. Zelfs in hun oppositie zijn ook de promovendi op weg naar het creëren van een nieuwe promotiecultuur. Een proces van internalisering van nieuwe normen is aan de gang.

De internalisering van de zuinigheid

Zoals we hierboven zagen zijn er veel aanwijzingen dat het tijdsbesef diep geworteld is bij de promovendi. Sporen daarvan treffen we in verzoeken om tijdsbesparende ondersteuning en de vele gesprekken die zij met mij voerden als directeur. De tijd nam daarin vaak een prominente plaats in. En dan zijn er de brieven van promovendi waarin zij weerstand bieden aan verzoeken om mee te werken aan zaken waarvan zij geen direct nut verwachten voor hun proefschrift. Zij proberen de promotoren dan schaakmat te zetten met een beroep op de nagestreefde tijdige voltooiing van het proefschrift. Tot slot zijn er de brieven en verslagen van de promovendi die op duizenden kilometers afstand van het Instituut met hun veldwerk bezig zijn. Vooral

deze laatste categorie is interessant, omdat deze brieven geschreven worden binnen een context die geen aansporingen van derden kent om de tijd aan de orde te stellen of te laten zien dat men toch zo hard werkt. Het volgende citaat illustreert de grote zorg die men zich over de tijd kan maken. Het is afkomstig uit een brief van een promovendus die nog niet lang in het veld was en reageerde op een schrijven mijnerzijds waarin ik haar vertelde dat ik in mijn studie uitvoerig zou stilstaan bij de tijd.

‘ “Het is laat zoals ieder jaar, de tijd zit krap in haar heden, de dag is steeds weer geweest.”

Sinds ik je brief ontving met het nieuws dat je je volledig aan je studie over het promoveren gaat wijden en dat je daarin ook aandacht aan het onderwerp “tijd” wilt besteden, leek het me een aardig idee de eerstvolgende brief aan jou met deze paar dichtregels - uit een gedicht van Gerrit Kouwenaar - die ik per kaart van een vriend kreeg toegestuurd, te beginnen. De kaart hangt aan de muur naast mijn bureau in mijn optrekje hier in I en ik kan er dus regelmatig een blik op werpen en me bedenken dat die paar regels zeer op mij van toepassing zijn. Maar niet alleen wat het veldwerk of de vierjarige AIO opleiding betreft hoor! Meer een algemene beleving dat er, hoe je het ook wendt of keert, telkens weer een dag voorbij is gegaan. Maar goed, dit is wel een beetje een heavy begin van een tropische brief geloof ik.’

Enkele duizenden kilometers verderop schrijft een promovendus uit het warme K het volgende.

‘Het onderzoek is dus erg gevarieerd, en daardoor krijg je natuurlijk gemakkelijk het gevoel te verdrinken. Plus natuurlijk het feit dat het onderwerp nogal groot is. Soms denk ik wel eens: deed ik maar een survey onderzoek. Dan was het volkomen duidelijk hoe ver je bent, hoeveel questionnaires er al ingevuld zijn en hoeveel er nog moeten.... Regelmatig blijken afspraken toch niet door te kunnen gaan, of ben ik veel langer bezig met praktische zaken dan ik verwacht had. Met name kopiëren is een crime: afgeven aan de kopiërder, bladzijden tellen, formulier invullen, elders gaan betalen, terug met de betalingsbon en dan de volgende dag ophalen. Ook telefoneren is tijdrovend. De dichtstbijzijnde telefooncel is 15 minuten lopen en vaak bezet. En dan hebben ze hier het onhandige systeem dat je na elk telefoontje weer achter in de rij moet gaan zitten... [En over haar talencursus] Vaak heb ik het gevoel dat het enigszins concurreert met mijn echte onderzoek. Het kost veel tijd... [En over haar reizen] In het begin ging ik nog regelmatig met de bus, maar op een gegeven moment heb ik besloten dat dat echt zonde van de tijd is. Gezien de hoeveelheid ritjes op een dag ben ik met de bus wel 1 1/2 uur meer kwijt per dag dan met de rickshaw. Dus dat is wat te gek.’²¹⁶

In dit citaat herkennen we in de passage over de aantrekkelijke kanten van een survey de behoefte aan markeringsmomenten om een langer verloop van tijd meer beheersbaar te maken. Zij was niet de enige. Verscheidene promovendi lieten zich uit over de wenselijke segmentering van het promotietraject. In de meeste gevallen kwam dit punt aan de orde op het moment dat een beoordeling moest plaatsvinden. Enerzijds betekent iedere beoordeling een moment van spanning en onzekerheid, anderzijds waardeert men het dat men gedwongen wordt om werk uit handen te geven. Met name rond de 40ste maandsbeoordeling is er sprake van deze gemengde gevoelens. De

nu volgende promovendus formuleerde een zorg over de laatste fase van de promotieopleiding (voordat de 40ste maandsbeoordeling was ingevoerd):

‘Een manco binnen de huidige opzet van het PdIS [een van de twee voorlopers van het Instituut - h.s.] is volgens mij nog de begeleiding. Niet (alleen) zozeer in kwaliteit, maar wel in kwantiteit (voorzover die scheiding is aan te brengen): te weinig en te druk bezette hoogleraren. Daarnaast biedt de relatieve vrijheid van de laatste twee jaar, zoals die nu in het systeem zit, de AIO's denk ik te veel ontsnappings- en ontwijkmogelijkheden. Ik wil mijzelf hier ook niet van vrijpleiten. Het is moeilijk om zo gedurende de lange/korte tijd van vier jaren de vinger aan de pols te houden.’

De waardering voor deadlines en beoordelingen drukten weer andere promovendi als volgt uit.

- (a) ‘Het is goed om materiaal in te leveren voor een beoordeling. Anders blijf ik met mijn neus alleen in mijn materiaal zitten zonder te kijken of de richting goed is.’
- (b) ‘Goed dat er zo'n deadline is. Anders gaat het zo slepen. Het is nu allemaal ook wel uitgekristalliseerd.’
- (c) meldt dat het schrijven gebeurde onder een stevige tijdsdruk 'wat me overigens redelijk is bevallen.’

In de volgende passage zien we een iets andere vorm van internalisering. Daar spreken de promovendi de taal van de promotoren om deze met hun eigen wapens te verslaan. Hiermee proberen zij te ontkomen aan taken die zij in strijd achten met hun eigen promotiebelang.

‘Het is niet wenselijk dat er druk op aio's wordt uitgeoefend om werkzaamheden te verrichten die de voortgang van hun onderzoek ernstig kunnen belemmeren. AIO's kunnen best onderwijs verzorgen, maar wanneer dat moet gebeuren, wat voor onderwijs dat is en hoeveel tijd daaraan besteed kan worden, hangt af van de individuele omstandigheden van de betreffende AIO.... Nu blijkt nogmaals dat het dagelijks bestuur van het Instituut de AIO's zeer tegenstrijdige berichten stuurt. Aan de ene kant wordt hen op het hart gedrukt in vier jaar klaar te zijn met hun promotiewerkzaamheden en dus efficiënt te werken. Aan de andere kant vraagt het dagelijks bestuur de AIO's werkzaamheden te verrichten die de voortgang van hun onderzoek belemmeren. Ik zou het bestuur van het Instituut willen vragen aan het dagelijks bestuur op te dragen wat meer consistentie in zijn beleid te tonen. Gezien het feit dat de primaire taak van AIO's bestaat uit het voltooiën van een proefschrift, betekent dit dat in de toekomst het soort verzoeken als bovengenoemde achterwege moeten blijven.’

De bazen worden er van beschuldigd dat zij hun eigen regels overtreden. Dergelijke uitingen hoeven overigens geen voldoende bewijs te zijn van een geslaagde internalisering van het tijdsbesef. Maar er is in ons geval toch sprake van meer dan een schijnaanpassing. Promovendi en promotoren zijn kibbelend, onderhandelend of elkaar in een schijnbaar bewegingloze houdgreep houdend bezig om zich in de richting van een steeds dieper tijdsbesef te bewegen. Zelfs in momenten van oppositie is die beweging nog zichtbaar. Een mooi voorbeeld daarvan is de al eerder

gememoreerde en geciteerde reactie van promovendi op het gedwongen vertrek na vier jaar. We zien hierin - anders dan bij de eerste keer van citeren waarbij de nadruk op de oppositie lag - de overname van de promotorenzorg, ter ondersteuning van een afwijkend standpunt van promovendi.

'Het is al enige tijd duidelijk dat niet alle aio's binnen 4 jaar hun dissertatie zullen voltooien. Dit vormt een bron van zorg, voor de aio's zelf en voor het instituutsbestuur. Het bestuur heeft vorig jaar per brief laten weten dat aio's na afloop van hun aanstelling niet van de faciliteiten gebruik kunnen blijven maken... Het is ook de aio's duidelijk dat zij niet ongelimiteerd kamers en computers kunnen blijven gebruiken, temeer daar er nieuwe aio's worden aangesteld. Toch zal ook het bestuur erkennen dat het onwenselijk is mensen tijdens de laatste fase de middelen te moeten ontnemen om hun proefschrift af te ronden... Het gaat hier niet alleen om een aangelegenheid van humane aard. Het instituut zal immers over een aantal jaren op rendementcijfers worden beoordeeld... Wij stellen voor een aparte ruimte in te richten met een aantal (2 à 3?) aan te schaffen computers, waar aio's na afloop van hun dienstverband hun boek kunnen afmaken. Ook hier dient wellicht een redelijke termijn te worden gesteld...' ²¹⁷

De internalisering van het tijdsbesef wordt ook bevorderd, omdat wettelijke regelingen en universitaire uitvoeringsbesluiten vastleggen dat persoonlijke voor- of tegenspoed kan worden uitgedrukt in promotietijd. Er is voor de promovendi nieuwe stijl alle redenen om gebeurtenissen in de privé-sfeer onder te brengen in de nieuwe promotiebureaucratie. Zwangerschap, ziekte, overspannenheid of het overlijden van een naaste kunnen allemaal redenen zijn voor verlenging van de promotietijd en de betalingen die daarmee verband houden. Datzelfde geldt voor andere vertragingen die het resultaat zijn van overmacht (problemen met het verkrijgen van een onderzoeksvizum of complicaties in de veldwerkfase vanwege naderend oorlogsgevaar).²¹⁸

Dit kenmerk van het nieuwe promotiestelsel draagt in sterke mate bij tot een vergroting van het tijdsbesef. Geluk en ongeluk worden nu ook beleefd als verdiende of verloren tijd. Er is voor de promovendi daarmee een sterk belang gelegen in de vertaling van privé-gebeurtenissen in promotietijd. 'They had accepted the categories of their employers and learned to fight back within them. They had learned their lesson, that time is money, only too well.' ²¹⁹ Ook hier kan zich het gevoel voor het spel manifesteren. Een - in de ogen van de promotoren - te kruideniersachtige presentatie van klachtjes en kreuntjes tot een verzoek om verlenging van de promotie-aanstelling kan tot irritaties en dan onvermijdelijke afwijzing leiden.

De collectivisering doet haar eigen spanningen ontstaan

De hierboven beschreven tijdstrijd is een fenomeen dat ontstond door de invoering van het nieuwe promotieregime. Natuurlijk maakten promotoren en promovendi zich ook

vroeger al zorgen over de lange duur van het promotietraject. Zij functioneerden echter niet binnen een systeem dat harde sancties of precieze controle kende. De tijdstrijd is het gevolg van de vele pogingen van de promovendi om aan een strakke timing van hun promotietraject te ontkomen. Kenmerkend hiervoor is het individuele karakter van hun weerstand. Zij onderhandelen ieder voor zich over een maandje later, een verlenging van hun aanstelling of een langer gebruik van onderzoeksfaciliteiten nadat hun aanstelling is afgelopen. De optelsom van al deze individuele daden is een collectieve vertraging.

De collectivisering van het promotiestelsel heeft naast deze optelsom van individuele opposities ook collectieve vormen van weerstand en kritiek doen ontstaan op andere aspecten van het nieuwe stelsel. Dan is het niet een ieder voor zich, maar treft men elkaar en formuleert kritiek op de elite van professoren en ondersteunende ambtenaren. De minst radicale stap is het bekritisieren van leden van het establishment vanwege een overtreden van de regels op basis waarvan zij claimen te regeren. De volgende stap is het beschuldigen van het establishment als zodanig dat het de regels niet in acht heeft genomen. De meest radicale vorm is de verwerping van de principes waarmee het establishment zijn dominantie rechtvaardigt.²²⁰

De oppositie van de promovendi heeft zich beperkt tot de eerste twee niveaus. De bekritisering van een individueel lid van de elite beperkt zich tot de vertrouwelijk-individuele sfeer, vaak tussen promovendi onderling. Zoals elders aangegeven is het in de negen jaar van het Instituut slechts eenmaal - in een situatie van totale confrontatie - voorgekomen dat een der professoren (semi)publiek werd aangevallen. En in die negen jaar ontving ik als directeur ook maar eenmaal een brief waarin een klacht werd gedeponereerd over de begeleiding van een promotor.

In de gevallen van publiek-collectieve oppositie hebben de promovendi nooit individuele docenten aangevallen. De promovendi richtten wel verwijten aan het collectief van hoogleraren, toen zij van de promovendi eisten dat deze bij de wekelijkse lezingen aanwezig zouden zijn maar daar zelf in onvoldoende mate acte de présence gaven.

Enkele malen zijn belangrijke onderdelen van het Instituutsbeleid onderwerp van controversen of nadere onderhandelingen geweest. Ik geef hiervan voorbeelden die tevens illustratief zijn voor de bredere ontwikkeling die het promoveren nieuwe stijl nu kent. Het gaat hier tevens om nieuwe spanningen tussen promotoren en promovendi. Zonder de collectivisering zouden zij niet zijn ontstaan.

1. U stuurt tegenstrijdige berichten

De ambtelijk directeur van het Instituut stuurde een brief waarin hij een aantal promovendi verzocht eerstefase-onderwijs te gaan geven bij de vakgroep sociologie. Een drietal promovendi reageerde daarop. 'Naar aanleiding van eerdere verzoeken is

vorig jaar in een van de huishoudelijke vergaderingen hierover gesproken. Toen bleek ten eerste dat het merendeel van de aio's bezwaren ertegen had om te worden ingeschakeld bij inleidend onderwijs dat veel voorbereidingstijd vergt en nauwelijks aansluit bij hun onderzoekswerkzaamheden. Ten tweede bleek ook dat een aantal leden van de staf grote bezwaren had tegen het inzetten van aio's bij inleidend onderwijs, en zelfs bij onderwijs in het algemeen... Het is niet wenselijk dat er druk op aio's wordt uitgeoefend om werkzaamheden te verrichten die de voortgang van hun onderzoek ernstig kunnen belemmeren.. Aan de ene kant wordt hen op het hart gedrukt in vier jaar klaar te zijn met hun promotiewerkzaamheden en dus efficiënt te werken. Aan de andere kant vraagt het dagelijks bestuur de aio's werkzaamheden te verrichten die de voortgang van hun onderzoek belemmeren.' (brief 1991)

2. Vraagtekens bij het democratisch gehalte

Het Instituut stelde een nieuwe promovendus aan maar werd door vier promovendi op de vingers getikt. 'Ondanks deze ogenschijnlijk correcte procedure plaatsen wij toch wat vraagtekens bij het democratisch gehalte van de werkwijze. Het vermoeden is namelijk gerezen dat reeds lang bekend was wie de uiteindelijke "gelukkige" zou zijn... wij [vinden] het enigszins bevreemdend dat het aio-schap verleend wordt aan iemand die reeds promotieonderzoek verricht heeft en in de eindfase van het schrijven van het proefschrift verkeert. Op de hoogte van het feit dat in zo'n geval een tweejarige aanstelling verleend kan worden, vinden wij het jammer dat op die manier een van de dun gezaaide vierjarige opleidingen voor een meer recent afgestudeerde vervalt... wij [hopen] dat men zich bij een volgende aanstelling meer houdt aan de algemene voorschriften met betrekking tot het werven en aanstellen van een aio en minder gebruik maakt van uitzonderingsregels.' (brief 1988)

3. Volgens het Koninklijk Besluit

Op het moment dat de twee voorgangers van het Instituut fuseren is een besluit in voorbereiding om nu ook bij het instituut waar dit nog niet het geval was een tweedejaars evaluatie in te voeren. De reacties van de aio's variëren van 'geen bezwaar' tot een principiële afwijzing. De schrijfster maakt zich zorgen over de juridische consequenties van het voorstel. 'Volgens het Koninklijk Besluit inzake het aio-schap wordt alleen een verschil gemaakt tussen een contract van een jaar, gevolgd door een aanstelling van drie jaar. De 8e maands paper vormt de overgang tussen beide contracten. De voorgestelde 19e maands evaluatie lijkt een vergelijkbare status te hebben [hiermee wordt de vrees uitgesproken dat ook bij deze tweede beoordeling ontslag een reële optie is-h.s.]... In de procedure staat niet vermeld wat er gebeurt als er onenigheid bestaat tussen de leden van de commissie omtrent het tempo, de voortgang en de inhoudelijke resultaten van het werk van de aio...Een kritische evaluatie van de

rol van de promotor zou tot een van de mogelijke positieve aspecten van de voorgestelde procedure behoren. In praktijk lijkt dit aspect subtieler te liggen. Aio en promotor moeten nog (minimaal) 2 jaar met elkaar werken. Wat zijn trouwens de mogelijke consequenties van een negatieve beoordeling van een promotor door een aio? Afgesloten wordt met twijfel over het nut van de tweede evaluatie. Voorgesteld wordt dat de promovendus met de promotor vaststelt of er een tweede evaluatie moet komen.

4. Vertegenwoordiging in selectiecommissies en docentenvergaderingen.

In 1992 verzoeken promovendi om meer informatie over het waarom van een derde beoordeling (in de 40ste maand) en om enkele vaste cursussen. Zij dringen tevens aan op vertegenwoordiging van de promovendi in de selectiecommissies die nieuwe promovendi benoemen en in de docentenvergadering. De promovendi 'have the opinion that it will not harm their colleagues if they get notice of their general progress. Perhaps, they are sometimes more able to understand or explain any possible "deviation" of their fellows than a supervisor or promotor.'

5. Een billijke werknemersstatus

Eind 1993 startte een discussie over de financiële problemen in het nieuwe promotiestelsel. In het bijzonder het wachtgeld dat Nederlandse universiteiten moeten betalen aan promovendi die na afloop van hun aanstelling nog geen andere baan vonden, werd ervaren als een te zware financiële last. Het debat concentreerde zich op de voorstellen tot de invoering van een experiment met promotiebeurzen ter vervanging van aio-aanstellingen. Deze voorstellen waren onderwerp van felle besprekingen in het bestuur van het Instituut en de faculteit waarmee het Instituut administratief verbonden is. Een van de promovendi richtte zich tot de faculteitsraad en somde de bezwaren van de promovendi op. De promovendus bracht verschillende argumenten in het geding. In de eerste plaats noemde hij financiële argumenten (zijn promotiebeurzen wel goedkoper?) en juridische ('de promotiestudent is een te afwijkende rechtsfiguur'). Tevens kwamen aan bod principiële, sociale en wetenschappelijke argumenten. Samengevat komen deze argumenten op het volgende neer. Promovendi nemen een aanzienlijk deel van de universitaire onderzoeksproductie voor hun rekening. Daarom is een werknemersstatus niet meer dan billijk. De beurs ligt financieel gezien op een te laag niveau. Tevens wordt de stelling geponeerd dat een stelsel van promotiebeurzen minder goed in staat is om de beste afgestudeerden te werven. Tevens zou een daling van het rendement verwacht mogen worden. Op twee momenten worden de machtsverhoudingen tussen de promotoren en de promovendi aan de orde gesteld. 'Het opblazen van de werknemersstatus neemt elke belemmering weg om promovendi tussentijds te lozen.

Nu is het zo dat na de proefperiode van een 16 maanden, een promovendus een aanstelling krijgt voor de resterende tijd. In het stelsel met de stipendia, zal de verlenging van de beurs waarschijnlijk afhankelijk zijn van een jaarlijkse beoordeling van de voortgang. Deze jaarlijkse beoordeling vergroot in sterke mate de onzekerheid van de promovendus en zijn of haar onderhandelingspositie in geval van meningsverschillen met begeleiders of promotoren.... Door de verschuiving in de machtsverhouding tussen promotor en promovendus, zal minder ruimte zijn voor eigenzinnige (invullingen) van promotieonderzoeken. Dit vormt een belemmering voor wetenschappelijke innovatie.' ²²¹

Met name de kwestie van de promotiebeurzen is interessant. De opposanten spreken de taal van de patrons en de managers. Maar er zijn ook aanwijzingen dat hier een strijd tussen verschillende universitaire standen aan de orde is. De promovendi richten zich daarbij tegen de universitaire gevestigden, maar ook - als objectief gevolg van hun streven naar statusbehoud (d.w.z. afwijzing van een beurzenstelsel zonder dat de financiële basis bestaat om het aio-stelsel te handhaven) - tegen de nieuwkomers ten opzichte van wie zij op hun beurt weer een positie van gevestigden innemen.

De collectieve kennis van traditionele teleurstellingen en klachten

Voor een deel zijn we op grond van persoonlijke verslagen, anekdotes en het weinige onderzoek naar promotor-promovendus relaties bekend met spanningen die zich altijd al voordeden tussen promotoren en promovendi. Nieuw is de collectivisering daarvan. Individuele relaties zijn onderwerp van bemoeienis van derden en er is een nieuw type relaties bijgekomen, die tussen collectieven van promovendi en collectieven van promotoren. De beschrijving en analyse van de spanningen in de patronagerelaties dient op twee niveaus plaats te vinden, het individuele en collectieve. Welke spanningen en teleurstellingen zijn waarneembaar op het individuele niveau?

Ikzelf hoorde van zo'n 35 promovendi (29.7%) dat zij ongerust, teleurgesteld of woedend waren over iets dat hun was aangedaan. Daaronder waren 23 promovendi die in meer of mindere mate onvrede toonden over een moment of een fase in de begeleiding van hun promotoren. In twaalf gevallen staken zij hun ontevredenheid niet onder stoelen of banken over een besluit van het Instituut (bijvoorbeeld over een opgelegde herkansing na een beoordeling, een tegenvallende financiële regeling, etc). De verborgen kritiek krijgt de vorm van klagen en de vorm van de daadwerkelijke oppositie. Het klagen betrof bijvoorbeeld de volgende punten.

De promotor volhardde bij een bepaald theoretisch perspectief, terwijl de promovendus daar afscheid van had genomen of wilde nemen.

Naar de mening van enkele promovendi presteerde een docent onder de maat bij de verzorging van een cursus en schoot hij tekort bij de bespreking van de geschreven werkstukken. (Strikt vertrouwelijk en schriftelijk, na mijn aandringen, aan mij gerapporteerd).

Met regelmaat hoorde ik klachten of min of meer berustende of begripvolle opmerkingen over de hoeveelheid tijd die de promotor vrijmaakte voor besprekingen en de zorgvuldigheid waarmee ingeleverd materiaal werd gelezen. Een keer beklaagde een promovendus zich over inconsistentie in de begeleiding. 'Nu hadden we afgesproken dat ik het [zus] zou doen, en nu suggereert hij mij ineens om de compositie van de dissertatie [zo] aan te pakken,' zei de promovendus boos tegen mij.

Een promovendus was boos over de publieke kritiek die hem bij zijn lezing ten deel viel van de kant van zijn eigen promotor.

Een promovendus was diskwalificerend boos over de promotor die optimistisch was over de voortgang der werkzaamheden, maar in die taxatie niet gesteund werd door de collega-beoordelaars. De promovendus viel de promotor in dit geval tweevoudig aan: de promotor had de kwaliteiten van het werk niet op de juiste waarde geschat en zijn symbolisch kapitaal bleek onvoldoende voor de verdediging van de promovendus.

Een promovendus was teleurgesteld, toen de promotor schijnbaar achteloos voorbij ging aan zijn poging om het theoretisch werk van de promotor te integreren in de dissertatie.

Achter de schermen wordt vooral geklaagd over onvoldoende intellectuele ruimte (sporadisch, ik hoorde het drie maal)²²², gebrek aan aandacht van de promotor en onvoldoende patronage. Het laatste punt is niet zozeer tijdens het promotietraject aanleiding voor klachten of teleurstellingen als wel op het moment dat het de promovendus duidelijk wordt dat promotor of Instituut zich niet kunnen of willen inspannen voor een vervolg in de academische carrière.

Het verbindend element is het klagen achter de schermen. De promovendi zijn zo afhankelijk van hun promotor en, wegens de collectivisering van de beoordeling, de andere docenten, dat het maar uiterst zelden gebeurt dat 'the hidden transcript is

spoken directly and publicly in the teeth of power.’²²³ Scott noemt dat de uitzonderlijke momenten van politieke elektriciteit.

Het volgende citaat illustreert de aarzelingen van een promovendus om onvrede naar buiten te brengen.

‘Ik heb X als mijn co-promotor. Van zijn kant zou ik meer de y-kant ondersteund willen zien. Dat gebeurt dus eigenlijk niet. Het belangrijkste is dat hij waarschijnlijk geen tijd heeft. Hij vond het heel leuk om co-promotor te zijn, maar inhoudelijk doet hij nu helemaal niets. Ik wil toch heel graag zo iemand [met die specifieke kennis - h.s.] er bij. Wie kan dat wezen. Kan ik een derde nemen? X dan officieel afschrijven?... Daar zit ik nu een beetje tegenaan te hikken...

<H.S.: Je zei “X vindt het wel leuk om co-promotor te zijn.” Waarom vindt een co-promotor dat leuk, om er vervolgens dan niets aan te doen?>

Ik denk dat het hem toch een bepaalde status geeft. Dat laatste hoofdstuk vier heb ik maanden geleden gegeven. Hij had allemaal buitenlandse reizen in het vooruitzicht, maar “dat was geen ramp.” Twee maanden geleden zag ik hem. Toen zei hij: “O ja, dat hoofdstuk twee, zullen we dat nu eventjes...” Ik: “Zullen we dan even een afspraak...” Hij: “Nou ik heb eigenlijk helemaal geen opmerkingen...het gaat wel prima zo.” Ik was echt in vijf minuten weer buiten. Ik heb al een paar keer gezegd: “X laten we even een afspraak maken, laten we even gaan lunchen en niet op het instituut, want daar gaat steeds die telefoon”... Maar hij is zo druk met zijn eigen dingen. Dan krijg ik eerst een half uur over alle dingen waar hij mee bezig is. En dan heb ik iets van: “ik zal je maar niet meer...”.’

Uit de voorgaande opsomming van klachten verdient de spanning tussen promotoren en promovendi over de wetenschappelijke richting van het promotieonderzoek nadere aandacht. Ik zal daar in detail op ingaan in hoofdstuk X waarin ik de verborgen opdracht aan promovendi en promotoren (losmaken en loslaten) zal behandelen.

Recht in het gezicht

Hiervoor maakten we kennis met de verschillende manieren waarop promovendi vorm geven aan hun verzet tegen bepaalde hiërarchische aspecten van het nieuwe stelsel. Kenmerkend is de beheersing in de oppositie. Uitzonderlijk zijn de gevallen waarin promovendi de grens overschrijden van de besloten naar de openlijke confrontatie. ‘Here the crucial distinction is between a practical failure to comply and a declared refusal to comply.’²²⁴ Het moment waarop de promovendus bijvoorbeeld niet te laat het materiaal inlevert voor een beoordeling, maar mededeelt dat hij te laat zal inleveren en dat ook de collega-promovendi laat weten.

Uitzonderlijk zijn de gevallen waarin individuele promovendi publiek of in een directe confrontatie met een docent of promotor kritiek formuleerden op de docent of het Instituut.

Nr. 1: beklagde zich semi-publiek voor een bezwaarschriftencommissie over de gegeven begeleiding en voerde dat als een belangrijke reden aan voor de onvoldoende prestaties die de reden waren voor de voortijdige beëindiging van de financiering van de promotie (nr.1 heeft inmiddels het Instituut al moeten verlaten). Maar zelfs binnen deze publieke en frontale oppositie maakte de promovendus nog gebruik van een stijlfiguur die het risico op onherstelbare schade in de relatie met de gewraakte promotor zoveel mogelijk moest zien te beperken. De onvoldoende begeleiding zou geweten moeten worden aan het feit dat de promotor veel in het buitenland was geweest.

Nr.2 (elders aangesteld, maar de promotieopleiding van het Instituut volgend): beklagde zich in een gesprek met de promotor van zijn vakgroep van aanstelling over de nonchalance waarmee men hem zijn onderzoek liet uitvoeren (maar hij deed dit toen hij al besloten had om elders een baan te aanvaarden).

Nr. 3: attaqueerde een van de promotoren, nadat deze tijdens een conferentie op een denigrerende wijze aan een collega vertelde dat de promovendus weinig kans zou maken op een succesvolle wetenschappelijke carrière door een bepaalde inrichting van het privé-leven (nr.3 beschikt over nog twee andere promotoren).

Nr. 4: overtrad op het moment van de publieke verdediging van zijn proefschrift de academische conventies door deze publieke bijeenkomst tot een besloten bijeenkomst te maken door niemand van zijn collega's uit te nodigen. Hij ontdeed de bijeenkomst van ieder feestelijk vertoon.

Nr.5: schreef een brief aan het Instituut waarin hij meedeelde de banden te verbreken naar aanleiding van het feit dat de docenten van het Instituut hem bekritiseerden op grond van zijn non-participatie.

Nr 6: schreef een brief aan zijn promotor Y dat 'hij besloten heeft dat Z [de copromotor die in feite als eerste begeleider optrad-h.s.] de promotor zal zijn.' Hiermee tarte hij de hiërarchische verhoudingen op een frontale manier. Het is alleen de promotor die zo'n besluit kan nemen.

Nr. 7: diskwalificeerde een van de Instituutsdocenten door - na daartoe expliciet te zijn uitgenodigd - geen gebruik te maken van de mogelijkheid om commentaar van deze docent op werk in uitvoering te ontvangen. Hij leverde niet op tijd stukken in en vergat afspraken. Nr. 7 heeft een andere docent als promotor.

Nr. 8: diskwalificeerde een van zijn twee promotoren door deze niet of veel te laat op de hoogte te stellen van zijn vorderingen.

Nr. 9: diskwalificeerde publiekelijk de werkomstandigheden aan de eigen universiteit van aanstelling in een vergelijking met het Instituut (zie voor de details hoofdstuk VII).

Nr.10: bekritiseerde het Instituut via een artikel in het vakblad van sociologen en antropologen.

In het achtste geval zijn we in een grijze zone terechtgekomen. Er zijn meer gevallen waarin promovendi hun afspraken jegens promotoren niet nakomen. In veel gevallen zal dit echter niet geïnterpreteerd moeten worden als 'kritiek', als wel als een signaal van inhoudelijke problemen.

Misschien zijn er meer dan deze tien (van de 118 promovendi van de afgelopen jaren) die tegenover hun promotor of het Instituut niet schroomden voor een harde confrontatie. Ik ken ze echter niet. Deze tien frontale opposities onderstrepen nog eens de afhankelijkheid van de promovendi. Deze promovendi voerden hun oppositie op het moment dat zij a) het Instituut al hadden verlaten of aan hun deel van de verplichtingen hadden voldaan of b) niet eenzijdig van de geattaqueerde promotor of het Instituut afhankelijk waren en over alternatieve begeleidingsmogelijkheden beschikten.

Verhulling en anonimiteit

Op grond van de voorgaande voorbeelden van conflicten en problemen is de volgende classificatie mogelijk. Binnen een scala van vele oppositiemogelijkheden bevindt zich aan het ene uiteinde van het continuüm de anonieme collectieve oppositie en aan het andere uiteinde de geïndividualiseerde totale confrontatie tussen de promovendus en de promotor(en). Er is sprake van twee scheidslijnen. De ene is die tussen collectief en individueel. De andere die tussen openbaar en besloten.

De oppositie kan de vorm krijgen van verzet tegen de invoering van voor iedereen geldende maatregelen of de vorm van het klagen bij de ambtelijke middelaars over de begeleiding die hem of haar ten deel is gevallen. De oppositie kan verbaal zijn of kan de vorm van een handeling krijgen waarmee men zich daadwerkelijk onttrekt aan bepaalde voorschriften van het promotiesysteem.

Samenvattend kan ik de opposities classificeren via de paarsgewijze tegenstellingen van publiek - vertrouwelijk, collectief - individueel en verbaal -

daadwerkelijk.²²⁵ Kenmerkend voor alle confrontaties is de beheersing die men aan de dag legt. Als gevolg van de noodzaak om de beschermingsrelaties met de promotor(en) niet te beschadigen zijn verhulling en anonimiteit in de presentatie van klachten dominant.

Promovendi kunnen een politieke boodschap verhullen door de vertrouwelijkheid van de mededeling waardoor de klacht niet op scherp wordt gesteld. Zij kunnen ook kiezen voor de anonimiteit van de enquête of de deelname aan een vergadering over de promotie-omstandigheden waarbij geen professorale of administratieve vertegenwoordigers van het Instituut aanwezig zijn.

Zo brachten de promovendi zo nu en dan een geducht wapen in de strijd ter verkrijging van de aandacht van het Instituut. Dat bestond uit het ventileren van klachten via enquêtes of vergaderingen die buiten het Instituut werden georganiseerd. Dat voorkwam een directe confrontatie, terwijl men er van verzekerd kon zijn het Instituut te bereiken via rapportages die door externe ambtenaren werden opgesteld. De kritiek werd op een indirecte en anonieme wijze geuit en men gebruikte als boodschapper een functionaris van de faculteit ten opzichte waarvan het Instituut voortdurend zijn autonomie moest bevechten. Men klaagde in de optiek van de leiding van het Instituut bij een grotere broer, of liever gezegd een uithuizige oom, en dat vonden die leiders een vorm van grove ontrouw.

Enquêtes, door externe onderzoekers of door de promovendi zelf intern gehouden, zijn bij de dominante partij van een promotie-instituut gevreesd en geliefd. Ze worden op z'n minst altijd belangrijk gevonden. Maar ook grepen de promovendi zo nu en dan de gelegenheid om via de humor hun promotoren met de neus op hun kant van het promovendibestaan te drukken. Tijdens een gezamenlijk diner drukten drie vrouwelijke promovendi, sensueel gekleed, het als volgt cabaretesk uit.

Ik weet niets van geschiedenis
 ik weet niet wat Max Weber is
 Frans versta ik niet, nee geen woord
 en van Marx heb ik nooit gehoord
 maar door u ben ik aangedaan
 en als u mij nou ook zag staan

Van sociologen heb ik geen verstand
 en word door paniek overmand
 als ik lees van die Elias
 geen idee wie dat ook weer was

.....

Als u mij ook wat aandacht gaf
 dan brak de hemel op aarde aan.
 Ik weet best ik ben geen cum laude
 maar probeer het heus
 dan gaat u misschien toch wat van me houden

zelfs van mij, zo'n domme kneus.

Deze en de daaraan voorafgaande paragrafen leerden dat dwars op de horizontale banden tussen de promovendi de verticale relaties tussen promotoren en promovendi staan. Dat belemmert de mogelijkheden voor collectieve oppositie van de laatstgenoemden tegen bepaalde aspecten van het nieuwe stelsel. Andersom hinderen die verticale banden de promotoren in een volledige loyaliteit ten opzichte van het door hen zelf ontwikkelde regime of in het uiten van twijfels over hun eigen promovendi.

Dit alles leidt ertoe dat de communicatie in het Instituut verschillende lagen kent. Dat geldt voor de promovendi, maar evenzeer voor de promotoren. Promovendi en promotoren beklagen zich niet zelden in krachtige bewoordingen over de geboden begeleiding respectievelijk het geleverde werk, maar het komt zelden tot een definitieve breuk. Dat dat mogelijk is komt in de eerste plaats omdat de klachten wederzijds vertrouwelijk blijven. Daarnaast geven de promotoren in hun contacten met de promovendi voorrang aan het ondersteunende aspect van hun rol en bewaren zij de harde kritische oordelen voor het overleg met hun collega's. Soms vinden we een schriftelijke neerslag van deze wens om de relatie met de promovendus niet te belasten met twijfels over de voortgang. Men vergelijkte de slotpassages uit de beoordeling van een promovendus die werd geschreven voor de collega-promotoren en de slotpassage van de voor de rest vrijwel identieke brief die naar de promovendus werd gestuurd.

Eindpassage beoordeling:

'Ik vertrouw er in alle redelijkheid op dat hij zijn studie op tijd zal afronden... Ik heb twijfels bij de uiteindelijke kwaliteit van het product, maar er komt wel een product dat op tijd aan minimum-eisen zal voldoen.'

Eindpassage brief aan promovendus:

'Ik vind dat je het tot dusver prima doet. Ik heb er veel vertrouwen in dat je met een werkbaar resultaat terugkomt.'

En ook de volgende passages zijn tekenend voor de voorzichtigheid die promotoren in acht nemen in het kenbaar maken van hun opinies aan hun promovendi. De promotor schreef het volgende aan de collega's.

'Met het onderzoek is <X> goed gevorderd... In mondelinge discussies weet <X> het werk helder te presenteren. Op papier gaat het vaak nog moeizaam, zowel wat betreft het systematisch ordenen van de gedachten als het nauwkeurig formuleren van zinnen en alinea's. De voorgestelde titel en inhoudsopgave vind ik weinig overtuigend, en de tekst van de Inleiding is soms helder maar al te vaak nog onzeker. Er zal hard gewerkt moeten worden om het proefschrift voor het eind van het jaar te voltooien.'

Toen ik bij de promotor-beoordelaar checkte of een kopie van deze brief naar de promovendus kon, berichtte deze mij dat dat niet de bedoeling was. Een nadere toelichting was wenselijk.

‘De toon <van de voor de collega's geschreven beoordeling> is wel erg mat. Dat zegt waarschijnlijk meer over mijn eigen stemming van dat moment dan over de kwaliteiten van het werk van <X>. Er is geen reden om ons daarover zorgen te maken. Het proefschrift komt er zeker, en het belooft een interessante bijdrage te worden. Laat daar geen misverstand over bestaan.’

Een andere promotor aarzelde over de wenselijkheid van een letterlijk citeren van zijn oordeel in de brief aan de promovendus.

‘Met de stukken heb ik ernstige problemen... Nu je de vraag voorlegt of zij voor <.> een acceptabel proefschriftmanuscript kan hebben afgerond, vrees ik dat ik daarop negatief moet antwoorden, tenzij de komende maanden opeens de geest over haar vaardig wordt en zij in een fabuleuze eindsprint plotseling alle horden kan nemen ... Een overdaad aan detail, een volkomen gemis aan structuur - de lezer raakt het spoor bijster, als men niet al halverwege in slaap valt... Ik weet niet of ik een oplossing kan aanreiken... De toonzetting van mijn commentaar is nogal geïrriteerd, zoals je merkt, en ik weet niet of het een goed idee is om deze opmerkingen ongecensureerd aan haar door te geven.’

Conclusie

In de bovenstaande schets van conflicten en spanningen laat zich een ontwikkeling waarnemen van veel grotere reikwijdte dan de concrete kwesties die in het geding zijn. Zelfs in hun oppositie beklemtonen de promovendi:

- * de noodzaak van een zorgvuldig beheer van beschikbare ruimte, tijd en geld,
- * het stellen van termijnen,
- * de bezorgdheid over het rendement van de promovendi,
- * de noodzaak van juridische consistentie.

Zelfs in hun oppositie onderstrepen de promovendi de leerstukken van de collectivisering die hun patroons jaren eerder startten. Het is maar eenmaal in de afgelopen jaren voorgekomen dat de institutionalisering van de dominantie zelf door de promovendi aan de orde is gesteld. Dat gebeurde toen een aantal van hen om deelname aan de werkzaamheden van selectiecommissies en docentenvergaderingen verzocht. De promotoren gingen daarmee niet akkoord.

Opvallend is de sterk gejuridiseerde vorm van de oppositie: ‘men’ houdt zich niet aan de regels of ontwerpt regelingen die in strijd zijn met regels van een hogere orde. De dominanten worden bestreden met hun eigen wapens en preoccupaties. ‘This consists in stressing the established norms of the rulers of their small kingdom and

claiming that these rulers have violated the norms by which they justify their own authority.’²²⁶

Er bestaat een groot verschil tussen de wijze waarop promotoren en promovendi onderling communiceren en de opinies die men over elkaar ten beste geeft tegenover derden. Scherp geformuleerd komt het erop neer dat in tijden van crisis de promotor en de promovendus de samenwerking in stand kunnen houden door een bewust gebruik van *double talk*. Dit verschijnsel ligt dicht in de buurt van wat Bailey betitelt als *collusive lying*. ‘Collusive lying occurs when two parties, knowing full well that what they are saying or doing is false, collude in ignoring the falsity. They hold it between them as an open secret.’²²⁷ De promotor zal er zo lang mogelijk voor waken de kritiek zo scherp te formuleren, dat hij of zij daarvan een demotiverend effect voor de promovendus mag vrezen. De promovendus hoedt zich zo lang mogelijk voor het tonen van onzekerheid en ontevredenheid. Ze vermijden dus omwille van de harmonie gezamenlijk zo lang mogelijk de openlijke onderlinge confrontatie die altijd sluimert in een proces van losmaking, loslating en daarmee gepaard gaande teleurstellingen.

De oppositie van de promovendi kent zowel individueel als collectief een beheerste vorm. De oorzaak daarvan is niet alleen gelegen in de individuele patronage maar ook in de collectieve. Groepen promotoren verlenen diensten aan groepen promovendi. Door hun inspanningen zijn de onderzoekscholen totstandgekomen en blijven zij vooralsnog bestaan. Het collectief van patroons vervult ten opzichte van het collectief van promovendi dezelfde functie als de individuele promotor ten opzichte van de eigen promovendus. Zij bieden bescherming en voorspraak en zorgen voor de materiële basis van het Instituut.

De collectieve afhankelijkheid van de gemeenschap, de kracht van de individuele patroon-cliënt relaties en het behoren tot een intellectuele gemeenschap (leidend tot intellectuele saamhorigheid en distinctie) verklaren waarom de reconstructie van de academische hiërarchie binnen de onderzoekscholen tot nu toe onweersproken is gebleven. Samenvattend kunnen we zeggen dat op de volgende wijzen de beheersing van conflicten en spanningen wordt gerealiseerd:

- * men vecht het zelden uit, geeft en neemt en verhult de kritiek;
- * promovendi opponeren binnen de regels van het spel en confronteren de promotoren met hun eigen principes;
- * kritiek wordt geëxporteerd (naar een juridische arena als een beoordelingsconflict onoplosbaar is; of via de formulering van kritiek in onpersoonlijke, extern georganiseerde enquêtes);
- * men voorkomt escalatie (door inschakeling van de nieuwe ambtelijke professionals) en maakt gebruik van de vergroting van begeleidingsmogelijkheden die het gevolg is van de collectivisering;

- * men maakt gebruik van de deëscalerende mogelijkheden die de collectivisering biedt voor een met lotgenoten gedeelde verwerking van problemen;
- * promotoren en promovendi zorgen er gezamenlijk voor dat de sociale kern van het Instituut, de configuratie van dyadische relaties, in tact blijft.

Hiermee is ook de vraag beantwoord op welke wijze de wederzijdse afhankelijkheid van promotoren en promovendi doorwerkt in de presentatie van de oppositie en de beheersing van conflicten.

De vraag is nu of de promovendi in hun oppositie geen punten aan de orde stellen die gevolgen hebben voor de individuele relaties met hun promotoren of in de relatie die het duo van promotor en promovendus onderhoudt met het collectief ontwikkelde regime. In hun verzet tegen het tijdregime of de verplichtingen die niet direct te maken hebben met hun eigen promotieonderzoek scheppen promovendi bewegingsruimte voor zichzelf én hun promotoren. Zij wrikken aan de regels waarvan zij weten dat op z'n minst een deel van de promotoren de zinvolheid betwijfelt. Daarmee is potentieel sprake van een collusie van promotoren en promovendi versus de leerstukken van de strengheid van het nieuwe promotiestelsel.

Opmerking [DHS7]: Correcties externe redacteur ingevoerd in hoofdstuk VIII: 11.6.1997, 13.29 uur

IX Beoordelingen

We zijn nu aangekomen op het microniveau van de academische selectie: de beoordeling van promovendi. De context is die van nieuwe strengheid en traditionele beschermingsrelaties. In dit en het volgende hoofdstuk gaat het over de kwaliteiten van de promovendi en de sociale processen waarbinnen de beoordeling van hun werk vorm krijgt. De kernvraag luidt hoe academische verdienste wordt bepaald binnen een structuur van gecollectiviseerde beoordeling waarvan selectieve patronage een belangrijk aspect is.

Zoals gezegd experimenteert het Instituut met een vergaande vorm van collectivisering van het promotiestelsel. De kern daarvan is gelegen in de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de timing van het promotietraject, de promotiecurricula en de selectie en regelmatige beoordeling van promovendi. De promovendi worden tijdens de promotieopleiding drie maal beoordeeld door minstens drie beoordelaars. De uitgebrachte oordelen dienen bekrachtigd te worden door het collectief van promotoren: de docentenvergadering.

Het is niet alleen van belang om de wetenschappelijke beoordelingen van het werk van de promovendi te onderzoeken, maar ook de omstandigheden waaronder deze geproduceerd worden. Van welke sociale verwachtingen gaan de beoordelaars uit, wat is de invloed van het gehoor of het publiek waarvoor men schrijft of spreekt, wat is de invloed van de aanwezigheid van externe controleurs? Welke gevolgen hebben deze omstandigheden voor wat wél en wat niet in de beoordelingen wordt opgenomen? Hoe ontstaan geslaagde en niet geslaagde promotiecarrières?²²⁸ Het gaat er om de officiële documenten over de promovendi niet alleen te zien als de neerslag van hun sterke en zwakke kwaliteiten. Ze worden geproduceerd voor partners of potentiële opposanten, intern en extern, en weerspiegelen de verwachtingen die men dienaangaande koestert.

In het proces dat leidt tot schriftelijk onderbouwde beoordelingen vinden talloze filteringen van twijfels en harde consequenties plaats. Kwaliteit blijkt moeilijk unisono vast te stellen. En is daarom ook object van steeds weer herhaalde onderhandelingen. In de presentatie van beslissingen over promotiecarrières overheerst het principe van de rationaliteit, het kwalitatieve oordeel over het ingeleverde werk. Bij een preciezere bestudering van de adviezen die door de beoordelaars worden uitgebracht en de onderhandelingen die vervolgens plaatsvinden blijkt het grote gewicht van het sociale moment. Daaronder vallen de verwijzingen naar persoonlijkheidskenmerken van de promovendi, het oordeel van de promotor over de relatie met de promovendus en de relaties tussen de promotoren onderling.

Het allesoverheersende kenmerk van het beoordelingsproces is dat van de omzichtigheid. Het respect voor de promotorenprotectie, de angst voor kapitaalverlies en de angst voor het ten onrechte wegzenden van kandidaten maken dat het Instituut met de grootst mogelijke omzichtigheid te werk gaat bij de beoordeling van de promovendi en de uitstoting van diegenen aan wier vorderingen men twijfelt. Het is buitengewoon gecompliceerd om een meritocratisch beoordelingsstelsel te doen functioneren.

Het onderwerp van dit hoofdstuk benader ik allereerst via een categorisering van de promovendi: waarin onderscheiden zich succesvolle en niet of minder succesvolle promovendi van elkaar in de ogen van de promotoren? De tweede vraag luidt welke gevolgen de promotoren verbinden aan hun beoordelingen. De derde hoofdvraag is wat de voornaamste kenmerken zijn van de sociale processen waarbinnen de beoordelingen vorm krijgen. Of concreter : welke gevolgen hebben de beschermingsrelaties tussen promotoren en promovendi voor de introductie van een meritocratische selectie?

Voorwaarden voor empirisch onderzoek naar beoordelingen

Dit hoofdstuk is op zich al een direct gevolg van de collectivisering. Een van de veranderingen ten opzichte van het oude promotiestelsel is dat we nu in staat zijn op gedetailleerde wijze kennis te nemen van de opvattingen van de promotoren over het werk van de promovendi en de gedachtewisselingen die daarover plaatsvinden in hun gelederen. De oorzaak van deze verandering is de introductie van schriftelijke beoordelingen en de uitwisseling van opinies tussen promotoren, waarvan ook weer formele of informele schriftelijke verslagen bestaan. Deze mogelijkheden zijn het gevolg van de bureaucratisering en professionalisering van de beoordeling van de promovendi²²⁹ die zich ook manifesteren via de opkomst van specialisten belast met de organisatie van het postdoctorale onderwijs, de controle op het nakomen van de getimede verplichtingen van de promovendi en de organisatorische ondersteuning van het selectie- en beoordelingsproces. Bij hen concentreert zich ook de institutionele informatie. In tegenstelling tot de promotoren weten zij van alle promovendi wanneer zij beoordeeld moeten worden, zijn zij op de hoogte van de arbeidsrechtelijke situaties en de belangrijke privé-gebeurtenissen die gevolgen hebben voor de instituutscarrière. De ambtelijke professionals zijn ook niet zelden de vertrouwenspersonen met wie de promovendi én promotoren praten over hun problemen. Binnen de beoordelingsprocedures brengen zij het slechte of goede nieuws en zijn zij het ook die vaak zorg dragen voor de *cooling out*.²³⁰

Enkele cijfers

In de periode 1987 t/m 1993 werden 100 promovendi beoordeeld. Men herinnert zich dat deze promovendi op een gespreide wijze werden aangesteld. Onder hen zijn er die in 1987 startten, reeds drie beoordelingen ondergingen en na afloop van de vierjarige aanstelling al promoveerden of nog steeds bezig zijn met de voltooiing van het proefschrift. Aan de andere kant behoren tot de 100 promovendi ook diegenen die in 1993 werden aangesteld en pas één beoordeling ondergingen.

Promotierendement Amsterdamse School voor Sociaal wetenschappelijk Onderzoek per 1.6.1996

Jaar	n = aan- geko- men	- 3 jaar 1	3-4 2	4-5	5-6	6-7	7-8	totaal gepromo- veerd in School	gepromo- veerd buiten School	totaal gepromo- veerd	in progress	rendement per 1.6.1996	rende- ments- prog- nose
1987	16	2	1	4	3	1	1	12		12		75.0%	75.0%
1988	18	-	-	5	-	2		10		10	1	55.5%	61.0%
1989	19	2	-	4	6	1		13	1	14	3	73.7%	89.0%
1990	17	-	-	3	3	-		6	1	7	4	41.2%	65.0%
1991	14	-	1	1	-	-		2		2	6	14.3%	57.0%
1992	16	-	-	-	-	-		-			15	0.0%	81.0%
1987 t/m 1992	100	4	2										72.0%

28 promovendi die tot de opleiding werden toegelaten zullen deze (waarschijnlijk) niet met een dissertatie afronden.

In vijf gevallen werd de opleiding aan het eind van het eerste jaar beëindigd na een negatieve beoordeling door de Amsterdamse School.

In een geval werd de opleiding beëindigd na een negatief oordeel in het derde jaar van de opleiding.

In twaalf gevallen hebben de promovendi aan alle opleidingsverplichtingen voldaan, werden zij vier jaar gefinancierd door de Amsterdamse School en zullen zij er desalniettemin (waarschijnlijk) niet in slagen om de dissertatie te voltooien.

In zeven gevallen verlieten de promovendi eigener beweging de opleiding. (Bij vier van deze promovendi was sprake van ernstige voortgangs-problemen).

In twee gevallen leidde ziekte of overlijden tot beëindiging van het traject.

Van deze honderd promovendi waren er in juni 1994 27 gepromoveerd.²³¹ Daartegenover staat dat veertig promovendi forse kritiek kregen bij één of meerdere

¹ '-3 jaar' betekent: gepromoveerd binnen drie jaar na aanvang van de aanstelling als aio.

² '3 - 4' betekent: gepromoveerd op een moment tussen 3 en 4 jaar na aanvang van de aanstelling als

van de tussentijdse beoordelingen. Van deze veertig zijn er inmiddels vijf gepromoveerd en twee tot de verdediging van het proefschrift toegelaten.

Een belangrijke reden voor de omzichtigheid waarmee consequenties aan beoordelingen worden verbonden zijn we al op het spoor. Een niet gering deel van de promovendi over wie men ontevreden was bij een van de beoordelingen, slaagde erin om te promoveren. Een ruwe en zeer voorzichtige schatting leert dat van de dertig promovendi over wier voortgang men ontevreden was bij eerste, tweede of derde beoordeling er veertien in zullen slagen om het traject alsnog te voltooien. In vijf gevallen is dat al een feit. Andersom kunnen we ook constateren dat tien van de 69 promovendi, over wier werk geen serieuze problemen werden gemeld tijdens de drie beoordelingen, na afloop van de vierjarige opleiding 'in de versukkeling' raakten.

Wanneer promovendi de eerste beoordeling met goed gevolg hebben gepasseerd, ontstaat een situatie waarin promotoren in alle gevallen liever achteraf constateren dat zij tevergeefs instituutsgeld en eigen tijd en vertrouwen hebben geïnvesteerd in niet-succesvolle promovendi, dan dat zij het risico willen nemen een promovendus ten onrechte weg te zenden.²³²

Ik zal hierna drie categorieën promovendi presenteren. Ik schets allereerst de kwaliteiten van de promovendi die de dissertatie hebben voltooid of daar op korte termijn in zullen slagen. In de tweede plaats beschrijf ik de promovendi die gedwongen of eigener beweging de promotieopleiding in het eerste jaar verlieten. Ten derde geef ik een beschrijving van de promovendi die de gehele opleiding voltooiden, maar er tot op heden niet in geslaagd zijn om het proefschrift af te maken.²³³

De geslaagden

Het succes van de geslaagden tekende zich al af bij de eerstejaarsbeoordeling. Zonder aarzeling waren de beoordelaars positief in hun adviezen. De oordelen varieerden van 'zeer lovend' tot omschrijvingen die wat bescheidener van toon waren ('zeker bekwaam', 'voldoende grondslag voor vertrouwen', 'acceptabel'). Duidelijk is dat de beoordelaars bij de eerste beoordeling *niet van mening verschilden*. Bij de andere profielen zal duidelijk worden dat meningsverschillen onder beoordelaars een belangrijke indicator vormen voor (toekomstige) problemen.

Op het moment van de achtste-maands beoordeling ontstond *geen definitief of statisch oordeel* van de promotoren over de kwaliteiten van deze promovendi. Over sommige promovendi bleven de oordelen in de volgende jaren even lovend. Het

werk van anderen wekte in toenemende mate bewondering. Weer anderen voldeden aan de wat bescheidener verwachtingen of stelden in de loop van de tijd lichtelijk teleur.

Veel waardering bestond er voor de *grote inzet en toewijding* van alle geslaagden. Sommigen werden geprezen om hun originaliteit. Anderen om hun vermogen om kritiek serieus te verwerken. Uit de toon viel de promovendus over wie een van de beoordelaars opmerkte dat deze vermoedelijk te snel tevreden was met het eigen werk.

Ook een uitzondering was de promovendus die veel lof kreeg voor de waardering die hij met zijn werk onder ervaren vakgenoten verwierf. Dat gebeurde op conferenties en ook via de reacties op wetenschappelijke publicaties. Ook in meer algemene zin was deze promovendus daarmee een uitzondering. De promovendi van het instituut *blonken niet uit door een flink aantal publicaties* in vaktijdschriften.

Alle geslaagden gaven er blijk van *veel van hun onderwerp af te weten en goed op de hoogte te zijn van de relevante theoretische literatuur*. In de beoordelingen van hun werk zien we ook de bijna onzichtbare grens tussen 'vertrouwdheid met het werk van anderen' en 'te geringe distantie t.o.v. het werk van voorgangers'. Waar de ene beoordelaar bij de eerste beoordeling nog sprak van een 'te veel onder de indruk zijn' van het werk van collega-specialisten, roemde een ander bij de derde beoordeling de goede bespreking van de stand van de discussie en de nauwe aansluiting bij het werk van diezelfde collega's. Ook een andere promovendus kreeg een waarschuwing voor een gebrek aan distantie (t.o.v. het werk van zijn promotor).

Ondanks het feit dat de geslaagden nogal eens geprezen werden vanwege hun schrijfcapaciteiten, *voltooide geen van hen het manuscript binnen de vierjarige promotieopleiding*. Allen kregen na vierenhalf à vijf jaar werken aan het proefschrift toestemming voor de verdediging daarvan. De beoordelaars zagen dit in sommige gevallen al eerder aankomen, maar maakten zich er in hun adviezen geen grote zorgen over. Bij de derde beoordeling (acht maanden voor het eind van de opleiding) wordt de beoordelaars altijd gevraagd om, in geval van een verwachte uitloop, mogelijkheden aan te geven voor een bijstelling van het scenario, zodat het project toch nog op tijd gereed kan komen. Opmerkelijk is dat geen enkele beoordelaar gehoor gaf aan deze uitnodiging. De meesten lieten het punt onbesproken; een enkele promotor wees een bijstelling zelfs expliciet van de hand. Op het eerste gezicht leek het er op dat promotoren en promovendi zich *geen zorgen maakten over de tijd*.

De promotoren stelden de *encadrering* op een andere wijze wel degelijk aan de orde. Dat gebeurde onder verwijzingen naar een beperking van de omvang, noodzakelijke inkrimpingen, zorgen over de omvang van de dissertatie en een 'te veel willen'. Die zorgen waren echter op meer gebaseerd dan alleen op de beperktere

hoeveelheid tijd die beschikbaar is voor de dissertaties nieuwe stijl. Men bracht een beheersing van de omvang ook in direct verband met de kwaliteit.

‘Wordt de dissertatie niet te omvangrijk? Waarom zo uitvoerig? Deze vraag klemte te meer daar in dit lange deel de focus van het onderzoek en het betoog van het verhaal in het gedrang komen. Zij zou er goed aan doen aan te geven waarom we dit allemaal moeten lezen... [ik] kan niet nalaten een uitspraak van Propp in herinnering te brengen: “we are not interested in the quantity of the material, but in the quality of its analysis”... Wat we nu hebben is overwegend een *histoire événementielle* met een zekere mate van redundancy. Lengte, overtolligheid en het ontbreken van een betoog bemoeilijken geconcentreerd lezen.’

In vrijwel alle projecten hebben de promovendi *al werkend belangrijke beperkingen* aangebracht. Daarmee is een van de zwaarste opgaven genoemd voor de promovendi die werken vanuit een historiserend perspectief en zich in hun materiaalverzameling concentreren op kwalitatieve onderzoeksmethoden.

De opdracht tot *beperking* wordt in de beoordelingen aan de orde gesteld *via de trefwoorden ‘focus’, ‘centrale these’ en ‘structuur’*. Ook in de beoordelingen van de geslaagden zien we dat de beoordelaars het probleem van de kern van de dissertatie aan de orde stelden. Daarin onderscheidde deze groep gepromoveerden zich niet noemenswaard van de achterblijvers. Soms was er een heldere centrale stelling, maar rees twijfel vanwege de beperking daarvan tot een singuliere casestudy. Het probleem van de focus was voor sommige promovendi ook niet definitief oplosbaar en keerde als thema in de beoordelingen steeds weer terug.

De geslaagden staken wat dit betreft niet met kop en schouders boven hun minder succesvolle collega's uit. En ook in dit geval verschilden de beoordelaars van mening en *markeerden de beoordelingen geen transities naar een definitieve oplossing van de structuurproblemen*. In enkele gevallen rezen problemen waar ze bij eerdere beoordelingen onder controle leken.

Veel aandacht besteedden de beoordelaars aan *de theoretische aspecten* van de promotieonderzoeken. Daaronder verstonden zij bijvoorbeeld de aangedragen theoretische verklaringen, de aansluiting tussen de theorie en het onderwerp van studie, de theoretische discussie met collega's en voorgangers, de poging tot een synthese van verschillende theoretische uitgangspunten en de bijdrage aan een theoretisch debat onder vakgenoten. Hoewel ook hier de promovendi niet zonder zorgen waren, was duidelijk dat er *geen sprake was van overheersende problemen* in deze categorie. Daarbij moet worden opgemerkt dat slechts sporadisch in echt lovende bewoordingen werd gesproken over het theoretisch vermogen van de kandidaat. Soms werd vanwege de kwaliteit van de verzamelde onderzoeksgegevens genoeg genomen met een meer verhalend werkstuk en werden de theoretische verwachtingen wat bescheidener.

Veel waardering ontving een deel van de geslaagde promovendi voor de materiaalverzameling. De onderzoeksdata waren in ruim voldoende mate aanwezig en van goede kwaliteit. Als er bij de geslaagden al sprake was van problemen, dan scholen deze bij geen der promovendi in een incompetente verzameling van gegevens of een teleurstellende opbrengst. Soms signaleerden beoordelaars gevaren in het gebruik van methoden van materiaalverzameling waarmee men voor de aanvang van het promotieonderzoek nog niet vertrouwd was geraakt.

Wat opvalt zijn *de grote veranderingen die tijdens de projecten kunnen optreden*. De beoordelaars waren bij de eerste beoordeling in het algemeen *tevreden over de probleemstelling*. Al werkende kon het echter noodzakelijk blijken om nog in een laat stadium belangrijke veranderingen aan te brengen in de vraagstelling die richtinggevend moest worden voor de compositie van de dissertatie. Dit kon bijvoorbeeld te maken hebben met de selectieproblemen waarvoor promovendi kwamen te staan die een overvloed aan gegevens hadden verzameld. Anders geformuleerd: *de promovendi moeten nog in een vergevorderd stadium in staat zijn tot ingrijpende koerswijzigingen*

Uitvallers en twijfelgevallen

Er is gegronde reden om aan te nemen dat ongeveer 65% à 70% van de toegelaten promovendi de promotieopleiding met succes voltooit.²³⁴ Van de ongeveer 30 à 35%, die de opleiding niet afrondt met een dissertatie onder de hoede van het Instituut en zijn promotoren, wordt slechts ongeveer 5% gedwongen om de opleiding te verlaten (vijf van de 101 promovendi die in de periode 1987 t/m 1993 werden beoordeeld).

Het allereerste dat opvalt bij een nadere analyse van de vijf uitvallers is de grote mate van *aarzelings* die de beoordelaars beving en de omzichtige wijze waarop zij de conclusies formuleerden. Bij geen van de vijf - beoordeeld door in totaal 17 docenten - was tijdens de individuele formulering van het schriftelijke oordeel sprake van unanimitieit onder hun beoordelaars (zeven oordelen kunnen min of meer als positief worden beschouwd, tien min of meer als negatief). Slechts bij vijf van de 17 docentenoordelen was sprake van een uitgesproken conclusie zonder voorbehoud (drie x positief, twee x negatief).

Tekenend voor de aarzelingen waren de bewoordingen die de beoordelaars kozen, zelfs in het geval van de volgende promovendi die uiteindelijk werden weggezonden. Individuele beoordelaars durven slechts zelden onomwonden te adviseren dat de verbintenis met een promovendus dient te worden verbroken. De citaten illustreren de verschillende posities die we steeds weer kunnen waarnemen bij de promovendi die uiteindelijk worden afgewezen. Er zijn de beoordelaars die

niet alle hoop laten varen en de anderen die een radicaler negatief standpunt laten horen. Overheersend is de indruk dat de beoordelingen zich zeker niet laten lezen als ondubbelzinnige adviezen tot beëindiging van opleiding of aanstelling.

Promovendus 1.

‘Met scepsis en belangstelling volg ik zijn vorderingen... hij blijft een bias vertonen [] Maar hij zal in een voortgaande discussie met zijn promotor en medepromovendi waarschijnlijk nog wel iets van deze “bias” terugnemen.’ (beoordelaar a)

‘Hij blijft nog steeds steken in een apologie voor de sociaal-wetenschappelijke relevantie van [--] en voor de zin van het onderzoek daarnaar. Maar dat is beide aanvaardbaar. Wat ontbreekt is een sociaal-wetenschappelijke vraagstelling... Op basis van dit stuk is mijn positie: tenzij er een docent onder ons is die bereid is zich echt aan deze promotie te committeren, meen ik dat [--] van ons niets leren kan en dat zijn aanwezigheid op het instituut daarmee vruchteloos is.’ (beoordelaar b)

‘Probleem... [en dan volgen bezwaren] ... ik zou hem niet graag begeleiden, maar hij schijnt dat wel te willen. Dit alles is summier; maar de strekking is hopelijk duidelijk.’ (beoordelaar c)

Promovendus 2.

‘Ik heb er het volste vertrouwen in dat zij een goed proefschrift zal kunnen produceren.. ik hoop dat [collega-docent] tijd zal kunnen vinden [x] in deze aspecten bij te staan. We moeten over de begeleiding nog eens overleggen op korte termijn.’ (beoordelaar d)

De tweede beoordelaar formuleerde kritiek van zwaar kaliber, maar liet in de slotzin niet blijken tot een beëindiging van de opleiding te concluderen: ‘De voorlopige indeling van het proefschrift kan veel helderder en zal in hoofdstuktitels de precieze veranderingsprocessen moeten (kunnen) weergeven.’ (beoordelaar e)

De derde beoordelaar was het meest uitgesproken, maar liet een definitieve uitspraak aan de docentenvergadering over: ‘Vooralsnog ben ik niet overtuigd van het geheel en zie ik het verdere verloop betrekkelijk somber in.’ (beoordelaar f)

Promovendus 3.

‘Het voorliggende stuk kan er weliswaar nét mee door, maar het zal 5 grote moeite kosten binnen vier à vijf jaar een proefschrift te schrijven. Te vrezen valt dat de promotoren het meeste werk zullen moeten doen.’ (beoordelaar g)

‘Ik ben ontevreden over de intellectuele organisatie van het achtste-maandspaper, mis ten eerste een heldere probleemstelling en een duidelijk coherent plan van aanpak. Voorlopig vind ik het nog onvoldoende, hoewel ik wéét dat hij zéér hard werkt en van zéér goede wil is. Misschien valt daar nog wat aan te doen.’ (beoordelaar h)

De promotor, in een van de weinige zeer uitgesproken conclusies: ‘Ik heb niet kunnen bijdragen aan verheldering in de afgelopen periode en zal dat ook verder niet proberen.’ (beoordelaar i)

Promovendus 4.

‘Op grond van de stukken die ik van hem heb gelezen betwijfel ik echter of hij in staat zal zijn dit materiaal tot een proefschrift te bewerken. Veel zal afhangen van zijn promotor; die zal het zeker niet gemakkelijk krijgen met deze promovendus.’ (beoordelaar j)

De tweede beoordelaar werd bij de beoordeling van de tweede herkansing steeds somberder en besloot: 'Mijn eindoordeel is dat ik eigenlijk geen fundamentele verbetering van zijn onderzoeksplan zie.' En vervolgens, in wanhopige overgave aan een niet geformuleerd eindoordeel: 'Hoe kan dat nu toch? Had ik maar een antwoord.' (beoordelaar k)

De derde aarzelde niet. Er was zijns inziens sprake van vooruitgang. 'Zoals u begrijpt is mijn oordeel over het werk op basis van artikel en voorstel positief. Het lijkt mij zeer gewenst dat hij zo snel mogelijk zijn onderzoek weer opneemt en doorwerkt aan de concrete uitvoering daarvan.' (beoordelaar l)

Promovendus 5.

'Samenvattend concludeer ik dat de conceptualisering onvoldoende is, de onderzoeksvragen zijn dubbelzinnig en niet goed uitgewerkt, terwijl de operationalisering veel te wensen overlaat. Ik ben er helemaal niet zeker van dat we hier te maken hebben met een project dat uitvoerbaar is binnen de gegeven tijd.' (beoordelaar m)

'Wat betekent dit commentaar voor uw vraag naar de continuering van de aanstelling? De nu voorliggende tekst behoeft aanzienlijke verbetering... Als het hier om een eerste produkt zou gaan, zou het instituut kunnen volstaan met het doorgeven van de kritiek van de begeleiders. Maar zij heeft al een langere geschiedenis achter zich en er moet een beslissing worden genomen. Daarom stel ik voor een laatste kans te geven en haar te vragen de huidige tekst binnen één maand te herzien...' (beoordelaar n)

De derde beoordelaar O was voorzichtig-optimistisch. Het herziene achtste-maandspaper toonde ondanks enkele tekortkomingen een verbetering en leidde tot een positief eindoordeel, onder verwijzing naar de noodzaak van een intensieve en zorgvuldige begeleiding.

Ook de vierde beoordelaar neigde tot een positief oordeel: 'Afgezien van deze zeer belangrijke lacunes zie ik vooruitgang.. ik denk dat hier wel een proefschrift uit zal komen... ik laat mijn uiteindelijk oordeel afhangen van de argumenten van de directe promotor(es).' (beoordelaar p)

Ook de vijfde beoordelaar formuleerde een aantal punten van kritiek, maar 'dat haar vermogens in dit opzicht bij goede begeleiding aan scherpere zullen winnen, lijkt mij echter aannemelijk.' (beoordelaar q)

In deze vijf gevallen kwam de docentenvergadering, alle pro's en contra's overziend, tot een negatieve conclusie. Wat opvalt zijn de regelmatige verwijzingen naar de noodzaak van intensieve begeleiding. Dergelijke suggesties zijn in de achtste-maandsbeoordelingen van de geslaagden volkomen afwezig.

Komen we dit kritische oordeel ook tegen in de beoordelingen van de promovendi die in de achtste maand veel kritiek ondervonden maar hun opleiding wel mochten continueren (de 'twijfelgevallen', zeven in getal)? Ook in deze categorie komen we enkele malen verwijzingen tegen naar de noodzaak van intensieve begeleiding. En ook de omzichtigheid van de docenten treffen we bij de beoordeling van de twijfelgevallen aan. Ook hier weer uiteenlopende meningen. Het belangrijkste verschil is dat bij het merendeel van de twijfelgevallen de promotor - soms wel met aarzelingen - zijn of haar vertrouwen gaf aan de kandidaat. Bij geen van de uitvallers was dat het geval. Geen van de promotoren stelde zich achter hen op. Wel twee copromotoren, maar deze behoorden niet tot de rangen van de hoogleraren.

De vergadering van het collectief van docenten bracht de oordeelsvorming altijd in een stroomversnelling. Voor het overgrote deel van de uitvallers of twijfelgevallen gold dat de best mogelijke uitkomst voor de promovendus een herkansing was. Slechts bij drie van de twaalf promovendi die onder zware kritiek stonden werd direct een definitief besluit genomen (beëindiging van deelname). Acht anderen moesten een nieuw stuk indienen. Voor twee resulteerde dit alsnog in een afwijzing.

Nadat de beoordelingen van de uitvallers en twijfelgevallen schematisch per thema in kaart zijn gebracht, valt direct op dat het weinig zinvol is om in de inhoudelijke beoordelingen een onderscheid tussen deze twee categorieën te maken. Het lijkt erop dat er in de beoordelingen van de twijfelgevallen iets meer gearzeld wordt door de afzonderlijke beoordelaars. Deze indruk is gezien de aard van het materiaal (ongestructureerde beoordelingsadviezen) te subtiel om er harde conclusies aan te kunnen verbinden. Ik beschouw de uitvallers en twijfelgevallen qua inhoudelijke kritiek van de beoordelaars als één groep. Dat doet de vraag rijzen waarom de vijf uitvallers wèl, en de zeven twijfelgevallen niet verwijderd zijn. Gezien de spreiding van de inhoudelijke kritiek is het weer van belang om te kijken naar de verdeling van de kritiek over de beoordelaars en in het bijzonder naar de positie van de promotor. In het geval van de vijf verwijderden was er in vier gevallen geen sprake van wetenschappelijk vertrouwen van de hoogleraar-promotor. In één geval aarzelde de promotor sterk. Bij de zeven twijfelgevallen spraken zich zes promotoren duidelijk uit ten gunste van de promovendus. In één geval ging de steun gepaard met grote inhoudelijke twijfels. Voor de gehele groep van twaalf uitvallers en twijfelgevallen gold dat slechts in twee gevallen zonder veel gearzel tot een verwijdering uit de opleiding werd besloten.

We kunnen concluderen dat op de kwaliteiten van de gehele groep aanzienlijke kritiek werd uitgeoefend en dat de continuering van de opleiding voor deze groep in zeer sterke mate afhankelijk was van de al dan niet aanwezige steun van de promotor. Doorslaggevend daarvoor is of de promotor en de promovendus in staat zijn om een leerrelatie te creëren. Daarvoor zijn twee zaken essentieel: de door de collega's veronderstelde bereidheid van de promotor om intensiever dan gebruikelijk te begeleiden en het vermogen van de promovendus om zich open te stellen voor sterk sturende aanwijzingen en deze te internaliseren tot een eigen, weer zelfstandige positie.

De groepen uitvallers en twijfelgevallen ontlopen elkaar niet veel in de kwalitatieve beoordeling van hun werk door de docenten. De kritiek van de beoordelaars op de uitvallers en de twijfelgevallen concentreerde zich op: een gebrekkige sociaal-wetenschappelijke probleemstelling, te algemene onderzoeksvragen, onvoldoende beheersing van de relevante literatuur, onvoldoende

uitgewerkte begrippen, een gebrekkige methodologische aanpak, moeilijkheden met vertaling van de probleemstelling in onderzoekbare hypotheses en de structuur van het betoog. Deze punten kwamen met grote regelmaat voor, maar niet allen bij iedere promovendus.

Tot slot resteert de vraag of er vóór de eerste beoordeling van deze uitvallers en twijfelgevallen al aanwijzingen waren dat moeilijkheden verwacht mochten worden. Ik denk hierbij vooral aan het moment van de sollicitatie. Slechts in het geval van één kandidaat was er bij de sollicitatie sprake van een enthousiast 'ja' van de selectiecommissie. Slechts bij één andere kandidaat was er sprake een overduidelijke steun van een promotor. In alle andere gevallen was de reactie van de selectiecommissies 'cool'.

In zes gevallen ging het om aspirant-promovendi die werden gefinancierd door externe afdelingen en met wier toelating dus geen eigen economisch kapitaal van het Instituut was gemoeid. Dan dreigt altijd het risico van meritocratische nonchalance. In drie gevallen was er sprake van grote meningsverschillen in de selectiecommissie. In enkele gevallen werd de kandidaat toegelaten na bij een eerdere gelegenheid afgewezen te zijn of na het promotieplan herschreven te hebben. Het ontstaan van meningsverschillen tijdens de selectie van een promovendus, de toelating van een promovendus via een herkansing en de afwezigheid van een promotor die de kandidaat van harte onder zijn of haar hoede wil nemen **kunnen** aanwijzingen zijn voor een problematische toekomst van de desbetreffende kandidaat in de promotieopleiding.

De collectivisering van het promotiestelsel leidt in het geval van de twijfelgevallen en uitvallers tot het volgende. De collectivisering van de beoordeling genereert fundamentele gedachteswisselingen over de kwaliteiten van de promovendi in een zeer vroeg stadium van het traject. Promotoren krijgen minder ruimte dan vroeger om een promovendus een uitzichtloos project te laten continueren. De collectivisering van verantwoordelijkheden en de aanwezigheid van een netwerk van bekenden maakt het mogelijk om in twijfelgevallen een promovendus wel met de opleiding te laten stoppen, maar tevens te verwijzen naar andere begeleidingsarrangementen met behulp waarvan de promovendus alsnog kan proberen zijn of haar kwaliteiten te bewijzen.

Het kernprobleem voor het collectief van de beoordelaars is dat van de verschillen van mening over de wetenschappelijke kwaliteiten. Het directe gevolg daarvan is een uitstel van besluiten tot beëindiging van de promotieopleiding. Echter, zelfs de meest strenge toelatingsselectie en de meest zorgvuldige toetsing van eerstejaarsvorderingen garanderen niet dat alle promotieprojecten tot een goed einde worden gebracht. Daarover gaat het in het volgende en laatste profiel: de ernstig

vertraagden. De promovendi die sinds 1987 of later meer dan vijf jaar aan de dissertatie werkten en het moment van voltooiing nog niet zijn genaderd.

De achterblijvers

De problemen van de achterblijvers manifesteerden zich naar het oordeel van de beoordelaars op vijf wijzen. Het ontbrak aan richting, inhoudelijke selectiviteit en beperking qua omvang. Extra intensieve begeleiding werd bepleit. Er bestonden zorgen over de tijdige productie van de dissertatie.

Bij alle negen achterblijvers namen de beoordelaars al bij de eerste beoordeling (potentiële) problemen waar. Bij zes van hen werden wel problemen gesignaleerd, maar bestond desalniettemin een aanzienlijk vertrouwen in de capaciteiten van de kandidaten. Slechts bij drie promovendi overheersten vanaf het begin de zorgen over een goede afloop. Het niet-wegzenden van deze kandidaten toonde de institutioneel-strategische dilemma's van selectiviteit.

De kernproblemen van deze ernstig vertraagden bestaan uit: *de moeilijkheden met de afbakening van de theoretische richting en de omvang van het onderzoek*. Het ziet er echter naar uit dat de beoordelaars de grootst mogelijke moeite hebben om in een vroeg stadium te onderkennen of promovendi, over wie niet lang wordt geaarzeld bij de eerstejaarsbeslissing tot continuering van de opleiding, in een later stadium op substantiële problemen zullen stuiten. Voor de achterblijvers is het centrale probleem gelegen in de ontwikkeling van een focus en een theoretisch onderbouwde leidende gedachte. Maar deze problematiek speelde ook de geslaagden parten. Is er dan in eerdere stadia van het promotietraject geen patroon van verschillen tussen deze twee categorieën te onderkennen? Dergelijke verschillen blijken buitengewoon moeilijk vast te stellen op basis van de binnenkomende schriftelijke beoordelingen.

Het belangrijkste verschil tussen de achterblijvers en de geslaagden is dat bij de laatsten dat mysterieuze moment afwezig is waarop de soms door alle of een meerderheid van de beoordelaars geformuleerde kritiek omslaat in serieuze zorgen over de voltooiing van het proefschrift.

De gang van zaken tijdens dat mysterieuze moment lijkt in belangrijke mate afhankelijk van de taxatie van de stand van zaken door de promotor. Het is sporadisch voorgekomen dat in het geval van de geslaagden de promotor tijdens het promotietraject bevangen is geweest van serieuze twijfels over de goede afloop. Hoewel er ook bij de geslaagden een aantal keren kritische opmerkingen zijn gemaakt bij de theoretische conceptie van het proefschrift, waren deze bij de promotor in een grote meerderheid van de gevallen ingebed in een groot vertrouwen in de goede afloop. Anders geformuleerd: men koesterde kennelijk een groot

vertrouwen in de mogelijkheden om de inhoudelijke kritiekpunten in de onderlinge samenwerking tot een oplossing te brengen.

Dit ligt anders voor de achterblijvers (26). Onder hen is weliswaar een aanzienlijke groep van dertien promovendi in wie de respectievelijke promotoren niet het vertrouwen verloren hadden tijdens het promotietraject, maar uit gesprekken en observaties is mij bekend dat de promotoren allerm minst vrij waren of zijn van zorgen.

Eerder heb ik betoogd dat promotoren er altijd toe zullen neigen om hun beoordelingen wat betreft de negatieve punten te filteren. Die filtering kan de ernst van problemen als het ware een tijdje van de agenda houden. Maar dit betekent ook dat, wanneer een promotor dan na veel wikken en wegen het besluit neemt om zijn of haar twijfels publiek te maken onder de collega's of de ambtelijke professionals, de problemen al ver doorgewoerd zijn en het moment zeer nabij is dat het collectief van docenten tot een beëindiging van de promotieopleiding besluit. Het komt immers maar sporadisch voor dat zich een inversie voordoet waarin andere docenten, tegenover een afbrokkelende steun van de promotor, de promovendus te hulp schieten. Ik heb dat slechts in twee à drie gevallen zien gebeuren in de afgelopen jaren.

Samengevat. Een stevige indicator voor serieuze problemen met het promotieonderzoek wordt gevormd door de combinatie van: problemen met de focus en theoretische sturing van het onderzoek, en wankelend vertrouwen van de promotor gepaard aan pleidooien voor intensieve begeleiding. Dit maakt duidelijk waarom de verbreking van de relatie met een promovendus alleen begrepen kan worden door de plaatsing van het kwalitatieve oordeel binnen de microsociale context. De neerslag daarvan is meestal niet te vinden in de schriftelijke beoordelingen.

Hoe reageerden de docenten op de signalering van de problemen? In de eerste plaats moet ik opmerken dat bij zes van de negen vertraagden de werkelijke ernst van de situatie pas duidelijk werd in een zeer ver gevorderd stadium. Er waren wel aanwijzingen dat de promovendi met problemen kampten, maar ook waren de beoordelaars in zes van de negen gevallen vol waardering voor de kandidaten.

Daarnaast speelt de context van het nieuwe promotiestelsel een belangrijke rol. De juridisering leidt ertoe dat de docenten - die het besluit moeten nemen tot beëindiging van de promotieopleiding - of de ambtelijke en wetenschappelijke leiding - die een dergelijke besluit moet uitvoeren - zich bewust of onbewust altijd de vraag stellen of de onderbouwing van het ontslag stand zal houden bij toetsing door de juridische autoriteiten. De betrokkenheid van de laatsten dreigde altijd gezien de arbeidsrechtelijke verankering van de aio-status.

De oordelen overziend kan ik niet anders concluderen dan dat deze bij de achterblijvers in geen enkel opzicht wezen in de richting van een extern verdedigbaar ontslag. De docenten overwogen dit in het merendeel van de gevallen niet en als men er al aan had gedacht, dan zou de stevige juridische onderbouwing daarvan de grootst mogelijke moeite hebben gekost. De combinatie van gesignaleerde problemen en continuering van de promotieopleiding heeft als logisch gevolg een roep onder docenten en beoordelaars om strakke begeleiding. Dat gebeurde dan ook bij zes van de negen.

En dan stuiten we op een contradictie. Ik heb laten zien dat de promotoren blijk gaven van een groot tijdsbesef en langzaam maar zeker toewerkten naar een intensivering van de beoordelingen. Onderdeel daarvan is een professioneel beoordelingssysteem dat de feilen van het werk in uitvoering van de promovendi haarscherp vastlegt. Maar wat we ook zien is dat, behoudens het geval van de vijf uitvallers, de docenten uiterst terughoudend zijn in de introductie van een straffe begeleiding of meer dwingende sturing. En ook ziet men bijzonder weinig mogelijkheden om tegen het eind van het traject nog tempoversnellingen af te dwingen. In wezen gelooft men niet in de effectiviteit van een sterk sturende begeleiding of een harde opstelling als in een vergevorderd stadium van het promotietraject problemen manifest(er) worden.

De opgave niet volbracht

In de vorige paragraaf schetste ik de complicaties die de ernstig vertraagden ondervinden in hun promotieonderzoek en de moeite die de promotoren hebben om daarop een adequaat antwoord te vinden. In de nu volgende casus wisten promovendus, promotor en instituut geen oplossing te vinden voor problemen, raakte de promovendus verstrikt in eigen ambities en verzet en ging zij langzaam maar zeker ten onder. Dramatisch is vooral dat promotor en promovendus er diep in hun hart van overtuigd waren dat het 'niet nodig was geweest': de *total loss* van een wonderkind.

Odette Vlastra

Odette Vlastra werd algemeen beschouwd als een zeer begaafde promovendus die, achteraf gezien, één groot probleem diende te overwinnen en... daarin niet slaagde. Na een niet sociaal-wetenschappelijke vooropleiding tot de promotieopleiding toegelaten, diende Odette zich, in het bezit van een unieke expertise op het terrein van studie, waar te maken via de ontwikkeling van een sociaal-wetenschappelijk

perspectief. Odette Vlastra ondervond daarbij ernstige problemen. De eerste keer dat de beoordelaars een oordeel moesten uitspreken over de vorderingen maakten zij zich zorgen over het gebrek aan afbakening en de afwezigheid van een duidelijke probleemstelling en leidende onderzoeksvraag.

Over die eerste beoordeling en wat daarop volgde zei Odette na ruim een jaar het volgende.

‘Ik had een wonderlijk gesprek met Karel Glazemaker [de promotor- h.s.]. Hij sputterde tegen de breedheid van mijn project. Dat verbaasde mij. Becker [een andere hoogleraar van het instituut] had tegen mij gezegd: je moet ophouden met dat heel ver terug gaan in de geschiedenis. Maar dat was zo’n oordeel van buitenaf, hij las de stukken soms niet goed. Karel is mijn promotor, die leest heel goed. Ik word beschouwd als talentvol, Glazemaker en de andere docenten denken misschien: “Odette redt het wel, die heeft minder begeleiding nodig.” Glazemaker zegt: “Ik ben er gerust op dat je niets voor niets hebt gedaan!” ‘

Na bijna twee jaar houdt Odette een lezing voor de collega-promovendi en de docenten. Toevallig heb ik van deze bijeenkomst vrij precieze aantekeningen gemaakt. In de vragen en commentaren klonk weer hetzelfde commentaar door.

‘Wat heeft een aantal dingen die je noemde nu te maken met je onderwerp [vraagt een promovendus]?... Schrijf je een sociologisch geïnformeerde geschiedenis of een studie waarin je een bepaalde theorie wilt toetsen [een docent]?... er is sprake van een merkwaardige combinatie van theoretische perspectieven [een promovendus].’

De beoordelingen leidden tot intensieve gedachtewisselingen in de docentenvergadering, niet alleen over Odettes werk, maar ook over de meest effectieve vorm van begeleiding. Zo maakte de volgende passage uit een brief van Odettes promotor, professor Karel Glazemaker, een sterke tegenreactie los bij de docentenvergadering toen die zich in de 19de maand van de opleiding boog over de vorderingen van Odette:

Nadat Glazemaker zich zorgen heeft gemaakt over de omvang van het materiaal en de hoeveelheid theoretische gezichtspunten schreef hij het volgende: ‘Voorlopig denk ik dat het beste is Odette nog eens met klem op dit risico te wijzen (dit zal overigens niet de eerste keer zijn, en Odette is zich ervan bewust), en Odette toch door te laten gaan met onderzoek en schrijven. Als de eerste drie jaar om zijn zal ik Odette aanraden al hetgeen zij geschreven heeft zodanig te bewerken en te selecteren dat er een dissertatie van een redelijke omvang uit resulteert. De uiteindelijke probleemstelling zal afhankelijk zijn van het dan beschikbare materiaal.’

De collega’s van Glazemaker zien niets in deze strategie en dringen sterk aan op een veel minder liberale begeleiding. Dat verschil van mening klinkt ook door in de brief aan Odette Vlastra. Het zijn niet alleen de interne beoordelaars die wijzen op een gebrek aan afbakening. Ook sociaal-wetenschappelijke beoordelaars van NWO,

waaraan Odette Vlastra's project ter subsidiëring is voorgelegd, stellen het aan de orde.

In de kern stuiten we bij Odette op de grote problemen die kunnen ontstaan als een promovendus met een niet sociaal-wetenschappelijke vooropleiding zich een positie wil verwerven in het veld van de sociale wetenschappen, ervaart welke habitus dan verwacht wordt en zich tegen die verwachting verzet. Na bijna drie jaar deelname aan de promotieopleiding verwoordde Odette Vlastra de belangrijkste problemen als volgt.

'Er werd mij voorgepraat dat ik mij in de sociologische theorie moest gaan verdiepen. Er was sprake van een theoretisch spervuur van welgemeende, maar slecht doordachte suggesties.... [Op het moment van de 2e beoordeling] werd de zorg omtrent het project door de docentenvergadering in een brief neergelegd. De docenten wilden na zes maanden een stuk van mij. Een antwoord op die geformuleerde zorg. [Odette Vlastra heeft dat stuk nimmer geschreven.-h.s.] mijn reactie was toen: " O, Jezus, theorie." Het probleem was: ik weet wel wat ik wil doen, maar niet hoe. Ik heb materiaal en een gevoel voor schiften. Maar welk instrument ga ik hanteren?... In [de universiteit van Y] had ik hetzelfde begeleidingsprobleem. Ook daar werkte ik veel op mijn eentje. De theoretische vingeroefeningen had ik al wel gedaan, maar in dat spervuur werd ik met nieuwe dingen geconfronteerd. Ik kon het niet integreren. Op mijn stageonderzoek kon ik niet kapitaliseren, want ik zag zoveel theorieën in mijn promotieonderzoek. Er ontstond weer chaos.'

Enkele maanden voor de afloop van de aanstelling en de opleiding lieten de docenten de vorderingen van de promovendi de revue passeren.

De promotor: 'Odette Vlastra heeft een grief tegen het instituut. Er is sprake van een geschil tussen Odette en mij als promotor. Ik ben van mening dat Odette genoeg materiaal heeft voor het proefschrift. Maar Odette is van mening dat ze nog lang niet klaar is. Het pièce de résistance zou nog moeten komen. Volgens haar zeggen heeft zij nog een jaar nodig...'

Prof. Becker: 'Zie je nu wel, we hebben geen enkele greep!'

Prof. Selissen: 'Let maar eens op! Vlastra gaat een gesprek hebben met de directeur en de decaan... Odette moet haar materiaal afstaan, zodat een ander het kan afmaken... [en dan direct daarop, berustend] maar Odette Vlastra zal het niet doen, het is een stijfkop.'

Prof. Sporken: 'Maar laat Odette dan eerst een proefschrifteditie maken! En daarna pas de handelseditie.'

In diezelfde periode, een dagboekantekening van mijzelf.

'Met de decaan van het Instituut vandaag even ook gesproken over een telefoontje dat hij voerde met de promotor van Odette Vlastra. Die was zeer ontevreden over teksten die hij nu van Odette krijgt toegestuurd. Veel te dicht bij haar materiaal, te weinig theorie. Na nader overleg met de promotor gaan we misschien Odette oproepen voor een gesprek.'

In diezelfde maand (enkele maanden voor afloop van de vierjarige aanstelling en promotieopleiding), een dagboek-aantekening.

‘Vandaag ook Odette Vlastra aan de lijn. Die had een brief van haar promotor gekregen die haar erg geraakt had. Eén stuk vond de promotor wel goed geschreven, maar hij miste een sociologische vraagstelling. En of Odette van dat hoofdstuk toch niet haar boek zou kunnen maken. Odette boos want zij had nu toch juist afgesproken dat zij een bundel met artikelen zou schrijven met een gemeenschappelijk thema... Karel [de promotor] denkt volgens haar niet mee als hij geen artikelen voor zich krijgt. Odette baalde ook van het schrijven, het kluzenaarschap. Zij vond ook dat Karel, als ie dan weer iemand van het Instituut is tegengekomen, onmiddellijk weer begint te zeggen: “Morgen moet het klaar.” Zij is moe van het werken in haar eentje. De laatste maanden was het ook niet goed gegaan. Weinig uit haar handen. Zij moet nu nog 2 of 3 halve hoofdstukken. Zij heeft geen tijdafspraak met Karel.

[Ik vroeg haar of zij misschien teleurgesteld was geweest over die afgedwongen koerswijziging (een bundel essays i.p.v. een rond een thema gecomponeerde monografie-h.s.)... of ze daardoor niet goed had gewerkt?]

Zij had zich de brief van Karel wel aangetrokken maar had de afgesproken koerswijziging wel terecht gevonden. Zij was nu van plan om gewoon door te werken en dan aan Karel het hele resultaat voor te leggen. Zij zou Karel schrijven over dit plan.’

Enkele maanden na de afloop van de aanstelling en de opleiding.

De directeur: doet verslag van de ontwikkelingen.

Prof. Winckens: ‘Het hoofdstuk dat we in de promotieclub hebben besproken was goed. Maar het zou verstandig zijn als er eens iemand anders naar kijkt.’

Prof. Scheupkens: ‘Als het er komt, dan wordt het goed...’

Prof. Selissen: ‘De zaak is in de koppigheid geschoten.’

Bijna een jaar na afloop.

De promotor: ‘Er is nog geen sprake van een manuscript. Zij heeft te hoog gegrepen. Zij heeft in haar hoofd de grote synthese tot stand te brengen. Alles wat ze daaraan niet vindt beantwoorden, dat levert ze niet in. Ik probeer het boek er uit te trekken, maar het lukt mij niet. Ik heb dit nooit eerder aan de hand gehad. We hebben samen al een paar keer besloten tot inperkingen, maar iedere keer wordt er wel weer een dijkje bijgelegd, en dan moet het weer worden ingepolderd.’

Prof. Selissen: ‘Eggen, die had haar boek ook al af, maar vond zelf van niet. Er worden zulke sterke persoonlijkheidsconflicten uitgevochten... misschien is het beter om ons verlies te nemen.’

De promotor: ‘Zo ver ben ik nog niet. Ik heb nog steeds hoop dat het dit jaar lukt. Ik heb bij Odette eerder nooit twijfels gehad dat het er niet zou komen.’

Een jaar na afloop, dagboek-aantekening.

‘Promotor Karel Glazemaker keek wanhopig toen ik hem vroeg of het goed ging met de promovendi. Odette! Die zit nu helemaal vast. Zegt af voor afspraken. Doet dat via briefjes. Beloofd

weer te bellen. Doet ze niet. Karel weet het ook niet meer. Overweegt shocktherapie: “Odette geef mij het materiaal, ik werk er een week mee.” Dan zal Odette zeer ontevreden zijn over de ideeën van Karel, maar misschien wel weer de pen ter hand nemen.’

Anderhalf jaar later.

De promotor: ‘Odette Vlastra verkeert in een diepe crisis. Ik wil de komende zomer haar materiaal weleens een paar dagen onder handen nemen. Zij is een van de meest geleerde aio’s. Zij heeft enorme compositieproblemen. Zij is radeloos en staat niet open voor suggesties. Van het begin af aan zijn de ambities te hoog geweest. Ik wordt er heel treurig van.’

Drieënehalf jaar later. Niemand weet hoe het met Odette Vlastra is gesteld.

Dit vignet verheldert enkele aspecten van het nieuwe promotiestelsel: de bescherming en het beroep op non-interventie van de kant van de promotor, de bemoeienis van andere promotoren, de rol van de ambtelijke professionals (waardoor dit vignet geschreven kon worden). En het grote aarzelen. Zeer kenmerkend voor alle voorbeelden van scheiding is de traagheid van het proces. Zelfs in gevallen van aanzienlijke twijfel over de promovendus ontbreekt het vaak aan moed om te besluiten tot een actieve beëindiging van de samenwerking. In het volgende hoofdstuk staat dit centraal.

De promotoren en de geslaagden, uitvallers en achterblijvers

Het voorgaande leidt tot de registratie van enkele grote verschillen tussen de verschillende categorieën promovendi. In tegenstelling tot de geslaagden was er onder de beoordelaars inzake de uitvallers en twijfelgevallen sprake van ingrijpende *meningsverschillen*. De docenten probeerden met grote regelmaat helderheid voor zichzelf te scheppen door het creëren van een *herkansing*. Dit leidde automatisch tot een *vertraging* in de besluitvorming. Daarin werden de docenten bevangen door grote *aarzelingen* en omzichtigheid. Het kwam slechts zelden voor dat een beoordelaar individueel de conclusie durfde te trekken van de beëindiging van de opleiding. Anders geformuleerd: de collectivisering van de beoordeling geeft moed voor een actieve beëindiging van deelname aan de promotieopleiding.

De uitvallers onderscheiden zich van de geslaagden en twijfelgevallen door een gebrek aan wetenschappelijk vertrouwen van de zijde van de eigen promotor. De uitvallers en twijfelgevallen onderscheiden zich van de geslaagden niet alleen door de duidelijke meningsverschillen onder docenten over de inhoudelijke kwaliteiten

van hun werk, maar ook door de herhaaldelijke verwijzingen naar een vermoed of geconstateerd onvermogen om de inhoudelijke problemen zelfstandig op te lossen.

De noodzakelijk geachte begeleiding staat of valt bij de ontvankelijkheid van de kandidaat voor de adviezen van de begeleiders of het vermogen om zich de suggesties eigen te maken en te vertalen via een nadere uitwerking. Ik vat deze vereisten samen onder de begrippen: 'ontvankelijkheid' en 'vertaalvermogen'. Ook op deze criteria oogstten de weggezondenen veel twijfels of kritiek.

Deze twee gebreken worden in de beoordelingen en gedachtewisselingen tussen de docenten onder andere als volgt geoperationaliseerd: het zich niet houden aan afspraken, het niet opvolgen van suggesties om met andere experts te gaan praten, het negeren van adviezen, de onwil om tot een probleemstelling te komen, de noodzaak om de promovendus te dwingen tot een afbakening, ongrijpbaarheid, het niet doorkomen van boodschappen die tot schrik zouden moeten leiden, de aanwezigheid van een scherm waarop vervelende boodschappen afketsen. Ook worden genoemd: het proberen zich te onttrekken aan de inlevering van gevraagde stukken, het geen gehoor geven aan uitnodigingen en het onvermogen om suggesties te verwerken.

Ook de derde conclusie is duidelijk. Bij alle uitvallers wordt expliciet getwijfeld aan de ontvankelijkheid voor gegeven adviezen of het vermogen om deze zelfstandig te verwerken bij de verdere uitvoering van het onderzoek. In hoofdstuk X zal ik vaststellen dat ontvankelijkheid niet gedefinieerd moet worden in termen van een passieve aanpassing aan de wensen van begeleiders en promotoren. Waar een groot vertrouwen bestaat in de capaciteiten van de promovendus ligt de ontvankelijkheid veel meer in de sfeer van overtuigen en bereid zijn zich te laten overtuigen. Bij de uitvallers - aan wier capaciteiten wordt getwijfeld - hanteren de docenten een veel beperktere definitie van ontvankelijkheid. De connotatie van 'vermogen tot collegiale communicatie' is dan vervangen door 'vermogen om gegeven adviezen op te volgen'.

Het gebrek aan ontvankelijkheid werd ook geconstateerd bij de twijfelgevallen. Dit betekent dat bij de overgrote meerderheid van de twaalf uitvallers en twijfelgevallen ontvankelijkheid en vertaalvermogen naar het oordeel van de beoordelaars problematisch waren.

De kernproblemen van het promoveren

Orde uit wanorde

De centrale opdracht voor de promovendi is dat zij orde uit wanorde creëren. Binnen het Instituut moeten zij uit een veelheid van eigen interesses er één kiezen tot onderwerp van hun dissertatie. Zij moeten een orde zien te scheppen uit de veelheid van theoretische perspectieven, onderzoeksvragen, methodologische opties en onderzoekslokaties. Promovendi moeten selecteren, een centrale these ontwikkelen en beperkingen aanbrengen. Dat zijn kwantitatieve en kwalitatieve beslissingen.

In de toetsing van hun ordenend vermogen gaat het in de eerste plaats om de selectieve ordening. Die speelt een belangrijke rol in de eerste tot en met de laatste fase van het promotieonderzoek. In de meeste gevallen scheppen zij een ordelijk beeld van uitgangspunten en genomen beslissingen.²³⁵ Zelden zal duidelijk worden dat de compositie van het resultaat nog op het allerlaatste moment sterk is veranderd, dat pas in een vergevorderd stadium een belangrijke wijziging in de probleemstelling is aangebracht of een ander theoretisch perspectief werd gekozen.

Tastend en zoekend - 'weeklagend in het donker' zei een promotor eens - banen de promovendi zich een pad door de veelheid aan mogelijkheden. Japan valt af in een vergelijking met Zweden en Nederland, een participierend-observerend onderzoek naar politieke vocabulaires sneuvelt, in plaats van de zigeunermuziek komt de oorlog in voormalig Joegoslavië centraal te staan, pas bij het schrijven van de eindversie wordt de bruikbaarheid van de theorieën van Mary Douglas duidelijk. Dat gebeurt vaak al werkend, afstand nemend van een oorspronkelijke planning. De woorden 'al werkend' zijn illustratief voor hetgeen vele promovendi binnen het Instituut ervaren. Theoretische perspectieven komen op en worden soms weer terzijde geschoven. Eeuwen worden toegevoegd, decennia afgevoerd. Landen worden verwijderd, dorpen opgenomen.

Onverwachte materiaalvondsten, uitbreidingen en beperkingen van het terrein van onderzoek zijn schering en inslag voor veel promovendi die vanuit een historiserend perspectief werken of contemporair onderzoek doen met gebruik van kwalitatieve onderzoeksmethoden. In deze typen onderzoek wordt een maximaal beroep gedaan op het talent om niet gezochte vondsten te doen.

Naast de aansluiting bij actuele wetenschappelijke debatten, de verwerving van een originele positie in het wetenschappelijk veld en het opbouwen van sociaal kapitaal zien de promotoren als kernopgave de beperking van de omvang tot een uitvoerbaar project onder het aanbrengen van een centrale stelling en focus. Die zorg delen promotoren en promovendi. Het is maar uiterst zelden dat de promovendi zich keren tegen de zucht naar cognitieve orde.

De kracht van de eis van orde is zo groot, dat zelfs de promovendus die zich als werkelijke postmodernist publiek en 'met lof' beloond keert tegen orde en het geobsedeerd postuleren van maatschappelijke patronen, zijn studie afrondt met ordenende overwegingen en aandachtspunten voor 'de verdere bestudering van

strijd, destructie en gewelddadige oorlogvoering' ²³⁶. En, over patronen gesproken, de bestudering van de oorlogszuchtige redeloosheid afsluit met de suggestie van 'de contouren van een tragische cyclus...'.²³⁷

Beperking als opdracht

In een groot aantal beoordelingen komen we passages tegen waarin de beoordelaars zich zorgen maken over een overmaat aan plannen, werkhypotheses, theoretische perspectieven, gepresenteerde data of aantallen pagina's. Die roep om beperking doet zich in alle fasen van het promotieonderzoek voor. Soms zien we hoe de beoordelaars dezelfde zorg steeds weer terug laten keren in hun commentaren en dat er dus kennelijk weinig vorderingen worden geboekt bij de oplossing van het probleem. Het is geen lineair, evolutionair leerproces met een eigen momentum. De mogelijkheid bestaat dat het niet lukt.

Onder trefwoorden als: 'keuzen maken', 'gedeelten laten afvallen', 'overstelpend', 'gigantisme', 'verbeteren door schrappen', 'risico van onbegrensde', 'brij van geleerdheid', 'verstikkende hoeveelheid informatie', 'durven snoeien', 'te ambitieus', 'overbodig' en 'inkrimpen' bezweren de promotoren bij tientallen gelegenheden de promovendi zich te beheersen en te beperken. De volgende passage bevat een overzicht van eisen waaraan een dissertatie dient te voldoen. De ideeën van deze promotor zijn representatief voor die van vele collega-promotoren.

'Obviously much depends on what one expects of a doctoral thesis, and I do not regard such a work as merely a matter of data-collection and of clear writing, both of which should go without saying, but of demonstrating a capacity to handle both data and theory in order to make the most of one's chosen topic. Without knowing him beyond what I have read, I have the impression that [O] has that capacity and is needlessly drawing back from the full implications of the way in which he began to set up his project. I would advise encouraging him to throw off his inhibitions and become theoretically more ambitious.'

Structuren en patronen

Welke patronen zijn nu te onderkennen in de wijzen waarop de docenten beslissingen nemen over de promovendi en hoe kunnen we die verklaren?

De analyse van de beoordelingen toont het belang van de sociale context waarbinnen en de individuele achtergronden van waaruit de promotoren beoordelen. De belang-

rijkste conclusie luidt dat *de carrières van de promovendi niet alleen begrepen kunnen worden als de resultanten van hun individuele kwaliteiten* en de kwalitatief-rationele beoordelingen daarvan. Daarom staan in dit hoofdstuk niet alleen de inhoudelijke beoordelingen centraal, maar ook de sociale condities waaronder ze geproduceerd werden en de wijze waarop de beoordelaars daarop inspeelden. In het verlengde van de these van de academische patronage weerspiegelen de beoordelingen niet alleen de vooruitgang van de promovendi maar ook de natuurlijke geneigdheid van de patroons om tot bescherming van hun leerlingen over te gaan.

De beslissingen die het collectief van docenten neemt, moeten gezien worden tegen de achtergrond van de *belangen van de individuele promotoren* en het belang van het collectief dat zij vormen. De conclusies waartoe individuele promotoren komen in de beoordeling van het werk van hun eigen promovendi worden enerzijds gedragen door kwalitatieve overwegingen en anderzijds door het objectieve belang van de beschikking over leerlingen. Hun prestige krijgt immers onder meer vorm via de dissertaties die onder hun hoede worden voltooid.

Vanuit verschillende posities in het microveld van het Instituut nemen de individuele promotoren en het collectief, dat zij gezamenlijk vormen, de beoordelingen ter hand. De *posities genereren verwachtingen* over het forum waaraan zij hun oordeel voorleggen. Het meest bewust daarvan zijn zich de promotor, die zijn of haar oordeel voorlegt aan de collega's, en de leiding van het Instituut die altijd rekening zal houden met de externe verdedigbaarheid van een oordeel in een hogere, soms juridische arena en de interne instabiliteit die het gevolg kan zijn van meningsverschillen over promovendi. Het meest directe gevolg daarvan is de *filtering* die plaatsvindt in de schriftelijke documentatie. Bepaalde informatie wordt achtergehouden voor derden. Dat doet de promotor via de *retouche van de twijfel* (t.o.v. de collega-promotoren en waarschijnlijk ook t.o.v. de eigen promovendus). De promotoren doen het in voorkomende gevallen via de *fictie van eenstemmigheid* (ten opzichte van externe oordelaars in een juridische arena).

Naar de promovendi toe ontstaat in de gevallen van een dreigende beëindiging van de promotieopleiding eveneens een retouche van meningsverschillen tussen de beoordelaars. Daarin speelt de *juridisering* van het promotiestelsel een belangrijke rol. Meningsverschillen tussen beoordelaars kunnen, ook al worden ze afgerond met een unanieme conclusie, binnen de juridische arena worden aangevochten als een twijfelachtige basis voor ontslag. Dit leidt tot een formulering van officiële documenten die, via de fictie van de afwezigheid van taxatieverschillen onder docenten, gericht is op het overtuigen van hogere juridische instanties.²³⁸

Een beoordelende promotor schrijft dus niet alleen over de kwaliteiten van zijn of haar promovendus. Het is ook een brief aan de collega's die - weliswaar samen met de promotor - een besluit zullen nemen over zijn of haar promovendus en met

wie de promotor moet *onderhandelen* over de condities die in twijfelgevallen gesteld zullen worden.²³⁹

Voor de promotor is de docentenvergadering een onberekenbaar forum waarvan altijd een potentiële *dreiging* uitgaat. Aan de andere kant koestert dat collectief van promotoren ook zijn eigen verwachtingen. Zo wordt van de promotor in principe steun verwacht voor de eigen promovendus. Twijfels van de promotor - immer tot optimisme geneigd - interpreteren de collega's als de belangrijkste indicator voor onoplosbare problemen. Beëindiging van de promotieopleiding is dan nabij.

De 'retouche van de twijfel' behoort tot de *defensiemiddelen* waarmee de patroonpromotor de cliënt-promovendus protectie biedt.²⁴⁰ Daartoe behoort ook de verwijzing naar omstandigheden waardoor de promovendus minder goed kon presteren dan gewenst. Verwijzingen naar ongeschiktheid worden omgezet in verwijzingen naar verklarende omstandigheden. Ook het middel van de relativering kan worden aangewend. Dat gebeurt door te verwijzen naar de eerdere gunstige ervaringen die men heeft opgedaan met een promovendus, waardoor een mindere kwaliteit van het werk in uitvoering wat gerelativeerd kan worden of een uitloop acceptabel zou moeten zijn.

De retouche van de twijfel, relativering en verontschuldigende verklaring kunnen beschouwd worden als de defensie-mechanismen van individuele promotoren tegenover het collectief waarvan zij zelf deel uitmaken.²⁴¹ Het zijn momenten van protectie die ik bij de beoordelingen van ongeveer 25% van de promovendi aantrof. In hun pleidooien zijn de promotoren dan sterk geneigd om aan te dringen op *non-interventie*. Soms wordt er voor gepleit om de promovendus nog maar even door te laten werken op de ingeslagen weg. De non-interventiepleidooien zijn het sterkst op het moment dat de relatie tussen promotor en promovendus weer het karakter heeft gekregen van de traditionele, gesloten relatie tussen promotor en promovendus. In de 40ste maand van de opleiding worden de vorderingen voor de laatste keer gecontroleerd en wordt de promotor gevraagd om - in geval van een dreigende uitloop van het werk - aan te geven hoe een versnelling gerealiseerd zou kunnen worden. In geen enkel geval heeft een promotor een dergelijke ingreep als mogelijk of wenselijk beschouwd. Men dringt er op aan de promovendus met rust te laten (en dus de promotor niet op te zadelen met een als onaangenaam of onmogelijk beschouwde opdracht).

Met de besluiten van het collectief van promotoren over de promovendus van één van hen is tevens de *politieke stabiliteit* van de collectivisering in het geding als een negatieve uitkomst dreigt en de promotor dat besluit niet ondersteunt. Ook deze dreiging leidt tot een grote *omzichtigheid* in de besluitvorming. Het patroon van herkansingen, nieuwe beraadslagingen en vertragingen moet mede daaruit verklaard worden.

Maar die omzichtigheid verwijst ook naar de *onzekerheid* onder promotoren over de ontwikkelingskansen van de promovendi aan wier capaciteiten wordt getwijfeld. Het is achteraf gezien gemakkelijk om in het geval van de ernstige achterblijvers te wijzen op signalen die beoordelaars in eerdere stadia gaven in de richting van dreigende problemen. Er werd gewezen op een gebrek aan richting en fundamentele keuzen en een buitensporige omvang; schrijfproblemen werden aan de orde gesteld en een roep om intensieve begeleiding was hoorbaar. Maar over een aantal van deze later ernstige achterblijvers werd eerder ook geschreven in de volgende termen: 'veelbelovend, zeker in staat om binnen de gestelde termijn een proefschrift te schrijven', 'bewondering voor eruditie', 'grote kennis', 'de persoon van de onderzoeker staat er borg voor dat hij een commitment ook tot een goed einde zal brengen', 'excellente veldwerk gegevens', 'werkt hard en zeer gemotiveerd', 'zonder aarzeling positief over het veldwerk', 'maakt een solide en doordachte indruk', 'zeker de capaciteiten om binnen vier jaar te promoveren', 'het paper is uitstekend te lezen', 'het volste vertrouwen', 'bewondering', 'een onderzoeker die we bij het instituut moeten zien te houden'. Van de negen ernstige achterblijvers wier vorderingen ik in detail heb geanalyseerd zijn er in feite maar drie waarvan men zich afvraagt waarom, gezien de beschikbare beoordelingen, niet in een vroeg stadium tot een harde ingreep is besloten.

Oude omgangsvormen onder nieuwe verhoudingen

Wat verbindt nu deze vormen van collectieve bemoeienis? De collegiale intervisie is in de eerste plaats gebaseerd op kwalitatieve toetsing. Drie of vier beoordelaars wordt gevraagd om hun oordeel onafhankelijk van elkaar te geven over de kwaliteit van ingeleverde stukken. Principieel werd gekozen voor een dynamische beoordeling. Door verschillende beoordelaars onafhankelijk van elkaar een advies te laten uitbrengen creëerde men een structurele basis voor tegenspraak, verschillen in suggesties aan promovendi en collegiale steun als het met een project niet goed ging.

Maar misschien is wel even belangrijk de metatoetsing van het wetenschappelijk vertrouwen van de promotor in de promovendus en de hechtheid van hun onderlinge relatie. De centrale conclusie luidt dat ook binnen de collectivisering van de beoordeling het kwalitatieve oordeel of het vertrouwen van de primair betrokkene, de promotor, in laatste instantie doorslaggevend was. Ook al werd dat zo nu en dan op de pijnbank van scepsis of ongeloof gelegd. Interessant is om te onderzoeken in hoeverre dat leidde tot een vermindering van de selectiviteit. Scherp gesteld: leidden de angst voor onterechte verwijderingen en de noodzaak van politieke stabiliteit er in crisissituaties toe dat promovendi, naar zou blijken ten onrechte, in de

opleiding waren gehandhaafd? Behoud van politieke stabiliteit is overigens niet de enige reden om in de meeste twijfelgevallen de promotor de doorslag te laten geven. De promotor is immers degene die de onderzoeksmaterie het beste kent, de benodigde extra begeleidingsinspanningen zal moeten leveren en ook bereid moet zijn om de eigen externe reputatie op het spel te zetten.

Er is zeker sprake van een spanning tussen de collectivisering van selectie en beoordeling en de rechten en plichten van de individuele promotor. Valt er een systematiek te ontdekken in de wijzen waarop deze spanningen werden opgelost? In het verlengde van de voorgaande hoofdstukken kan ik de vraag ook zo formuleren: hoe lossen de hoogleraren de problemen op die ontstaan door het samengaan van de centripetale oriëntatie van het instituut (de gemeenschap van promotoren, promovendi en administratief personeel) en de centrifugale oriëntatie van de afzonderlijke promovendi en promotoren?

In hoeveel gevallen manifesteerden zich nu de problemen van collectivisering en hoe definieer ik die. Ik hanteer een zeer brede omschrijving die als kern heeft: verschillen van mening over de vorderingen van een promovendus of de consequenties die het Instituut daaraan zou moeten verbinden.

Deze omschrijving dekt een continuüm van meningsverschillen. Aan het ene eind bevond zich 'een positief oordeel, onder de kanttekening van duidelijke aarzelingen en verschillen in optimisme'. Aan het andere uiteinde bevonden zich uitgesproken, soms heftige botsingen over de gedwongen beëindiging van de promotieopleiding. Een bestudering van alle beoordelingen, mijn eigen dagboek-aantekeningen en de persoonlijke notulen die ik maakte van de docentenvergadering leert dat er bij ongeveer 25% van de promovendi sprake was van meningsverschillen. De collectivisering van beoordelingen heeft slechts in uitzonderlijke gevallen geleid tot scherpe controversen (in 3% van de gevallen).²⁴²

Wanneer we de zaak vanuit het perspectief van de promotor bekijken blijkt het volgende. Slechts in twee gevallen 'verloor' een copromotor - een niet-hoogleraar - uitdrukkelijk tegen zijn of haar zin een promovendus. In drie gevallen steunde het instituut een promovendus via de beoordeling van zijn of haar werk tegen de scepsis of aarzelingen van een promotor in. In zeventien gevallen verliepen de zaken uiteindelijk conform het oorspronkelijke advies van de promotor. Daarnaast zijn er nog enkele kwesties die niet in deze termen beschreven kunnen worden vanwege ziekte of terugtrekking van de kandidaat.

Dit betekende dat de promotoren soms wel geïrriteerd maar niet zwaar gehavend uit de controversen tevoorschijn kwamen. Loste de hoogleraren de problemen van de collectivisering nu op door telkens de promotor a priori gelijk te geven bij de beoordeling van de promovendi? Nee. Er was verscheidene malen

sprake van felle gedachtewisselingen die eindigden met een duidelijk blijk van wantrouwen aan het adres van de beoordeelde promovendus. De vorm die daarvoor het meest werd gekozen was die van de herkansing. De promovendus diende binnen een bepaalde termijn een nieuw stuk in te leveren op basis waarvan de docentenvergadering tot een eindoordeel zou komen. In 13 van de genoemde 25 gevallen was hiervan sprake. De suggestie van een herkansing kan door een promotor in feite niet van de hand gewezen worden. Zo'n afwijzing zou immers uitgelegd kunnen worden als een onvoldoende vertrouwen van de promotor in de promovendus.

In de adviezen en tijdens de docentenvergaderingen hechten de collega's veel waarde aan het oordeel van de promotor. Niet zelden eindigt een beoordelaar zijn advies met de passage: het laatste woord is aan de promotor. Hierboven liet ik zien dat de promotoren zich in laatste instantie inderdaad vaak gesteund zien in hun oordeel of advies. De gronden daarvoor zijn niet alleen sociaal-strategisch.

Als we naar de gevallen kijken waarin een promotor de promovendus steunde tegenover duidelijke aarzelingen of scepsis van de collega's (13x), dan blijken er op dit moment slechts enkele promovendi te zijn geweest die, ondanks sterke aarzelingen bij de collega-promotoren, werden gehandhaafd in de opleiding en toch bleken vast te lopen in het project. Onduidelijk is nog of die groep veel groter zal worden. Voorlopig vaart het collectief van hoogleraren een voorzichtige koers. Intuïtief - en nooit geformaliseerd - kennen zij in het beoordelingsproces een primaire positie aan het oordeel van de promotor toe.... dat ernstig getoetst dient te worden.

Aan het slot van dit hoofdstuk resteert een laatste vraag. Ontstonden binnen dit experiment in collectivisering ook mogelijkheden om niet alleen het vertrouwen van de individuele promotor te toetsen, maar ook de kwaliteit van de geboden begeleiding? Gingen de docenten of de ambtelijke professionals zo ver, dat men zich afvroeg of bepaalde promotoren tekortschoten in de begeleiding? Komen mislukkingen of ernstig vertraagde promovendi bij sommige promotoren vaker voor? Is dat onderwerp van gesprek?

Het gebeurt uiterst zelden dat promotoren in de docentenvergadering aangesproken worden op de kwaliteit van hun begeleiding als promovendi negatief beoordeeld worden of ernstige vertraging ondervinden. Dat wil niet zeggen dat geen uitgesproken opvattingen bestaan over de begeleidingsstijlen die onder de promotoren worden aangetroffen. Die worden in de vaststelling van de begeleidingsarrangementen veel meer tot uitgangspunt genomen dan als veranderbaar beschouwd. Geprobeerd wordt te voorkomen dat paren van promovendi en promotoren worden gevormd waarvan verwacht mag worden dat problemen zullen ontstaan. Er is een grote groep van docenten die men zonder gevaar aan elke promovendus zou kunnen koppelen. Er zijn ook enkele hoogleraren

waarvan men weet dat ze overbelast zijn en geen tijd en geduld hebben om via een zeer intensieve begeleiding promovendi door het project te slepen.

Enkele anderen kunnen dat met bewonderenswaardige trouw opbrengen en zijn bereid om in zee te gaan met promovendi waarvan anderen nooit de begeleiding op zich zouden willen nemen. Zij zijn bereid grote risico's te nemen, krijgen te maken met grote problemen van promovendi en vertragingen, maar oogsten ook veel lof als dergelijke ondernemingen met een door velen niet verwacht succes worden afgerond. Er is de promotor die sneller dan de collega's promovendi in wier werk hij teleurgesteld raakt overdraagt aan collega's. Er is de promotor die alleen zeer goede promovendi aantrekt en wiens aanbevelingen en voordrachten in de selectieprocedures door de collega's altijd hoogst serieus worden genomen. Er is de promotor die overbelast is en zelf altijd de voorzorgsmaatregel treft van een co- of medepromotor. Er is de promotor die dat niet doet en voortdurend doelwit is van stil gehouden klachten over de begeleiding.

De uitvallers, twijfelgevallen en sterk vertraagde promovendi zijn niet bij specifieke promotoren geconcentreerd. In de afgelopen jaren is echter een stilzwijgende collectieve kennis opgebouwd over ieders sterke en zwakke kanten. Dat maakt het mogelijk om te voorkomen dat bepaalde typen promovendi en promotoren zonder nadere maatregelen aan elkaar gekoppeld worden.

Opmerking [DHS8]: Correcties externe redacteur ingevoerd in hoofdstuk IX: 11.6.1997, 16.40 uur.

X Losmaking en respect: de kernopdracht van de universitaire meritocratie

De voltooiing van een dissertatie vereist niet alleen wetenschappelijke kennis, het vermogen tot materiaalverzameling en schrijfvaardigheid. Het promotietraject kenmerkt zich ook door meta-opgaven die niet via de explicitering van technische of wetenschappelijke vaardigheden zijn te vangen. Kenmerkend voor de meta-opgaven is dat het hier gaat om een verborgen toetsing van het gevoel voor de regels van het spel. De cognitieve opdracht kan alleen tot een succesvol einde worden gebracht, als de promovendus in staat is om de regels van het spel te ontcijferen. Op tal van momenten beoordelen de promotoren of de promovendi deze opgaven tot een goed einde weten te brengen. In dit hoofdstuk staat deze sociale opgave centraal, een opgave die gelegen is in het vinden van een eigen weg, een wetenschappelijke zelfstandigheid én een netwerk van invloedrijke collega's.

De opgave kenmerkt zich door complicaties vanwege het dubbelzinnige karakter. Men moet zijn onafhankelijkheid bewijzen **en** respect tonen voor de voorgangers en de meest nabije collega en leermeester, de promotor. Een balans moet gevonden worden tussen uitmuntendheid, voorzichtigheid en betrouwbaarheid: 'Academic "reliability", that instrument of normalization which has all appearances on its side, those of learning and those of morality, although it is often only the instrument of the transformation of individual and collective limits into the choice of scientific virtuousness.' ²⁴³

De dissertatie speelt daarin naar de mening van Bourdieu een sleutelrol. 'And nothing helps more than the doctoral thesis to reinforce the dispositions required. This happens through the intermediary of the diffuse control which the patriarchal authority of the "doctor's father" tend to exercise over all practices, notably over publication, via self-censorship and obligatory reverence towards masters and academic production, and above all via the prolonged relation of dependency in which the thesis maintains the candidate and which most often has no connection with the technical necessities of a true apprenticeship.' ²⁴⁴

Welke gevolgen heeft de collectivisering van de beoordeling en begeleiding voor deze quasi-intellectuele 'total institution'? En kan daar nog wel van gesproken worden op het moment dat de verantwoordelijkheden gespreid worden over verschillende docenten? Of wordt dat correctief vermogen tenietgedaan door de configuratie van patronage-bindingen?

Dit en het vorige hoofdstuk hebben gemeen dat de uitgebrachte beoordelingen het materiaal voor de analyse vormen. Anders dan in hoofdstuk IX staat hier niet de beoordeling van het ingeleverde werk centraal, maar de boodschappen die de

beoordelaars via de uitgebrachte beoordelingen en in de beoordelingsprocedures afgeven over de sociale opdracht waarvoor de promovendi gesteld worden.

Losmaking en respect

De geïntensiverde en gecollectiviseerde beoordeling is gericht op de beantwoording van de vragen naar de kwaliteit en het tempo van het werk. Maar binnen die toetsing van wetenschappelijke kwaliteiten wordt er permanent getoetst of de kandidaat beschikt over praktijkgevoel, een gevoel voor het spel, kortom 'de verworven disposities, de duurzame zienswijzen of gedragswijzen' die nodig zijn voor het verwerven van een positie en het verwerven van sociaal kapitaal in het veld van de promotieopleiding en het veld van de eigen wetenschappelijke specialisatie. Hiermee is Bourdieus habitus begrip geïntroduceerd.²⁴⁵ Promotoren toetsen niet alleen de wetenschappelijke kwaliteiten van het ingeleverde werk, maar ook de habitus van de promovendus. In de loop van het betoog zal duidelijk worden hoe verstrengeld beide kwaliteiten zijn. Er is daardoor tevens sprake van een vervlechting van het formele en informele. In de beoordeling van de promovendi spelen niet alleen de uitkomsten van formele beoordelingsprocedures een belangrijke rol, maar ook de informele informatie die promotoren en ambtelijke professionals en promotoren onderling uitwisselen.²⁴⁶ In dit hoofdstuk zal ik de stelling van de vervlechting nader empirisch onderbouwen.

Wat is nu dat verwachte gevoel voor het spel? Om daar een greep op te krijgen heb ik een analyse gemaakt van de 572 beoordelingen van het werk van de promovendi die van 1987-1994 hebben plaatsgevonden. De veronderstelde habitus is niet vastgelegd in leerplannen, brochures en beoordelingsvoorschriften, maar laat zich tussen de regels en via bijna terloopse passages lezen. Naast de open agenda van bureaucratische aanwijzingen en voorschriften is er dus een verborgen agenda.

De allerbelangrijkste regel van het spel is dat de promovendi en de promotoren het dilemma van onafhankelijkheid en conformisme moeten oplossen. De spanning tussen enerzijds losmaking en loslating en anderzijds erkentelijkheid en ondersteuning. 'The liminal self, the one who wishes to become a writer-scholar, must successfully claim independence and originality - must enter the realm of the pioneer - while judiciously heeding society's expectations for academic excellence, scholarly rigor, and the balancing of imagination and conformity.' En Deegan vervolgt: 'Writing a doctoral dissertation provides a pathway to professional maturity and self-assurance. These professional traits, however, result only if the student already has personal maturity and self-assurance. Graduate school, in short, is no place for immature personality still in search of an adult self.'²⁴⁷

Promovendi geven op verschillende wijzen vorm aan hun onzekerheden, het streven naar risicovermindering en zoeken naar symbolen van zekerheid. Zij doen dat door op zoek te gaan naar zo gedetailleerd mogelijke informatie over de verwachtingen van de promotoren tijdens de beoordelingen. Ze zijn op zoek naar het rationalisme van het leerproces, zich langzamerhand realiserend dat de internalisering van de normen van het wetenschappelijke veld ook een eigen ontcijfering van de verwachte habitus, de sociologische verbeeldingskracht, originaliteit en academische moed vereisen. De stijngsmogelijkheden in het wetenschappelijk veld zijn medebepaald door het vermogen tot ontcijfering. Promovendi worden daarop beoordeeld. De promovendus zoekt zekerheden en in veel gevallen een intensief contact met de promotor. Maar de promotor ziet onafhankelijkheid als het bewijs van een wetenschappelijke groei. De dynamiek van de intellectuele relatie tussen de promotor en de promovendus is gelegen in het proces van losmaking (door de promovendus) en loslating (door de promotor).

Heel af en toe is de afstand tussen gewaardeerde losmaking en beledigd afgewezen worden heel klein. Een externe promotor schreef het volgende aan een promovendus.

‘Omdat ik je capaciteiten ken en omdat deze niet tot uitdrukking komen in je manuscript heb ik deze twee dimensies van mijn commentaar in mijn beoordeling verwerkt: wat je nu schrijft is niet goed, maar je bent in staat tot een uitmuntend resultaat... Maar hoe kan ik je duidelijk maken dat er een probleem is als je ieder commentaar of advies negeert? Ik heb het Instituut moeten berichten dat het erg belangrijk is dat het advies van de supervisor wordt gesteund met een institutioneel gezag. Ik denk dat mijn positie een onmogelijke is geweest: een supervisor waarnaar niet geluisterd hoefde te worden.’

Deze promovendus ging in zijn onafhankelijkheidsstreven een brug te ver. Deze relatie kwam niet meer goed en werd verbroken.

Geïrriteerd en beledigd bracht de hoogleraar B het een keer onder woorden: ‘Van mij wordt verwacht dat ik veel van hem lees, heel veel van hem lees ... maar hij leest geen <.....>, hij leest mij niet. Weet ie wel wie ie voor zich heeft?’ Eén stap verder en een patroon-promotor onthoudt bescherming aan zijn cliënt.

‘Uw vraag om opgave van relevante literatuur van mijn hand komt wat laat. En inderdaad ontbreekt elke verwijzing naar mijn benaderingswijze of die van geestverwanten in het voorstel. Ik heb er dan ook geen wetenschappelijk aandeel in.... Onder die omstandigheden wil ik niet tot de aanvragers behoren [van een subsidie bij WOTRO- h.s.]’, schreef een promotor aan een van zijn promovendi.

En dat is niet ver verwijderd van het besluit van een promotor om geen zitting te nemen in de promotiecommissie van andermans promovendus, omdat laatstgenoemde in de dissertatie geen blijk gaf van bekendheid met zijn werk.

Veel speelser, onder gelach van het aanwezige publiek, maar toch met een mengeling van waardering en geraaktheid, ging het eraan toe tijdens de lovende woorden die een promotor sprak tot zijn promovendus na de verdediging van de dissertatie.

'Beste R, jouw promotieonderzoek heeft ook in het teken gestaan van een langzaam maar zekere verwerving van onafhankelijkheid. Terwijl ik in eerdere versies van je hoofdstukken nog voorkwam in je bibliografie, werden je verwijzingen naar mijn werk steeds schaarser, en wel in die mate dat ik nu in de bibliografie van je dissertatie helemaal niet meer voorkom.'

De emoties van de promotor bij dit moment van scheiding bracht één hunner als volgt onder woorden tijdens een tafelrede ter ere van de kandidaat M die haar proefschrift met verve verdedigde en met cum laude gehonoreerd zag.

'Bij Z's feest [eerder gepromoveerd-h.s.] heb ik betoogd dat de relatie tussen promotor en promovenda/us geproblematiseerd moet worden.... Er is namelijk wat aan de hand. Vreugdevolle dagen zoals deze beschouw ik met gemengde gevoelens. (1) Positief: de afloop van deze promotiezaak geeft mij buitengewoon veel voldoening; was het geen cum laude geweest dan zou dat voor mij een enorme "frustra" zijn geweest. (2) Negatief: ik blijf weinig te voelen voor beëindiging der relatie, daar komt het op neer. Eerst is er geen vuiltje aan de lucht, maar dan, als het eind in zicht komt, begin ik tegen te stribbelen. Niet te veel, maar toch, het spookt dan in de ziel.'

De verwerving van hun wetenschappelijke geloofwaardigheid realiseren de promovendi in de allereerste plaats via een geslaagde synthese van conformisme en onafhankelijkheid. Van de promovendi wordt verwacht dat zij zich een eigen positie verwerven binnen hun wetenschappelijk veld (originaliteit) en tegelijkertijd blijf geven van vertrouwdschap met en aansluiting bij het werk van hun veldgenoten. Op macroniveau is dat het wetenschappelijk veld van collega's die een soortgelijk thema bestuderen of een verwant theoretische perspectief hanteren. Op het microniveau van het Instituut is dat de eigen leermeester, de promotor. Een groot middengebied van verantwoorde verwijzingen en creatieve verwerking wordt aan de ene kant afgegrensd door angstig conformisme en aan de andere kant door pseudo-originaliteit.

Tijdens de eerder geciteerde tafelrede formuleerde de promotor enkele dilemma's als volgt.

'Ik denk dat er een schaakspel gespeeld wordt in die promotierelatie. De twee partijen doen hun zetten. Het gaat om invloed verwerven, eigen concepten en ideeën aanvaard krijgen. Daar zijn beide kanten in de relatie mee bezig. Ik heb enkele malen verzucht: "Eigenwijze M!" Terwijl ik een vergelijkbaar proces aan de andere kant vermoed! (M verradt zich door haar motoriek: als haar iets niet bevalt, kijkt ze nadrukkelijk enige tijd uit het raam.) Tegelijkertijd moet je oppassen: promovendi verschillen; sommige nemen je woorden bloedserius. Die gaan tobben en teveel tijd aan je opmerkingen besteden (M hoort ook tot deze categorie)... De promovendus wenst zich aan oppositie te schuren, klaagt als de promotor te liberaal wordt... Dan zegt men: "Ik krijg geen

weerwerk!’ En van mijn kant: promovendi die zich passief of slaafs gedragen worden over hun bol geaaid, maar niet echt serieus genomen. Niet zo leuk van mij, maar dat is wel de realiteit.’

In de beoordelingen zijn de verwijzingen naar de dubbele opgave of irritaties over het gebrek aan openheid aan de kant van de promovendus vaak vervat in kleine, soms bijna terloopse passages.²⁴⁸ Uit een veelheid van voorbeelden geef ik er hier drie uit beoordelingen van drie verschillende promovendi.

De promovendus verwijderde zich met haar opzet zo ver van de sociaal wetenschappelijke traditie dat het Instituut besloot tot een beëindiging van de financiering van het promotieproject. ‘Wat ontbreekt is een sociaal-wetenschappelijke vraagstelling. Dat is ook haar bedoeling niet... Ook hier stoort weer de neerbuigende toon en teneur van originaliteit die alleen door onwetendheid in stand kan blijven. Onintelligent is het niet, hoogmoedig en onwetend wel. En vaak heel clichématig... Zij wil geen [herzien] proposal meer schrijven. Voelt dit kennelijk al als een dwang. Op basis van dit stuk is mijn positie: tenzij er een docent onder ons is die bereid is zich echt aan deze promotie te committeren, meen ik dat R van ons niets leren kan en dat haar aanwezigheid op het Instituut daarmee vruchteloos is. Zij is vrij. Wij ook.’

‘Zij trekt zich er niets van aan wat wij willen ... gaat weg zonder ons te spreken... Het is een affront: vier docenten doen hun best, maar zij trekt haar stutten.’

‘Een niet gering probleem is dat L weinig openstaat voor begeleiding. Verschillende adviezen die ik hem de afgelopen jaren heb gegeven heeft hij beleefd aangehoord maar naast zich neergelegd. Zijn solistische neiging versterkt een nogal koppige instelling. Dit te verhelpen is niet eenvoudig. Achter die starheid en terughoudendheid gaat echter een grote onzekerheid schuil. Hoe in te grijpen?’

Op grond van een analyse van alle beoordelingen kunnen we de belangrijkste indrukken als volgt samenvatten.

Promotoren hechten er veel waarde aan dat suggesties en commentaar ter harte worden genomen. Relaties raken getroebleerd als promovendi de communicatie niet aangaan ondanks uitnodigingen daartoe. Ook het veronachtzamen van het prestige van een docent die op hetzelfde terrein werkzaam is levert schade op.

Niet overnemen van suggesties kan geïnterpreteerd worden als teken van zelfstandigheid, maar ook als een teken van intellectueel onvermogen. Wanneer zelfstandigheid geïnterpreteerd wordt als starheid, verspeelt de promovendus wetenschappelijk prestige.

Promotoren twijfelen over het nut van een autoritaire aanpak en achten promovendi in min of meerdere mate onstuurbaar. Frontale confrontaties waarin een promotor aanstuurt op onderschikking van de promovendus komen niet voor; men vertrouwt meer op eigen overtuigingskracht en is ook bereid zich te laten overtuigen.

Centraal staat dat promotoren een evenwicht willen tussen afhankelijkheid en onafhankelijkheid. Te veel van het één of het ander wordt niet op prijs gesteld. Niet zelden geeft men mondeling tijdens de docentenvergaderingen daarnaar verwijzend

ook een oordeel over de persoonlijkheidskenmerken van de kandidaten. Ik noteerde de volgende karakterisering.

‘Van goede wil;
 snel en flexibel;
 heel dominant, maakt een weinig toegankelijke indruk;
 een narcistisch pantser;
 koppig (maar ook weer redelijk na een tijdje);
 vond het niet nodig om langs te komen toen ik haar had gezegd dat ze dingen beweert die niet waar zijn;
 ze functioneert zelfgenoegzaam in een bepaalde kring;
 ik weet niet of hij kritiek kan verwerken;
 het kernprobleem is angst: hij verschuilt zich achter de mening van anderen;
 zeer arrogant, ik heb er geen greep op, een gebrek aan nieuwsgierigheid;
 ik heb niet het gevoel dat ik invloed kan hebben;
 als je haar dwingt, dan klappt ze dicht;
 hij is een warhoofd en heeft strenge begeleiding nodig;
 maar als hij niet goed reageert op onze vragen, dan is hij dicht bij een breuk met ons;
 iets te brutaal;
 ondeugend, probeert te ontglippen;
 hij wil vluchten, belt steeds afspraken af;
 hij durft niet veel;
 hij is hardhorend;
 ze houdt zich niet aan de afspraken, ze is niet grijpbaar;
 reageert leuk op de kritiek in de promotieclub;
 het is een moeizame man die een vermoeide indruk maakt;
 dat was nu precies een kwestie van alleen maar hoffelijkheid: alleen op ondergeschikte punten heeft ze het plan aangepast.’

De aansluiting bij de voorgangers

De verwerving van een eigen intellectuele positie begint dus in relatie tot het werk van voorgangers. In zeer veel beoordelingen wordt naar de al dan niet geslaagde resultaten daarvan verwezen. Vaak krijgt het commentaar de vorm van een kleine literatuursuggestie of een verbaasde vraag naar een gemiste auteur, soms de vorm van een wat meer bespiegelende passage.

‘... Wat mij enige zorg baart is dat er geen systematische poging wordt gedaan om zijn onderzoek te doen aansluiten bij de mainstream antropologische theorie zoals, en in het bijzonder, bij de zeer uitgebreide literatuur over honour and shame in het mediterrane gebied. Dit zou de mijns inziens nodige antropologische contextualisering van zijn onderzoek ten goede komen. Een onderzoek naar [...] kan niet voorbijgaan aan de aangrenzende en tevens oudste probleemstelling van de mediterrane antropologie, waarover ook het meeste is geschreven. Zijn nieuwe ingangen zijn potentieel innovierend voor de probleemstelling in dit gebied, maar er moet aansluiting plaatsvinden.’

Onomwonden positief over de al heel vroeg geslaagde aansluiting van een eerstejaars promovendus is de beoordelaar gestemd in het volgende geval.

‘Hij heeft ambitieuze plannen, en wil dus veel hooi op zijn vork nemen, maar daartegenover staat zijn gedrevenheid, vermogen en inzet om veel werk in een gedisciplineerd tempo te verrichten. Ik verwacht dat hij een belangrijke bijdrage levert op zijn gebied. Nu al staat hij dicht bij de top van denkers.’

De opgave is het tonen van de competentie tot niet alleen het kennen van het werk van anderen maar ook tot het zich daarin herkennen. ‘La compétence se distingue du savoir-faire, aptitude à agir, et du savoir pur, aptitude à comprendre, et ce qu'elle est une aptitude à juger.’²⁴⁹ Lukt dat niet, dan leidt dat tot vragen van de beoordelaars over het nut van de aangehaalde theorieën en commentaar op het ontbreken van spanning, debat of een opsommerig karakter. In het volgende geval leidde dat tot een zeer radicaal advies.

‘Ik denk dat er heel gerichte begeleiding nodig is om het werk tot dissertatie niveau te brengen - misschien wel een soort “de-learning” proces (hij hoeft toch niet te bewijzen hoe geleerd hij is; het gaat in de eerst plaats om zijn eigen visies en observaties). Dus geen omgevallen boekenkast, maar een eigen verhaal, waarbij in discussie met andere auteurs een visie op een bepaalde werkelijkheid wordt ontwikkeld.’

Twee beoordelaars omschrijven in een ander geval het probleem als volgt.

‘Het ontbreekt aan een intermediaire sociaal-wetenschappelijke probleemstelling, die het specifieke onderwerp kan situeren in de al te ruime thematiek. Er is niet één verwijzing naar de vakdiscussie over het onderwerp. Van een stelling, hypothese of andere positiekeuze is geen sprake (beoordelaar 1)... Aan de oppervlakte ziet het er buitengewoon degelijk uit, de uitgesplitste hoofdstukkenindeling wekt toch de stellige indruk dat er niets meer mis kan gaan. Anderzijds echter zit er ook een merkwaardig soort gedachteloosheid in, zoals bijvoorbeeld blijkt uit het totaal ontbreken van enige stellingname in welke discussie dan ook (eigenlijk wordt er naar geen enkel boek verwezen, de opgevoerde literatuur dient alleen als vindplaats voor nog meer cijfers en gegevens) (beoordelaar 2).’

Een enkele keer wordt verwezen naar het risico van een te nauwe aansluiting bij het werk van anderen. Dan dreigt het gevaar van dupliceren of een slaafs navolgen van inspirators in de directe omgeving. Dat zijn natuurlijk gevoelige zaken, want zij raken de relatie tussen de promovendus en zijn of haar promotor. (In)direct stelt deze op dat moment hun relatie ter discussie. Een beoordelaar formuleerde dat onomwonden als volgt.

‘M behoort weer, evenals K, tot de categorie die eerder te veel van het onderwerp van onderzoek afweet dan te weinig. Haar probleemstelling is duidelijk, maar het zou kunnen zijn dat zij met het oog daarop beter te rade zou kunnen gaan bij wat simpeler theorieën... dan bij de (ongetwijfeld veel

hoogdravender en diepgravender) benaderingswijzen zoals die genoemd worden [in haar stuk, h.s.]. Is het gevaar niet aanwezig dat ze onder invloed van de Amsterdamse genius loci probeert met een soort theorie te gaan werken die haar au fond niet ligt?’

Maar, haast deze beoordelaar zich toe te voegen in een passage gericht aan de voorzitter.

‘A, bij voorbaat mijn excuses voor groteske beoordelingsfouten die ik wellicht maakte als gevolg van een te oppervlakkige kennisname der stukken.’

Deze citaten maken duidelijk hoe een promovendus geconfronteerd kan worden met tegenover elkaar staande suggesties of van elkaar verschillende oordelen. Het creëren van orde vereist dus ook het vermogen tot het formuleren van een eigen positie ten opzichte daarvan. Scherp vat de volgende beoordelaar de opgave als volgt samen.

‘Ik vind het jammer dat [de] stukken zo zwaar aanleunen tegen het werk van [de copromotor-h.s.]. De hoofdlijnen van het betoog zijn door [de copromotor] al in diverse publicaties uiteengezet... - Epigonisme is in de wetenschap misschien geen zonde, maar het verwijt ligt voor de hand en zal de reputatie van de schrijver geen goed doen... [De promovendus] zou gevraagd kunnen worden aan te geven waarin zijn proefschrift zich van R's ideeën onderscheidt en over dit probleem na te denken.’

Het creëren van orde en het verwerven van een eigen positie kan tot in een heel ver gevorderd stadium van het proefschrift plaatsvinden. Na tweeënhalf jaar werk schrijven de beoordelaars het volgende.

‘Hij heeft zich voornamelijk beziggehouden met het zoeken naar een theoretisch kader en is daarbij terechtgekomen bij het groep/raster model van Mary Douglas. Dat model heeft hij nog niet begrijpelijk kunnen presenteren en ook niet “pas” kunnen maken voor zijn eigen onderzoeksmaterie. G werkt goed. Maar hij heeft op dit moment theoretische oriëntatie nodig. Mijn voorstel: een uitvoerig gesprek met 2 (of 3) van zijn begeleiders (niet apart, dat geeft te veel uiteenlopende suggesties) [het orde/wanorde probleem-h.s.] waarin naar een verklarende vraagstelling en een theoretische benadering gezocht wordt (beoordelaar 1).’

De tweede beoordelaar en promotor van G ziet de eigenzinnige ontwikkeling met argus ogen aan.

‘Er bestaat een gevaar dat de nieuwe invalshoek van de denkbeelden van Mary Douglas de sociologische observaties gaan overheersen en dat er een hele nieuwe opzet verschijnt. Er moet duidelijker worden aangegeven waar en waarom de theorie van Douglas gebruikt wordt en welke nieuwe inzichten op armoede daaruit kunnen resulteren.’

In de hierboven gegeven voorbeelden stond de opgave voor de promovendus centraal. De kwestie van de aansluiting heeft als tegenhanger die van de loslating.

Promovendus en promotor moeten gezamenlijk de kwestie van de scheiding oplossen. De goede afloop daarvan is geen vanzelfsprekende zaak.

Knellende banden en soevereine distantie

We kunnen stellen dat de verwerving van de zelfstandigheid niet zelden gepaard gaat met complicaties waarin een duidelijk aandeel van de promotor waarneembaar is. De relatie met de promotor kan de verwerving van wetenschappelijke zelfstandigheid in de weg staan. Een noodzakelijk sociaal proces kan ontsporen door de verschillen tussen promotor en promovendus qua inhoudelijke betrokkenheid en persoonlijke belangen in het project.

Een centrale theoretische onderzoeksthese waarin de hand van de promotor duidelijk zichtbaar is kan tot een knellend harnas worden, als deze in de loop van het project onhoudbaar blijkt, maar moeilijk afgeworpen kan worden als daardoor de relatie met de promotor in het geding is. De volgende promovendus vertelde over het afscheid van een oorspronkelijke these en de bemiddelende rol die een aframmeling daarin speelde in een promotieclub (waarin het werk van promovendi besproken wordt door andere docenten en collega-promovendi). De promotieclub had buitengewoon veel kritiek op het ingeleverde stuk. Dat was enerzijds een nare ervaring, maar anderzijds steunde het commentaar van anderen de promovendus in zijn losmaking van de promotor. Die steun kwam er na een lange periode waarin promovendus en promotor het oneens waren over de bruikbaarheid van het door de promotor bepleite theoretische perspectief. Tijdens de bijeenkomst was het een van de andere hoogleraren die de promovendus bijviel in zijn afwijzing van de theoretische these van de promotor.

‘Enige tijd later, voordat mijn promotor op onderzoeksverlof ging, had hij meer aandacht voor het nieuwe thema... Misschien was toen in die promotieclub hard tegen hem gezegd wat ik zelf al eerder zachter zei. Maar bij die bijeenkomst werd mij niet gezegd hoe het wél moest.... Die bijeenkomst en de maanden daarna waren een cruciale periode. Ik had er geen zin meer in. Hoe ik daaruit ben gekomen?... [Mijn promotor] zei: ga dat nieuwe thema uitwerken. “Eindelijk,” dacht ik, “heb ik toestemming”.’

Curieus, maar evenzeer in het teken van het verwerven van intellectuele onafhankelijkheid, is het relaas van de volgende promovendus. Deze werkte aan een project met een zware theoretische ambitie, daarin gesteund door een even bevlogen promotor. Het nu volgende vignet is uitgebreid, omdat dit het proces van losmaking en loslating en de broosheid van de relatie tussen promotor en promovendus zo gedetailleerd beschrijft. Het laat ook zien dat de collectivisering van de begeleiding ook

tot spanningen kan leiden, als derden (de beoordelaars van het Instituut) zich met het werk van de promotor gaan bemoeien.

Vooraf nog het volgende. Dit promotieproject was er een waarin, anders dan in het overgrote deel van de Instituutprojecten, een externe promotor en twee Instituutspromovendi aan één onderzoek werkten. Dit leidde automatisch tot een veel groter belang van de promotor, niet alleen qua voltooiing op zich, maar ook qua richting van het promotieonderzoek. De promovendus.

‘Bij het begin schreef [de promotor] meer in de mode van dat moment over dat thema. Hij dacht “Als wij deze ontwikkelingen gaan onderzoeken, dan stellen wij die benadering centraal.” [Mijn collega-promovendus] en ik zijn dat in de loop der tijd vreselijk serieus gaan nemen. We vinden dat nog steeds een belangrijk punt. Bij de laatste bijeenkomst is gebleken dat [de promotor] vindt dat wij tamelijk monomaan aan die benadering vasthouden, denkend dat wij in zijn voetspoor aan het werk waren... Daar hebben we een behoorlijke discussie over gehad. Daar zijn we het ook niet meer over eens. [De promotor] gelooft steeds minder in het belang van die benadering. [Mijn collega] en ik zijn daarentegen steeds meer overtuigd geraakt van het belang. Hadden we vroeger niet. Toen dachten we: “[De promotor] werkt in die traditie, laten we maar eens kijken wat we ermee kunnen.” Wij zijn de theoretische ambitie wel iets aan het relativiseren, maar niet zoals [de promotor], die puur eclectisch aan het worden is. Interessant... degene die alles op het spoor heeft gezet.. hij was de man van die benadering... hij wijkt daar nu juist helemaal van af.

[HS: hoe moet dat nou...?]

[Promovendus:] Dat is een probleem... Je werkt in een groep, waarin de promotor ook meedoet... We hebben gezegd: we worden het niet eens... ook als we nog twee dagen doorpraten... we schrijven ons eigen boek. [Mijn collega] en ik blijven dicht bij elkaar... Dat zou risico's met zich kunnen brengen voor de hiërarchische verhoudingen... Want [de promotor] moet wel overtuigd blijven van de kwaliteiten van de proefschriften die geproduceerd worden. Daar hebben we over doorgepraat... Hij zegt: “Ik ben het met een aantal dingen die jullie doen inhoudelijk niet eens, maar het is een inhoudelijk conflict, geen probleem voor de verdediging van jullie boeken.”... Ik was meer theoretisch georiënteerd dan [mijn collega] en [de promotor]. Maar dat is aardig bij elkaar gekomen... Ik ben zelf overtuigd geraakt, heb zelfs plezier gekregen in het verzamelen van materiaal...’

Rond dit project heeft zich een flinke controverse afgespeeld tussen het Instituut en de externe promotor. De Instituutdocenten wilden op een zeker moment nu wel eens zien waarheen al dit theoretische voorwerk zou leiden bij de analyse van de verzamelde empirische data. Dus dwongen de docenten de promovendus om na de tweede beoordeling een aanvullend stuk te schrijven.

HS: ‘In de 19de maand... toen zei de staf, we willen nu wel eens zien hoe hij daarmee empirie te lijf gaat... dat moet dan op zich een kolfje naar hand van [de promotor] geweest zijn?... kwam dat op het goede moment?’

De promovendus: ‘Het kwam op het goede moment, omdat ik steeds zei: we weten niet wat we niet weten.. het is goed om nu naar die bewegingen zelf te kijken... Maar [de promotor] zei steeds: Nu eerst die theorie afmaken... Wat betreft hem duurde het te lang dat we steeds op grond van empirisch materiaal de theorie weer gingen doordenken. Ik vind dat wèl de goede manier.’

[De promotor won. De promovendus schreef een brief naar het bestuur van het Instituut nadat hem was verzocht om een empirisch stuk in te leveren: ‘Naar aanleiding van een telefoongesprek met

mijn promotor, moet ik U - tot mijn spijt - het volgende mededelen. In tegenstelling tot hetgeen ik mondeling overeengekomen was met prof. Z [een van de beoordelaars van het Instituut - h.s.], zal ik de komende maand niet kunnen besteden aan het uitwerken van een case uit ons onderzoek... In plaats daarvan heb ik opdracht gekregen om de komende maand alle tijd te besteden aan het verder uitwerken van een deel van de theoretische hoofdstukken.']

HS: 'Registreren jullie deze ontwikkeling, deze wisseling van posities?'

De promovendus: 'De toon blijft even hard, en dat vind ik ook vervelend, en des te vervelender als je van elkaar constateert dat je begint elkaars positie in te nemen, dan zou je de heftigheid van je argumenten wel mogen relativeren... We hebben nu voor het eerst gepraat over hoe het gesprek verliep... De sfeer was absoluut onplezierig... Dat heeft ook alles met de persoonlijkheid van [de promotor] te maken... het kan leiden tot een onproductieve situatie...'

HS: 'Hoe heeft hij de interventie van het Instituut ervaren?'

J: 'Ja, hij was toen geïrriteerd - je moet twee dingen onderscheiden - door het feit op zich dat jullie je ermee bemoeiden en dat jullie zijn advies niet gewoon overnamen. Hoe kort hij het ook schreef. Met betrekking tot de inhoud van jullie oordeel irriteerde hem dat hij vond dat eerst die theoriehoofdstukken geschreven moesten worden... Jullie wens stond er haaks op...[Mijn collega] en ik zeiden: we schrijven die theoriehoofdstukken eerst, want dan waren we tenminste van die discussie met hem af... Ik heb toen tegen jou gezegd: het komt mij absoluut niet slecht uit als jullie je zin doordrijven. Maar dan is de vraag: waar sta je als promovendus? Laat je je vermaken tussen het Instituut en promotor? Dat was voor mij een heel lastige situatie... afhankelijkheden en zo... Het lijkt me wel een ingebouwde spanning tussen Instituut en de buitenpromotoren... Ik heb het Instituut weinig gebruikt om de relatie met de promotor in beweging te krijgen... als ik alleen in mijn relatie met de promotor had gestaan, dan zou dat anders geweest zijn... maar ik had nu ook [mijn collega] en nog [enkele anderen die aan het project werkten]. Daardoor waren er al meer mensen die positie innamen.'

In de voorgaande voorbeelden slaagden promovendi en promotoren uiteindelijk in de oplossing van hun problemen onder behoud van de relatie.

In een ander geval leidde een soortgelijke controverser uiteindelijk tot een scheiding. Het was slechts met de grootst mogelijke moeite dat promovendi en promotoren daartoe na eindeloos wikken en wegen concludeerden. Promotor en promovendus besloten uiteindelijk toch in gezamenlijkheid, na een eindeloze aanloopperiode, maar met respect voor elkaars positie om hun relatie te verbreken. De promovendus continueerde, zoals afgesproken, onder de begeleiding van een andere promotor het project. De reden van hun scheiding was gelegen in het hoe langer hoe meer uiteenlopen van de theoretische benaderingswijzen. De promovendus geloofde steeds minder in de bruikbaarheid van het paradigma van de promotor. De laatste beoordeling van de promovendus door beoordelaars van het Instituut zorgde ervoor dat deze tegenstelling expliciet werd gemaakt. Het Instituut was in staat om, in goede verstandhouding met de externe promotor, een transfer te bewerkstelligen naar een van de Instituutsdocenten. Hier zien we een direct gevolg van de collectivisering. Door de verplichte beoordelingen worden de controversen - vaak eerder - zichtbaar voor derden die uiteindelijk via wisselingen in de begeleiding een bijdrage kunnen leveren aan een relatief pijnloze scheiding. Essentieel is daarbij dat een van de leerstukken van

de patronage in acht wordt genomen. De nieuwe patroon mag alleen met gedistingeerde terughoudendheid zijn of haar bereidheid tot overname van de begeleiding tonen.

Van een dergelijke terughoudendheid vinden we sporen in de lofwoorden die de bovengenoemde nieuwe promotor tijdens de promotie uitsprak.

‘Van geestkracht heb je blijk gegeven in de loop van een verschil van mening met je promotor, een meningsverschil dat ik met toenemende bewondering voor de partijen heb gevolgd, omdat beiden, jij en je promotor, in staat bleken op een rustige en vasthoudende wijze jullie uiteenlopende opvattingen uiteen te zetten als een zakelijk verschil. En dat in een relatie - tussen promotor en promovendus - die toch ook een emotionele lading heeft... Ik ben in deze promotie dan ook niet de “Doktorvater” zoals het in het Duits heet, maar eerder de pleegvader die de begeleiding pas in een ver gevorderd stadium ter hand nam en daarin enige afstand bewaarde.’

De collectivisering van de beoordeling leidde in dit geval tot een verbreding van de academische configuratie, een soepele overgang naar een nieuwe promotor en een geforceerde doorbraak in de relatie met de oorspronkelijke promotor. De collectivisering van het promoveren draagt er via de verbreding van de begeleidingsmogelijkheden toe bij dat de bewegingsruimte voor promotoren en promovendi wordt vergroot. Venijnig gesteld maakt deze collectivisering het ook mogelijk om promovendi waarin men teleurgesteld raakt af te schuiven naar een collega.

De uitverkozenen: originaliteit, theoretische soevereiniteit en moed

Promovendi onderscheiden zich naar de mate van beheersing van het proces van losmaking. De eerste twee promovendi gingen gebukt onder de gang van zaken. In de laatste gevallen zagen we promovendi die goed wisten wat ze wilden en door een strategisch opereren hun zelfstandigheid consolideerden of verwierven. Nog een stadium verder zijn de promovendi die reeds zo zijn gevorderd in hun intellectuele zelfstandigheid, dat zij bijna soeverein de verschillende opties wikken en wegen en hun eigen koers uitstippelen. Voor deze promovendi ligt de uitdaging meer in een integratie van de aangeboden theoretische perspectieven in hun eigen werk dan in een losmaking van een theoretische benauwdheid. De transitie naar een *intellectual self* is gelukt, de toon van het contact tussen promovendus en promotor is die van bijna-collega's. Deze paragraaf beschrijft deze soevereinen. We maken kennis met promovendi voor wie de opgave van de zelfstandigheid ogenschijnlijk geen problemen opleverde. De promovendus verwoordt het aldus.

‘Het Instituut is belangrijk geweest op belangrijke momenten. Mijn eigen ervaring was weer belangrijk om soms suggesties van de kant van het Instituut buiten de deur te kunnen houden. [De hoogleraar antropologie] is vooral belangrijk geweest i.v.m. Mary Douglas. Ik kende haar werk al,

maar voelde mij door hem gestimuleerd om het verder uit te werken. [De hoogleraar sociologie] is belangrijk geweest i.v.m. het thema Methodologisch Individualisme. Hun beide impulsen zijn terug te vinden in hoofdstukken van het proefschrift. [De hoogleraar antropologie] in het hoofdstuk over Cultuur. [De hoogleraar sociologie] in het hoofdstuk over Kosten en Baten.

Voor beide cursussen gold dat ik al op het spoor zat, maar extra handvatten en impulsen kreeg. Ik zat met een classificatieprobleem. Ik moest toen een ander boekje van [de hoogleraar antropologie] lezen.... Ik paste toen dat model van Douglas toe.... Dat had een vliegwieleffect.

Als ik die cursus nou niet had gehad... de vraag is dan of ik die benadering dan wel zou hebben doorgezet.'

HS: 'Je zei ook "Ik heb suggesties buiten de deur gehouden", kun je dat nog wat toelichten?'

De promovendus: 'Er was de kritiek van [de hoogleraar sociologie]: "Er zit geen historische dimensie in." Ik dacht: "Kom nou, ik heb het materiaal, ik ben aan het verzamelen, ik wil me niet forceren naar een historisering"....Hij gaf mij een schitterend boek, maar als ik zijn suggestie had opgevolgd, dan had ik overnieuw moeten beginnen... Dat model van Douglas, dat vond ie apekool. [De hoogleraar antropologie] gaf me echter de steun om er wel mee te werken. Ook een politicoloog van wereldnaam, die net in Leiden was gearriveerd, steunde mij... Toen was het dus een evenwicht van zwaargewichten. Maar iemand die net komt kijken, die was misschien voor zo'n suggestie van [de hoogleraar sociologie] gezwicht. Daar moeten de hoogleraren van het instituut voor oppassen. Kijk maar naar [mijn collega-promovendus]. [Zijn promotor] zegt dan weer eens dit en dat weer dat...'

HS: 'Ik hoor de naam van je promotor eigenlijk niet vallen tot nu toe?'

Promovendus: '[Mijn promotor] heeft mij gebracht op dat thema, heeft mij de eerste wenken gegeven, een manier van kijken, de methodologische onderbouwing. De rest was een kwestie van zelf uitzoeken. Als ie vertrouwen heeft in iemand, dan stelt hij zich meer als collega op. Hij heeft ook de materiële condities voor het onderzoek geschapen. Hij heeft weinig gestuurd. Hij was belangrijk in de fase van de opzet (hij reikte themata aan, of stimuleerde me wat betreft bepaalde zaken) en hij was belangrijk in de afronding.... Het Instituut moet mensen enerzijds met rust laten en anderzijds aandringen op tijd te komen met de producten. Ik had nooit verwacht dat het Instituut mij aan de hand zou nemen... Anderen verwachten dat wel. Dat differentieert. Je hebt de "eigen-kracht-promovendi" en de promovendi die sterker begeleid moeten worden.'

Een promotor belichtte dat perspectief van de andere zijde tijdens een toespraak bij het promotiediner.

'Goeie promovendi hebben niemand nodig. Je hebt je dissertatie geschreven op eigen kracht, naar eigen inzicht, en de promotor stond erbij en keek ernaar.... Waarom, zo zou de leek kunnen vragen, heb je überhaupt nog een promotor nodig? Goeie vraag. In ieder geval heb ik het mijzelf gemakkelijk gemaakt. Pluim op eigen hoed: bij de keuze van mijn promovendi toon ik smaak.'

De soevereiniteit wordt snel door de promotoren herkend, maar kan zij ook geleerd worden? Tegenover de leerbaarheid van het promotietraject via de publieke informatie in de cursussen, via de intensieve begeleiding en de technische detailinformatie over beoordelingscriteria poneert Plutzer in dit verband de provocerende stelling van de predestinatie. 'My major thesis is that an unspoken, rarely acknowledged, and never explored assumption plays a rather large role in graduate education. This assumption, religious in quality, is that among all the graduate students in a particular program or

cohort, some are predestined for success. In other words, some graduate students belong to the elect and others do not.’²⁵⁰ De uitverkozenen onder de promovendi zijn degenen die voorbestemd zijn om door de leden van de academische elite als collega's te worden beschouwd. Plutzer verbindt daaraan de conclusie dat de voltooiing van de dissertatie op zich niet voldoende is om tot de uitverkozenen te gaan behoren. Deze stelling, gebaseerd op niet nader gespecificeerd onderzoek aan drie Amerikaanse universiteiten, komt sterk overeen met de onafhankelijk hiervan door mij aangetoonde selectieve patronage. De voorbestemdheid heeft ook naar Plutzers mening een kwalitatieve basis. Ik herken het door hem geschetste beeld. Ook onder de sollicitanten die worden toegelaten tot de promotieopleiding onderscheiden de hoogleraren al vanaf het eerste contact een kleine groep van hooggetalenteerden van wie men hoge verwachtingen heeft terwijl nog geen seconde van de promotieopleiding is verstreken. Hun tragiek is dat zij zich eigenlijk alleen nog kunnen onderscheiden door teleurstellende prestaties.

Plutzers waarneming is mijns inziens correct maar in de verwijzing naar voorbestemdheid oppervlakkig. De uitverkozenen onderscheiden zich door een beter ontwikkeld gevoel voor de regels van het spel - de ruil van steun en erkentelijkheid -, het vermogen tot de vorming van een groter sociaal kapitaal, de originaliteit van hun positie en de soevereine integratie of afwijzing van de suggesties van de promotoren.²⁵¹

Het is dus niet voldoende om de dissertatie te voltooien. Er zijn nog andere kwaliteiten waardoor de uitstekende promovendi zich naar het oordeel van hun promotoren onderscheiden. Voor een werkelijke voltooiing van de overgang naar het volgende academische stadium is meer nodig: ‘The professional self is a desired but not a necessary outcome of writing a dissertation. In some cases, which we regard as particularly tragic, dissertations are completed, but the amateur remains unchanged.’²⁵² Deegan betoogt dat dit zich voordoet, wanneer de promovendus zich op onreflexieve wijze vasthoudt aan nauwkeurig voorgeschreven procedures, de bestudering van literatuur die vergelijkbare vragen behandelde en een ondoordacht gebruik van interpretatievoorbeelden.

In het voorgaande stond de verwerving van de zelfstandigheid in de carrière van de promovendus centraal. Maar, zoals gezegd, er is meer. Even belangrijk en ook behorend tot de meta-opgaven is de distinctie door moed en theoretische originaliteit.

Het punt waarop de promotoren - ongevraagd - bij een groot aantal beoordelingen ingaan is dat van de vernieuwing, de originaliteit, de interessantheid. Kennelijk verwachten veel promotoren van het Instituut dat de dissertatie meer is dan een bewijs van onderzoeksbekwaamheid. Ondanks het feit dat de vooropleiding is verkort en er afscheid is genomen van de dissertatie als levenswerk, worden de promovendi in sterke mate beoordeeld op hun vermogen tot het leveren van een originele en

significante bijdrage aan de wetenschap. In dit verband roep ik nog eens in herinnering dat de promovendi binnen het Instituut solliciteren met hun eigen promotieplan. De dissertatie is niet alleen het bewijs van de beheersing van de techniek van de onderzoekscyclus, er wordt ook een verbreding van de wetenschappelijke kennis verwacht. De beoordelingen laten zien dat er getoetst wordt op sociaal wetenschappelijke verbeeldingskracht, originaliteit en moed.

Een aantal van Wright Mills' adviezen²⁵³ klinkt ongepland met grote regelmaat door in de uitgebrachte beoordelingen. De verwachting van de sociologische verbeeldingskracht is getransformeerd tot onbewust ontwikkelde criteria van originaliteit en soevereiniteit waarmee de promotoren de voldoende van de goede en de goede van de zeer goede promovendi onderscheiden.

De eerste toets op originaliteit ligt dicht in de buurt van de eerder beschreven opdracht: (a) promovendi dienen de relevante theoretische literatuur te beheersen, om (b) van daar-uit een eigen theoretische stellingname te kunnen ontwikkelen die vervolgens (c) de leidraad wordt voor de bestudering van hun eigen onderwerp. Ik geef hieronder twee passages uit beoordelingen. Beide voorbeelden maken duidelijk hoe de beoordelaars dit criterium van *theoretische soevereiniteit* hanteren. Het begrip soevereiniteit introduceer ik hier ter onderscheiding van twee fasen in de bestudering van het werk van anderen. Er is de fase van het kennen en die van de toeëigening (de integratie van het bestudeerde in het eigen werk tot een zelfstandige intellectuele positie).

In het eerste voorbeeld is de promovendus in de loop van de vier jaar niet in de opdracht geslaagd.

'Het voorgestelde onderzoek sluit afdoende aan bij eerder onderzoek in de regio en naar dit thema. Het is niet spectaculair vernieuwend, maar stelt voldoende kleine correcties en aanvullingen om relevant te zijn (beoordelaar 1).' 'Wat ik echter mis, als ik het vergelijk met de vele tientallen aanvragen die ik voor ZWO en NWO heb moeten beoordelen, is de beargumentering van de wetenschappelijke relevantie van haar onderwerp (beoordelaar 2).'

Maar het zat er niet in. Na enkele jaren schrijft de beoordelaar: 'Het onderzoek mag redelijk geslaagd genoemd worden in die zin dat ze veel interessant en gedetailleerd materiaal heeft vergaard. Vanaf het begin is echter de theoretische inzet, de rode draad, problematisch geweest. Dit heeft tot gevolg dat de opbouw en de uitwerking van het boek tamelijk beschrijvend is en dat helaas ook wel zal blijven. Het mist de spanning van het nieuwe voor wie enigszins bekend is met de bestaande etnografieën over de regio of het thema. Hoewel problematisch voor de promotoren en haar zelf blokkeert dit haar gelukkig niet bij het schrijven.'

In deze passage werd niet alleen het ontbreken van een theoretische soevereiniteit aan de orde gesteld, maar ook dat van de beperking tot beschrijving. In veel meer beoordelingen en in docentenvergaderingen gebruiken de beoordelaars de term beschrijvend met een negatieve connotatie. Om met Wright Mills te spreken: het thema van de studie heeft het niet gewonnen van het onderwerp.²⁵⁴ Er is geen sprake van een

thematische soevereiniteit. In het volgende voorbeeld is de promovendus wel geslaagd in het meesterschap.

‘Na dit paper gelezen te hebben, verwacht ik niet alleen dat zij binnen vier jaar haar proefschrift kan afronden, maar ook dat het een uitstekend proefschrift wordt. Ze presenteert haar onderwerp helder en weloverwogen. Ze weet duidelijk wat ze wil, kan dit goed onder woorden brengen, en passend plaatsen binnen relevante theoretische discussies. Ze weet haar vraagstelling boeiend en interessant te presenteren, en de originaliteit ervan goed te beargumenteren. Ze schrijft goed Engels. De voorgestelde methoden en de te gebruiken bronnen lijken me goed gekozen. Kortom, mijn oordeel is zeer positief (beoordelaar 1).’

‘Een van haar werkstukken is inmiddels geaccepteerd door de *Journal of [...]*, het vaktijdschrift op dit terrein. Dit betekent dat een groep deskundigen een deel van haar werk positief heeft beoordeeld.... Zij is wat mij betreft een van de beste antropologen van haar generatie... Ze durft voorlopige inzichten op te schrijven (beoordelaar 2).’

‘The paper is an extraordinary piece justifying the high expectations we have had in the candidate... Her topic is interesting and timely; the claims she makes regarding the absence of research on the reception of [...] are correct... The general aim is given specific content in such a way that what is a vast area becomes researchable... this avoids the pitfalls of attitude studies which, if they demand standardisation of instruments and quantification are notoriously difficult if not impossible in [...] The work combines ethnographic research with a pronounced historical orientation, a direction in which much of current anthropology seems to go. She is exceptionally well prepared for both, given prior fieldwork as well as her archival studies... Her bibliography shows that she is aware of relevant literature; her list is impressive both in scope and depth (beoordelaar 3).’

Deze beoordeling is vanuit nog twee andere oogpunten bezien interessant. In de eerste plaats wordt gewezen op de aanwezigheid van *durf*. In de tweede plaats onderstreept (en operationaliseert) een beoordelaar het reeds grote prestige door te verwijzen naar de ontvangst van haar werk door buitenlandse collega's (*extern erkend universitair prestige*). Hiermee onderscheidt deze promovendus zich van het overgrote deel van haar collega's en bevestigt zij haar positie in de kleine groep van verkozenen.

Misschien stuiten we bij de *moed* op de door Plutzer gememoreerde voorbestemdheid. Moed en originaliteit zijn niet te leren via een geïnstitutionaliseerd leerproces. Voor de verwerving van de culturele competentie beschreef Bourdieu een vergelijkbare ‘onleerbaarheid’ als volgt: ‘The competence of the “connoisseur”, an unconscious mastery of the instruments of appropriation which derives from a slow familiarization and is the basis of familiarity with works, is an “art”, a practical mastery which, like an art of thinking or an art of living, cannot be transmitted solely by precept or prescription. Learning it presupposes the equivalent of the prolonged contact between disciple and master in a traditional education, i.e., repeated contact with cultural works and cultured people.’²⁵⁵

De volgende beoordelaar wijdt een wat langere beschouwing aan wetenschap en risico.

‘Ook in de wetenschap geldt dat werkelijk interessante resultaten alleen bereikt kunnen worden indien men bereid is risico's te nemen. Alle opties openhouden betekent uitstel van belangrijke beslissingen. Het is een begrijpelijke maar ook bedrieglijke strategie: men denkt alles in de hand te hebben, terwijl men er weinig of niets mee kan doen... Er is niet gekozen voor een bepaald uitgangspunt, een bepaalde theoretische benadering, vindingrijke begrippen, een veelbelovende invalshoek.’

De operationalisering van het begrip ‘verbeeldingskracht’ krijgt ook de vorm van waarschuwingen tegen een te mechanische wijze van werken, of een genoegen nemen met te sluitende verklaringen van maatschappelijke ontwikkelingen.

‘This clear focus and efficiency can have disadvantages, in that a strong drive towards goal can leave little time for doubt, reflection and innovative thought... I would like to see more indication of an awareness of the complexity, contradictory, irrational, ideological, cultural, multi-dimensional and unexpected - i.e. human - aspects of the research... There is a risk that the dissertation could be a bit obvious and mechanical.’

‘Zijn poging om deze ontwikkeling te verklaren komt mij ook weinig verrassend over, en bovendien te “sluitend”’: alsof dit alles noodzakelijkerwijs tot ieders instemming wel zo en niet anders moest gaan. Wat ontbreekt is het debat, de strijd, de spanning.’

Als we alle beoordelingen overzien, dan voldoet maar een zeer klein deel van de promovendi aan de stille verwachtingen van originaliteit en verbeeldingskracht. Het komt met regelmaat voor dat men spreekt over de onderzoeken in termen van ‘interessant’. Maar van echte getalenteerdheid spreekt men alleen als er sprake is van een combinatie van (a) theoretische en thematische soevereiniteit, (b) dominantie van een theoretisch gefundeerde bestudering van onderzoeksthema's boven een beschrijving van onderwerpen, (c) extern erkend wetenschappelijk prestige en (d) academische moed.

Daar tegenover staan kwalificaties die de nadruk leggen op theoretische bescheidenheid, het volstaan met beschrijvingen, het ontbreken van een eigen stellingname, ‘degelijkheid’, eclecticisme zonder oog voor fundamentele verschillen tussen theoretische gezichtspunten en een mechanisch-deductieve wijze van werken.

Er is geen sprake van een statische rangorde. Voor het grootste deel van de promovendi geldt dat zij zich tijdens de opleiding moeten bewijzen. Daarbij zijn spectaculaire ontwikkelingen niet uitgesloten. Zo zag bijvoorbeeld de promovendus die in eerste instantie nog onder ‘de verdenking’ stond van epigonisme zijn dissertatie gehonoreerd met een cum laude. Aan de andere kant waren er promovendi die voorbestemd leken voor een cum laude en dit epitheton ornans onder een verbaasd gefluister van het bij de promotie aanwezige publiek aan zich voorbij zagen gaan. Er zijn ook de promovendi die al tijdens de opleiding niet aan de verwachtingen blijken te voldoen. Niet dat het werk onvoldoende is, maar de beloften worden niet geheel waargemaakt.

Dergelijke ontwikkelingen stellen de promotoren voor de opdracht hun eigen ambitieniveau tijdens het traject bij te stellen. Soms worden teleurstellingen stilzwijgend geïncasseerd, soms klinken ze duidelijk door in de beoordelingen. De meest vergaande vorm van distantie is die waarin de promotor afstand doet van de begeleiding en deze overdraagt aan een collega. Het volgende citaat illustreert een promotorenperspectief.

‘Ik herken dat gevoel van “Op een aantal punten ben ik het niet met je eens, maar ga je gang, het is jouw boek.” Dat is een intellectuele vrijmaking... Ik heb een paar gevallen gehad dat ik zelf het onderwerp bedacht heb en ook duidelijke ideeën had van “zo zou het er uit moeten komen”... En dat de promovendus er dan wat anders van maakt... Je moet nooit je minimale niveau eisen laten varen, maar wel je ambitieniveau bijstellen. Zoals een schaatser die op een schema van 14.50 minuten weggaat en op 15.10 binnenkomt. Maar beide vormen van loslaten veronderstellen nog steeds een vorm van coöperatie en een commitment om tot een goed einde te komen. Ik ga niet tegen hem zeggen: “Het valt me nou tegen dat je...”’ [interview met promotor]

De relatie tussen promotor en promovendus is dus per definitie dynamisch van aard. Zij wordt herhaaldelijk getest en is broos van nature.

De broosheid van sociaal kapitaal

Er bestaat bij de beoordelaars een sterke aanvechting om ongevraagd ook het vermogen van de promovendus tot het (re)produceren van het *sociaal kapitaal* te beoordelen.²⁵⁶ Bourdieu wijst op het belang van het netwerk van relaties dat een bepaalde actor kan mobiliseren. ‘Het bestaan van een relatienetwerk is geen natuurlijk gegeven, zelfs geen sociaal gegeven dat voor eens en altijd wordt geconstitueerd door een eenmalige institueringshandeling... Het is veeleer het product van een niet aflatende institueringsarbeid, waarvan de wezenlijke momenten worden gemarkeerd door institueringsritten - vaak foutief aangeduid als rites de passage - en die nodig is om duurzame en nuttige betrekkingen te produceren en reproduceren die materieel of symbolisch voordeel kunnen opleveren.’²⁵⁷

De situatie van de promovendi binnen het Instituut bevestigt het belang van een onderscheid tussen rites de passage en institueringsritten. Het laatste begrip duidt op het dynamische, omkeerbare én steeds herhaalde karakter van deze rite. De promovendus kan immers het sociaal kapitaal ook verspelen door een verwaarlozing van de intellectuele relatie met de promotor en de andere beoordelaars. De hierboven gegeven voorbeelden geven aan dat die verwaarlozing vooral dreigt, als de promovendus de steun van de promotor niet beantwoordt met erkenning, erkentelijkheid en inhoudelijke tegenprestaties en dus een onevenwichtige ruilrelatie

ontstaat. Het volgende citaat illustreert dat omkeerbare karakter van de kredietcyclus. In een zeer vergevorderd stadium schreef de promotor het volgende.

‘N heeft al bij eerdere gelegenheden allerlei “gunsten” verworven: bij het vervullen van onderwijsverplichtingen; bij wijzigingen in de aanstelling; bij de duur van de materiaalverzameling; etc. Allemaal prachtig, maar er staat te weinig tegenover. Het schrijven gaat moeizaam en traag en is zeker niet sprankelend. Zo slinkt zijn krediet. Ik probeer de boot aan te houden, hem te bewegen een eerste versie te voltooien. Vandaar mijn zo vriendelijk mogelijk briefje. Maar het is de vraag of de welwillendheid die ik de afgelopen jaren jegens hem getoond heb wel goed begrepen is. Vaststaat dat N van al die gunsten en voorrechten tot nu toe een pover gebruik gemaakt heeft.’

De beoordeling op het vermogen tot het produceren en reproduceren van sociaal kapitaal is niet alleen een kwestie van het voldoen aan de eisen van academische etiquette. De promovendus wordt daarmee ook beoordeeld op zijn of haar investeringsvermogen om de cyclus van zijn of haar kredietwaardigheid te versnellen.²⁵⁸ Succesvolle investeringen in de productie van sociaal kapitaal verhogen de stuwkracht van het promotieonderzoek. ‘...a succesful investment might mean that people phone him, his abstracts are accepted, others show interest in his work, he is believed more easily and listened to with greater attention, he is offered better positions, his essays work well, data flow more reliably and form a more credible picture.’²⁵⁹ Latour verbindt hieraan de conclusie dat het onjuist is om een onderscheid te maken tussen het werken aan het onderzoek en het politieke gedrag in de academische arena. Wetenschappers zijn strategen op zoek naar potentieel vruchtbare samenwerking en nieuwe informatie. ‘The better politicians and strategists they are, the better science they produce.’²⁶⁰

Het sociaal kapitaal vloeit voort uit het bezit van goede relaties van onderlinge bekendheid en erkentelijkheid, maar is niet alleen gefundeerd in de sociale vaardigheden van de promovendus. Als de promotor geen hoge dunk heeft van de kwaliteit van het wetenschappelijk werk - dat overigens voor de beoordelaars in belangrijke mate bepaald wordt door de al dan niet zichtbare erkentelijkheid jegens voorgangers en meest nabije inspirators - zal een duurzame betrekking met de promovendus niet totstandkomen. Het meest gecompliceerd zijn die relaties waarin een promovendus beschikt over een hoog wetenschappelijk prestige maar over weinig gevoel voor de regels van het spel.

Slotbeschouwing

Mijn analyse van de Amsterdamse beoordelingen bevestigt niet het eerder door Bourdieu geschetste beeld van de relatie van promotor en promovendus als een quasi-

intellectuele *total institution*. De collectivisering van het promoveren heeft binnen het Instituut geleid tot (a) de doorbreking van de één op één relatie tussen de promotor en de promovendus, (b) een structurele mogelijkheid van tegenspraak tussen de beoordelaars en (c) een multidisciplinaire, multiparadigmatische benadering van het promotieonderzoek. Deze doorbreking van de eenheid gaat gepaard met twee centrale eisen aan de promovendus: hij of zij moet zelf het promotieonderwerp bedenken en iedereen is verplicht tot de verzameling van eigen data. Dit betekent dat, al naargelang van de wendingen die een promotieonderzoek binnen het Instituut neemt, een verandering van promotor voor de hand kan komen te liggen. Het gebeurt ook dat de keuze van de promotor wordt uitgesteld tot na de verdere precisering van het promotieplan.

In algemene zin kan men concluderen dat de collectivisering kan leiden tot een verbreding van de intellectuele bewegingsvrijheid, omdat het netwerk van potentiële promotoren en partnerwisselingen groter is geworden en ook de confrontatie met andere zienswijzen is ingebouwd in het systeem van beoordelingen.

Wanneer we de conclusies van dit hoofdstuk verbinden met de constatering van een academische patronage (zie hoofdstuk VII), rijst nu de volgende vraag. Is de patronage het gevolg van of de voorwaarde voor het bereiken van de toppen van de academische meritocratie? In het ontstaan van patronagerelaties spelen twee overwegingen een centrale rol. Iedere promotor zal zich bewust zijn van of zorgen maken over het aantal promovendi dat onder zijn of haar hoede onderzoek verricht. Dit besef zorgt ervoor dat promotoren hun bescherming en voorspraak ook altijd baseren op strategische overwegingen. Hier zijn verschillen binnen de groep promotoren te zien. Er zijn promotoren die sneller dan anderen extra bescherming en voorspraak achterwege laten, wanneer hun promovendi inhoudelijk gezien teleurstellende prestaties leveren. Ook kunnen we promotoren onderscheiden die zich meer dan anderen laten leiden door strategische overwegingen, ook al leidt dat ertoe dat men zich enorm moet inspannen voor promovendi die niet tot de uitverkozenen kunnen worden gerekend. Anders gezegd: zeer sterke patronage relaties kunnen zich ontwikkelen in situaties waarin kandidaten niet voldoen aan de bovengenoemde criteria van getalenteerdheid. En omgekeerd kunnen patronagerelaties achterwege blijven, wanneer zeer getalenteerde promovendi een onvoldoende gevoel voor de regels van het spel tonen. De conclusie moet echter ook luiden dat iedere patronagerelatie tot een einde komt, als men niet kan voldoen aan de wetenschappelijke vereisten of niet slaagt in de dubbelslag van losmaking en respect.

Patronage kan zeker niet beschouwd worden als een voorwaarde voor het verkrijgen van meer dan gebruikelijke steun of zeer goede beoordelingen. Bij verscheidene sollicitatieprocedures is het voorgekomen dat kandidaten als zeer goed werden beoordeeld en werden aangenomen, ook al konden zij niet rekenen op daaraan

voorafgaande extra steun van een interne patroon. In die gevallen ontwikkelde de patronage zich dankzij hun eigen kwaliteiten. En niet andersom.

Opmerking [DHS9]: Correcties externe redacteur ingevoerd in hoofdstuk X: 11/12.6.1997, 10.01 uur

XI Conclusies

In de geschiedenis van het hoger onderwijs stonden sinds de Tweede Wereldoorlog drie zaken centraal: de beheersing van de kosten (met als verbijzondering de beheersing van de tijd), de verdeling van de macht (tussen universiteiten en overheid, tussen professionele en bestuurlijke elites) en de tegenstelling tussen egalitair pluralisme (de leer van gelijkheid) en meritocratische selectie (keuze naar geschiktheid).

Als een verbijzondering daarvan kan de geschiedenis van het promotiebeleid samenvattend als volgt beschreven worden. De herziening van het promotiestelsel wordt in belangrijke mate bepaald door politieke conflicten en coalitievorming tussen lokaal-universitaire elites van bestuurders, nationaal georiënteerde hoogleraren, ambtenaren en adviseurs van NWO en KNAW en nationale overheid. De conflicten kennen een drievoudige inzet: professionele autonomie (in de beslissing over wetenschappelijke samenwerking), materiële voorwaarden voor autonomie (de zelfstandige beslissingsbevoegdheid van onderzoekscholen over voldoende materiële middelen) en de bezetting c.q. neutralisering van bestuurlijke bemiddelingsposities in de financiële en bestuurlijke netwerken. De overkoepelende richting van deze politieke dynamiek, soms gekenmerkt door ogenschijnlijke stagnaties, heeft zes aspecten.

- (1) Scherpere academische selectie en de oppositie daartegen.
- (2) Collectivisering: de financiering, selectie en begeleiding van promovendi wordt op nationale schaal tot de collectieve zorg van promotoren, onder de hoede van coördinerende instanties die verplichtend kunnen optreden, binnen instituties met een eigen interne dynamiek waaraan de promotoren en promovendi zich in afnemende mate kunnen onttrekken.
- (3) Professionalisering en bureaucratisering van de organisatie van het Nederlandse promotieonderzoek.
- (4) Democratisering van het promoveren: een vergroting van de toegankelijkheid van het promotietraject.
- (5) De vestiging van een pedagogisch regime met als belangrijkste kenmerken: verlenging van de leerlingpositie, sterkere hiërarchie tussen promotoren en promovendi en een sterke nadruk op rendement en tempo.
- (6) Internationalisering: vergroting van de internationale samenwerking en buitenlandse trainingsmogelijkheden voor promovendi.

De opkomst van de promotie-instituten (onderzoekscholen) leidde tot een zekere mate van restauratie van de professorenmacht die sinds 1968 langzaam maar zeker verminderd was. Deze restauratie was geen onbedoeld gevolg, maar speelde in de initiatieven tot oprichting van de promotie-instituten een belangrijke rol.

In het Nederlandse universitaire onderwijs en onderzoek is de centrale politieke tegenstelling die tussen de voorstanders van meritocratische selectie aan de ene en verdelende rechtvaardigheid (egalitair pluralisme) aan de andere kant. Sinds 1945 is het de *selectivity divide* die de universitaire praktijk op alle niveaus domineert. De geschiedenis van het nieuwe promotiestelsel kan geschreven worden als een opeenvolging van pogingen van delen van de universitaire gemeenschap en de overheid om selectieve principes te introduceren en tegenbewegingen van de lokale universitaire intermediairs en andere delen van de universitaire gemeenschap. Een sleutelmoment in de professorale bevordering van de selectie is de vorming van zo autonoom mogelijke eenheden (enclaves). De geschiedenis van de nieuwe onderzoekscholen kenmerkt zich door een cyclische beweging waarin autonome universitaire eenheden ontstaan en ingekapseld worden.

De traagheid van de verandering

Ook in deze contemporaine geschiedenis van het nieuwe promotiestelsel stuiten we op het contrast tussen de politieke voornemens en de praktische implementatie. Blume beschouwt dit als een structureel kenmerk van de Nederlandse wetenschapspolitiek en verwijst daarbij in de allereerste plaats naar de op consultatie en consensus gerichte politieke cultuur. 'Reform has a more voluntaristic character than is the case in many European countries'.²⁶¹ De geschiedenis vanaf 1985 van het nieuwe stelsel van onderzoekscholen bevestigt de kracht van deze politieke cultuur. In een politiek-sociologische voorspelling van ook in de jaren tachtig weer te verwachten moeilijkheden bij de implementatie van nieuwe beleidsmaatregelen stelde Blume: 'The danger ... is that initiatives will be too much demand-led: too much the prisoner of existing sectoral (branch) interests.'²⁶²

Bij een oppervlakkige beschouwing van de resultaten van het nieuwe beleid lijkt de stagnatie wederom dominant. Velen herkennen veel van wat men eerder meemaakte bij pogingen om beoordeling op kwaliteit in het wetenschappelijk onderzoek te introduceren. Als men de klachten van bijvoorbeeld de hoogleraren Klaassen, Kossen, Holtrop en Van der Laan uit respectievelijk 1984, 1985 en 1986 vergelijkt met die van Borst, Bomhoff en Van Raan in 1995 kan men bijna niet anders dan tot de conclusie komen dat het Nederlandse universitaire onderwijs en onderzoek zich al tien jaar in een staat van uitzichtloze stagnatie bevindt.

Klaassen klaagde over het voortdurende ingrijpen door 'Den Haag', het falende personeelsbeleid, de verambtelijking van de beoordeling van wetenschappelijk personeel, de afwezigheid van een promotiebeleid en de wijze waarop iedereen zich onttrok aan individuele verantwoordelijkheden. Ook Kossen verwees bij zijn vertrek naar de bureaucrativering van de universiteiten en de stagnaties

in het personeelsbeleid. Hij constateerde dat het functioneren van personeel dat niet voor zijn taak berekend bleek onbespreekbaar was (TH Delft, interviews in *Delta* 4.9.1984).

In 1985 stelde ook Van der Laan (uit Leiden) het personeelsbeleid aan de orde tijdens een studiedag van de Nederlandse Natuurkundige Vereniging. Hij hekelde de universitaire besluitvorming en de ont koppeling van prestatie en beloning (*Delta* 19.3.1985). En weer een jaar later kritiseerde ook Holtrop bij zijn vertrek naar Shell het personeelsbeleid: controle op prestaties was zeldzaam, hoogleraren zelf werden ook nooit beoordeeld, de staf vergrijsde en werd niet genoeg op kwaliteit beoordeeld (*Delta* 4.2.1986). Interessant is dat deze hoogleraren hun kritiek op het gebrekkige beoordelingsbeleid bij hun vertrek publiek maakten.

In 1995 horen we meer van hetzelfde. Bomhoff wijst op de afwezigheid van de registratie van gegeven onderwijs ('Dat maakt het leven veel te gemakkelijk voor luie leden van goede vakgroepen...') en de toedeling van collectieve verantwoordelijkheden aan vakgroepen die ten koste ging van controle op het individu. Van Raan spreekt van een universitair 'Zelfbestuur der Middelmata'. Borst veroordeelt het middelmatig onderzoek door middelmatige onderzoekers en houdt een pleidooi voor de selectieve steun voor toponderzoek (*NRC Handelsblad* 2 en 19 januari, 9 februari, 1995).

Wie de ontwikkelingen over een wat langere termijn analyseert moet echter tot de conclusie komen dat er op veel punten allerm minst sprake is van een zich herhalende geschiedenis. Laat ik enkele punten uit mijn studie samenvatten.

(1) De onderzoekscholen worden gedragen door een perspectief van nationale samenwerking. In tegenstelling tot de Voorwaardelijke Financiering, waarin zeker binnen de sociale wetenschappen een lokaal-facultair perspectief domineerde en nationaal georiënteerden op z'n minst werden gehinderd, heeft een doorbraak naar nationale samenwerking plaatsgevonden onder de wetenschappers zelf. Meer dan vroeger weten zij weerstand te bieden aan het lokalistische perspectief van de plaatselijke bestuurders. Dat gaat niet zonder strijd. Ook daar waar nationale samenwerking ontstaat proberen bestuurders een lokaal perspectief door te zetten, vaak tot irritatie van de wetenschappers om wie het gaat.²⁶³

(2) Een belangrijke rol daarin spelen twee professioneel geleide en min of meer autonome wetenschapsorganisaties, de KNAW en NWO. In de politieke structuur van het academische veld heeft zich een belangrijke verandering voltrokken via de delegatie van erkenningsprocedures, stimulatiemogelijkheden en evaluaties aan deze organisaties die in principe over de mogelijkheden beschikken om zich in de beoordeling van kwaliteit meer te laten leiden door een academisch en nationaal perspectief en een professioneel-bureaucratische expertise kunnen opbouwen. De toetsing van kwaliteit is, met andere woorden, verder verwijderd van de lokale bestuurders.

(3) De doorbraak naar samenwerking is niet alleen nationaal. De jaren negentig zijn de jaren van de internationalisering. Nog nooit eerder zijn de Nederlandse wetenschappers zo gestimuleerd tot internationale samenwerking als nu. Het NWO-Stimulans programma, het Tempus- en Erasmus-programma en de NWO-reisbeurzen voor jaarlijks honderden promovendi hebben een internationaal

perspectief bevordert dat, zeker onder de promovendi, onvergelijkbaar veel sterker is dan voorheen.

(4) Een belangrijke verandering heeft zich voorgedaan in de toegankelijkheid van de tweede fase. Het wetenschappelijk onderzoek moest bevrijd worden van de idee dat men kandidaten voor promotieonderzoek door loting zou aanwijzen. De werving van promovendi via sollicitatieprocedures is nu de gewoonste zaak van de wereld, maar dat was het iets meer dan tien jaar geleden nog allerminst. Daar kan men zeker spreken van een geslaagde meritocratische selectiviteit.

(5) Promovendi hebben nog nooit eerder een zo breed geschakeerd palet van promotiecurricula en consultatiemogelijkheden aangeboden gekregen. Terwijl de promovendi oude stijl hun promotieonderzoek moesten combineren met het geven van onderwijs, worden de promovendi nu wekelijks in staat gesteld om zich op de hoogte te stellen van de recente vakontwikkelingen en hun werk in uitvoering voor te leggen aan de besten in hun vak. Naast die nieuwe rechten zijn er nieuwe plichten gekomen. Zowel voor promovendi als promotoren. Kenmerkend voor al die regelingen is een veel zorgvuldiger beheer van tijd en begeleiding.

(6) Er is een stelsel van formalisering en kwalitatieve beoordeling tot stand gebracht dat op microniveau de mogelijkheid biedt tot een strenge selectie en beoordeling van promovendi en nieuwe wetenschappelijk medewerkers. Voor het eerst lukt het - maar hoe voorzichtig nog - om ook op nationaal niveau een kwalitatieve selectie tot stand te brengen bij de erkenning van onderzoekscentra. Heel langzaam erodeert de cultuur van evenredige verdeling en verdelende rechtvaardigheid. Wanneer men de pogingen tot kwalitatieve beoordeling over een langere periode bekijkt, kan men zelfs spreken van een piramide van selectie. Aan de voet vindt men de oorspronkelijke programma's van Voorwaardelijke Financiering. Daarboven ligt de laag van de intern door iedere universiteit afzonderlijk erkende onderzoekscholen. Een aantal daarvan is door de penvoerende universiteiten met succes voorgedragen voor een Stimulans-subsidie van NWO. Een aantal van deze scholen verwierf vervolgens erkenning van de KNAW. En weer een zeer beperkt aantal daarvan kreeg een grote financiële impuls en extra erkenning door de toekenning van een Spinoza-beurs voor één van de hoogleraren uit hun midden. Met deze laatste fase werd in feite gerealiseerd wat minister, Tweede Kamer en een deel van de wetenschappelijke gemeenschap voor ogen stond met het stelsel van onderzoekscholen: de uitverkiezing van een vrij beperkt aantal onderzoekscentra tot landelijke *centres of excellence*.²⁶⁴

De oprichters van de postdoctorale instituten van het eerste uur beoogden tevens een verandering van de promotiecultuur. In mijn studie heb ik empirisch materiaal bijeengebracht voor de conclusie dat het nieuwe stelsel de mogelijkheid biedt tot het scheppen van een nieuwe promotiecultuur en de vestiging van een pedagogisch regime voorbij het doctoraal. Wat zijn daarvan de belangrijkste kenmerken?

Een nieuwe promotiecultuur?

Het nieuwe pedagogische regime heeft voor het promoveren de volgende consequenties:

- * standaardisering en comprimering van het promotietraject;
- * chronologische (zelf)beheersing;
- * de-individualisering en collectieve formalisering;
- * hiërarchisering van de relaties tussen promotoren en promovendi via een juridisering van de relaties en een sterke toename van het promotieonderzoek waarvoor onderwerp en probleemstelling niet door de promovendus maar door de promotor worden ontworpen;
- * de invoering van regelmatige beoordelingen en een sterke controle op het tijdsverloop;
- * beperking van de intellectuele bewegingsvrijheid.

Het nieuwe promotieregime: heeft geleid tot een aanzienlijke vergroting van het aantal promoties, vooral voor de alfa- en gammawetenschappen; heeft het promoveren bereikbaar gemaakt voor een groep eerstefasestudenten die verhoudingsgewijs groter is dan de vergelijkbare groep afgestudeerden oude stijl; heeft geleid tot een comprimering van het promotietraject, maar niet tot een vermindering van de nettotijd; heeft, door de instroom van jongere promovendi met een kortere vooropleiding en werkend in een gecomprimeerder promotietraject, geleid tot een aanzienlijke afname van het proefschrift als levenswerk. Om het eens puntig samen te vatten. Het promoveren is gewoner geworden. Dissertaties zijn geen levenswerken meer, ze kunnen geschreven worden door meer afgestudeerden en het binnenuniversitaire effect is aanzienlijk afgenomen. Daarmee wordt het promoveren hoe langer hoe minder een keus van getalenteerde uitzonderingen.

In de ontwikkeling zien we een steeds sterker worden van wetten, juridische voorschriften en overheidsbemoedeningen met de financiële regimes waaraan de promovendi, bijvoorbeeld via belastingwetgeving, worden onderworpen. Er is sprake van een afname van het aantal promotievariëaties. Qua duur gelden voor iedereen dezelfde termijnen. Het overgrote deel van de promoties zal worden uitgevoerd via

een gestandaardiseerd stramien van vierjarige financiële steun voor mensen die zich voor het overgrote deel van hun tijd kunnen concentreren op het onderzoek. In de keuze van promotieonderwerpen zal een steeds sterkere nadruk komen te liggen op de uitvoering van projecten die niet door de promovendi zijn uitgedacht. Ik noemde dit een verkleining van de intellectuele bewegingsvrijheid. Het aantal variaties binnen het toegestane promotiegedrag is verkleind. Ik sprak in dit verband ook van gebonden arbeid.²⁶⁵

De verscherping van het regime heeft zich via de beheersing van de tijd ook een weg gebaan naar de hoofden en harten van de promovendi en de promotoren. Er is een bovenlaag in de tijds cultuur van frikkerigheid, vertragen en ontduiken. Maar daaronder is een socialisatie gaande naar een steeds grotere tijdgevoeligheid die promovendi beheerst, ook al zijn zij duizenden kilometers van hun onderzoekschool en duizenden uren van de eerstvolgende beoordeling verwijderd.

Collectieven van promotoren en promovendi zijn meer onderling afhankelijk van elkaar geworden (vooral door een monetarisering en juridisering van de relaties en de rendementsbeoordelingen van de promotie-instituten). Dat heeft geleid tot een collectieve formalisering (een afname van het vroeger individueel informele). Het is een formalisering met hiërarchische aspecten. Men zou kunnen zeggen dat tussen promotoren en promovendi over de langere termijn gezien een verschuiving zichtbaar is van een onderhandelingshuishouding van collega's naar een hiërarchische relatie tussen patroons en gezellen of leerlingen (die verzet en ontduiking genereert ... en onderhandelingen).

We kunnen wat betreft het promoveren spreken van een verlenging en verheving van het pedagogisch regime. In vergelijking met het oude stelsel hebben, zoals reeds gebruikelijk in de bètawetenschappen, de relaties tussen promotoren en promovendi een hiërarchisch aspect gekregen. Voor promotie-instituten die uitgaan van geplande promotieprojecten geldt dat al vanaf het eerste contact tussen promotor en promovendus. In de alfa- en gamma-instituten zal - ook binnen de talrijke instituten waar de promotoren projecten bedenken - een grotere 'onderhandelingsruimte' blijven bestaan. Daar heeft de hiërarchisering vooral betrekking op de regeling van de arbeidscondities, de termijnen waarbinnen promovendi moeten rapporteren over de vorderingen en de consequenties die daaraan verbonden kunnen worden.

De individuele promotoren zijn gezamenlijk voor hun aanzien en positie afhankelijk van hoe een ieder afzonderlijk zijn of haar promovendi tijdig naar een voltooide dissertatie begeleidt. En dat leidt tot het volgende. Naarmate de gedragsvoorschriften tussen promotoren strikter en formeler worden, worden ook de discipline-eisen aan de promovendi versterkt. In zijn algemeenheid kunnen we zeggen dat de sociale verschillen tussen promotoren en promovendi zijn toegenomen. Deze ontwikkeling laat zien dat interdependentie van promotoren en promovendi en

dominantie van promotoren jegens promovendi niet met elkaar strijdige aspecten van een en dezelfde ontwikkeling zijn.²⁶⁶

De collectivisering is omstreden en stukt

Langzamerhand komen meer gegevens beschikbaar over het promoveren nieuwe stijl en de wending die de verandering van het promotiestelsel in bredere zin ondergaat.²⁶⁷ Dit maakt het mogelijk om de monografische onderzoeksresultaten over het Instituut te plaatsen tegen de achtergrond van bredere ontwikkelingen. Overkoepelend is de conclusie dat de collectivisering van verantwoordelijkheden en een groter toezicht op promovendi en promotoren allerminst onomstreden zijn. Ik gaf daarvan veel voorbeelden, die we weerspiegeld zien in kwantitatieve onderzoeksresultaten.

Het meest kenmerkende aspect van het promoveren nieuwe stijl is dat alle promovendi van alle disciplines vallen onder één en dezelfde rechtspositieregeling (een juridisch regime). Zij worden allen aangesteld of gefinancierd voor vier jaar, worden na één jaar beoordeeld, ontvangen een opleidings- en begeleidingsplan en nadere informatie over hun rechten en plichten. Dat bevestigt de juridisering van het promoveren.²⁶⁸ De vraag is welke gevolgen de komst van de promotiebeurzen heeft voor de juridisering. Op grond van de eerste praktijkervaringen is de stelling verdedigbaar dat het aantal variaties qua financiering zal toenemen, maar dat belangrijke regels uit het aio-stelsel zullen worden getransplanteerd naar een stelsel waarin de promovendus definitief als student zal worden gedefinieerd.

Daarbij maak ik een onderscheid tussen het voorschrijven van de regels en de effectuering daarvan. Het centrale universitaire niveau oefent geen systematische controle uit op de naleving van de voorschriften. (Maar dat wordt dus wel geconstateerd in een onderzoek, de bureaucratische controle in het kwadraat.) Van Hout constateert dat de controle van de universiteiten op de faculteiten en van de faculteiten op hun bij het promoveren betrokken medewerkers gering is. Dat geeft een aanzienlijke speelruimte die ertoe leidde dat in een kwart van de gevallen met de promovendi geen opleidings- en begeleidingsplan werd vastgesteld en dat zij in 68% van de gevallen geen nadere voorschriften ontvingen over de wijze van beoordelen.²⁶⁹ Daardoor krijgt de juridisering in zekere opzichten een verborgen karakter. Zij wordt ontdekt en geactiveerd, als grote problemen ontstaan tussen promotoren en promovendi.

De juridisering is kennelijk omstreden en stukt in de uitvoering. Zij erodeert in de dagelijkse praktijk door het niet schriftelijk vastleggen van belangrijke afspraken over de opleiding en begeleiding en door te volstaan met globale formuleringen. In de kern gaat het hier om de strijd over de professionele autonomie der promotoren en promovendi. De promotoren zijn niet gesteld op een formalisering van hun relaties

met de promovendi en zeker niet op toezicht van ambtenaren of bestuurders. Dat moge onder andere blijken uit het gegeven dat in tegenstelling tot de voorschriften slechts in de helft van de gevallen het opleidings- en begeleidingsplan, dat door de promotor werd opgesteld, door het bestuur van vakgroep of onderzoeksinstituut werd vastgesteld.

De concentratie op het promotiewerk is aanzienlijk toegenomen. Niet alleen in vergelijking met de promovendi oude stijl uit de door Buis en Rooijackers beschreven periode. Ook ten opzichte van de door Van Hout onderzochte promotieassistenten is de hoeveelheid onderwijs die de promovendi verzorgen aanzienlijk afgenomen. De zorg om de beheersing van de promotietijd is geïnternaliseerd. Dat blijkt ook het feit dat de instellingen slechts mondjesmaat verlengingen verlenen van de vierjarige promotie-aanstelling.

De intensivering van de beoordelingen is slechts gedeeltelijk geëffectueerd. Zo'n 20% van alle Nederlandse aio's werd aan het eind van het eerste jaar niet beoordeeld. In een beperkt aantal gevallen werd ook na twee jaar beoordeeld. De meest gebruikte methode is die van het beoordelingsgesprek (in 73% van de gevallen).

Het door mij eerder beschreven proces van assimilatie van een nieuwe politiek in bestaande verhoudingen zien we gedeeltelijk optreden bij de invoering van het onderwijsprogramma. 'Wie bij de invoering van het AIO-stelsel verwacht zou hebben dat daarmee een basis gelegd zou worden voor een uitvoerig op de behoeften van de AIO's/OIO's afgestemd cursorisch opleidingsprogramma voor wetenschappelijke onderzoekers aan Nederlandse universiteiten, moet op zijn minst over de resultaten tot nu toe teleurgesteld zijn. In het algemeen worden dergelijke programma's niet aangeboden. Centraal staat *learning by doing*, aangevuld met individuele literatuurstudie en zo mogelijk cursussen om specifieke deficiënties weg te werken.'²⁷⁰

Het verzet zit hem vooral in de hoek van de *hard sciences*. De invoering van de nieuwe algemene opleidingsonderdelen correspondeerde niet met de praktijk van deze disciplines. Van Hout wijst erop dat er in de *hard sciences* in vergelijking met de *soft sciences* (alfa en gamma) minder tijd voor de opleiding wordt gepland, minder cursussen worden gevolgd en aanzienlijk minder tijd wordt besteed aan het volgen van cursussen. Wendelaar Bonga stelt dat de assimilatie binnen de natuurwetenschappen ook bestond uit het negeren van het nieuwe stelsel. De overgang naar het nieuwe systeem verliep vrij geruisloos, omdat er binnen de natuurwetenschappen aanvankelijk (maar ook nu nog) heel weinig is veranderd. Wendelaar Bonga geeft daarvoor de volgende redenen. Er kwamen geen gelden beschikbaar voor nieuwe, gespecialiseerde cursussen en zowel docenten als promovendi waren slechts matig geïnteresseerd in het opleidingsprogramma.²⁷¹

De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat van een verandering in de promotiecultuur bij de medische en natuurwetenschappen veel minder sprake zal zijn dan bij de alfa- en

gammawetenschappen. Dat is mede het gevolg van het feit dat de bètapraktijk wat de overheid betreft als model heeft gefunctioneerd bij het ontwerp van het onderzoek-scholenstelsel.

De oppositie

Via begrippen als 'inkapseling', 'opgedrongen coalities' en 'eroderende selectiviteit' heb ik in verschillende hoofdstukken duidelijk gemaakt hoe de gevestigden permanent proberen om de autonome onderzoekscholen in het gareel te krijgen. Ze worden daarin stevig geholpen door de Nederlandse overheid die besloten heeft om de financiering van de onderzoekscholen administratief bij de faculteiten onder te brengen. Dat leidt voor faculteiten en onderzoekscholen tot een dagelijks ongerief en zal resulteren in talloze universitaire brandhaarden, tenzij 'de profautonomen' voordien de moed hebben opgegeven of de selectieve autonomie verminderd door een non-selectieve toelating van potentiële opposanten.

De ijzeren wet van noodzakelijke autonomie en onvermijdelijke inkapseling

Een vergelijkbaar patroon is zichtbaar in twee grote transformaties van de universitaire machtsverhoudingen sinds het eind van de jaren zestig. Zowel bij de bestuurlijke democratisering als de vorming van de nieuwe promotie-instituten was sprake van experimenten die zich voltrokken buiten de directe invloed van gevestigde bestuurders. De faculteiten die experimenteerden met alternatieve vormen van bestuur werden in eerste instantie gedoogd door de universitaire bestuurders. De nieuwe promotie-instituten regelden in belangrijke mate hun eigen werkzaamheden.

In beide gevallen is sprake van inkapseling. De faculteiten die wilden experimenteren met een afwijkende bestuursstructuur moesten een beroep doen op een experimenteerartikel uit de inmiddels afgekondigde Wet op de Universitaire Bestuurshervorming.²⁷² De promotie-instituten kregen de officiële status van onderzoeksinstituut en zagen daarmee al bestaande en ook nieuw ontworpen wettelijke regelingen over zich afgekondigd.

Belangrijke universitaire veranderingen lijken zich niet te kunnen voltrekken via veranderingen binnen bestaande structuren. Clark wijst op de structurele differentiatie die een logisch gevolg is van de nieuwe taken waarvoor de traditionele universiteiten zich gesteld zien.

²⁷²The need grows for a separation of tasks whereby groups can get out of each other's way and find organised supportive niches... Hence sectorisation, in many country-specific forms, can be seen as a

general answer to the overloading of simple structures... If additional types of institutions are not created or permitted to emerge, the all-in-one conglomerates increasingly become nominal forms, political pretences to academic unity, while cramping the organised space within which new units undertaking new tasks must find their way. Bypasses and add-ons are then hard to come by.'²⁷³

Tegelijkertijd is een inkapseling van die autonome experimenten op den duur onvermijdelijk, als de machtsbalans doorslaat in het voordeel van de gevestigde bestuurders. Het onderzoeken waard is de reikwijdte van deze stelling. Er zijn aanwijzingen dat ook in andere landen én onderwijssectoren soortgelijke processen waarneembaar zijn.²⁷⁴ Ik wijs bijvoorbeeld op de ontwikkelingen in Spanje waar in 1968 de autonome universiteiten van Madrid en Barcelona werden opgericht met het oog op het tot stand brengen van ingrijpende veranderingen in het Spaanse hoger onderwijs.²⁷⁵ Ook in dit geval werd op den duur het nieuwe model geïntegreerd in de algemenere universitaire structuren. Overigens niet zonder daarop ook een grote vernieuwende invloed uit te oefenen.

Voor Frankrijk ging Bourdieu in zijn *Homo Academicus* uitgebreid in op de positie van de relatief autonome Ecole des Hautes Etudes.²⁷⁶ En ook in deze Franse situatie zien we de gebondenheid aan de facultaire structuren. De Ecole was in 1968 een marginaal maar prestigieus en dynamisch instituut. Het ging niet gebukt onder de 'academische slavernij' van de gewone faculteiten en bood een inspirerend intellectueel klimaat en onderzoeksfaciliteiten aan talloze gastonderzoekers. Ondanks de vooraanstaande wetenschappelijke positie van de Ecole en haar grote mate van onafhankelijkheid, was er toch sprake van een structurele dissonantie. De Ecole was afhankelijk van andere faculteiten wat betreft de toekenning van de academische graden. De afhankelijkheid neemt toe: '... as the institute ages, there is a continuously growing gap between the ideal representation and the reality of scientific and pedagogical practices. Thus we may no doubt explain why the need to overcome this structural discrepancy is felt ever more strongly by the institution as a whole, as it must conform increasingly to a policy of public relations liable to endanger its autonomy...'

²⁷⁷

De gevestigden oefenen examenmacht uit ten opzichte van de autonome instituten. De examenmacht speelt in de inkapseling een belangrijke rol. Zelfs als autonome instituten er in slagen om zich financieel onafhankelijk te maken van de gevestigde instituten, dan nog verhindert de onderbrenging van de wettelijke examenbevoegdheden bij de gevestigde instituten een volledige autonomie. Dit aspect van de inkapseling is een mondiaal verschijnsel.²⁷⁸

Er is sprake van structurele spanning tussen gevestigden en autonomen. De positie van de gevestigden wordt bedreigd als nieuwkomers de markt betreden. 'The violence of the reactions which were provoked among the traditionalist teachers in the most traditional disciplines, by the questioning of the academic institution and of the market

whose monopoly it guaranteed, is strictly commensurate with the dependency of their production on this market.’²⁷⁹ De gevestigden kunnen terecht komen in een proces van devaluatie. De spanning tussen onderzoekscholen en faculteiten kan daar voor een belangrijk deel uit verklaard worden. De altijd al bestaande hogere status van het wetenschappelijk onderzoek kreeg plotseling een organisatorische, en dus bestrijdbare verschijningsvorm: de stichting van aparte onderzoeksinstituten.

Voor de Amerikaanse universiteiten wordt deze zelfde spanning, in dit geval tussen *undergraduate* en *graduate education*, beschreven door Geiger²⁸⁰. De twee soorten onderwijs zijn onverbreekelijk met elkaar verbonden. ‘What is probably more interesting than current arguments over the deleterious effects of the “graduate school” is its position in the education system. Far from being the principal driving force in higher education in the last century, the graduate school was itself a rebound effort by scholars who encountered a resilient collegiate structure reinforced by market forces in the shape of a modular system of course instruction. Finding themselves unable to specialise to the same degree as their European counterparts, American professors built a separate institutional structure where the higher criticism might find a home.’ Maar er is ook een belangrijk verschil met de Nederlandse ontwikkelingen. ‘They were able to do so because little direct interference came from the State of states or bureaucrats. Local initiative was the American way.’²⁸¹

De ontkrachting van de selectiviteit

In de collectivisering van het promoveren is de controverse tussen een egalitair of selectief perspectief waarneembaar in alle gedachtewisselingen op alle academische niveaus. De geschiedenis van de opkomst van het promoveren nieuwe stijl kan beschreven worden als een continu proces van pogingen tot de invoering van selectiviteit op basis van wetenschappelijke verdienste en daarop steeds weer volgende afweermanoeuvres.

De controverse is het allereerst waarneembaar in de discussies over de toegankelijkheid van de studiefase na het doctoraal. In 1949 stelde een Staatscommissie dat het grootste deel van de studenten niet zou moeten worden opgeleid voor functies op vakwetenschappelijk gebied. Dit standpunt zagen we herhaald in 1963 (Cals) en 1968 (Posthumus)... en 1994 (Nuis). Vanuit de academische wereld werd echter afwijzend gereageerd op het voorstel van Posthumus tot de introductie van de sollicitatie als selectiemiddel voor toelating tot de promotiefase. Een lange periode volgde waarin overheid en academische wereld elkaar in een onbeweeglijke houdgreep van besluiteloosheid hielden. Dit was ook de periode waarin het instrument van de loting serieus werd overwogen als middel om de toelating tot de promotiefase te reguleren.

Pas in 1983 forceerde de overheid met de Beiaard-nota een doorbraak naar een sterk selectieve toelating tot de promotiefase. Centraal stond daarin dat de promovendus als werknemer bij de universiteiten zou worden aangesteld en naar deze positie diende te solliciteren. Hier slaagde dus de introductie van meritocratische selectiviteit. Belangrijk is de vraag naar de verklaring van dit succes. De beperking van de toelating en de toelating op basis van vergeleken geschiktheid slaagde, omdat de overheid bereid was om transactie kosten voor haar rekening te nemen.²⁸² 'Most rulers must offer some return for the revenue extracted. Even rulers who hold nearly all the resources of power [...] are still likely to require agents to enforce the policies... To achieve their ends, they must coerce and bargain, develop their resources, and, often, alter their constraints... Policies are the outcome of an exchange between the ruler and the various groups who compose the polity.'²⁸³ De steun van een belangrijk deel van de academische wereld (de hoogleraren) was vereist tegenover de altijd dreigende oppositie van de egalitaristen.

De transactie kosten op korte termijn waren voor de overheid in feite gering. De implementatie van het aio-systeem, dat door de universiteiten zelf bekostigd zou moeten worden, werd in een stroomversnelling gebracht door de toekenning van ministeriële stimuleringsubsidies aan eerst door het ministerie zelf en later door NWO uitverkozen coalities van hoogleraren. Het is te eenvoudig om de invoering van het aio-systeem als een blunder te beschouwen. De invoering van het aio-systeem op zich staat voor de transactie- (of algemener: de transformatie-)kosten die werden gemaakt voor de invoering van een sterke mate van selectiviteit die bovendien na korte tijd decentraal (door de faculteiten) gefinancierd zou worden. Naar alle waarschijnlijkheid zou een alternatief traject de promovendus van begin af aan gedefinieerd hebben als student. Dat zou een continuering hebben betekend van het debat over de wijze van selectie. In Nederland werd de toelating van studenten immers nog nimmer aan selectie op basis van kwaliteit gekoppeld. Voorts zou de kans bijzonder groot geweest zijn dat de overheid de verantwoordelijkheid op zich had moeten nemen voor de financiering van het beurzenstelsel.

Egalitarisme krijgt ook de vorm van evenredige verdeling. Die was aan de orde bij de verdeling van aio-plaatsen en de erkenning van onderzoekscholen. Evenredige verdeling - meestal gebaseerd op numerieke maatstaven zoals de omvang van de universiteit, het aantal studierichtingen of aantal studenten - staat hier tegenover selectiviteit waarin op basis van meritocratische criteria toekenningen plaatsvinden. Waarschijnlijk bevindt het nieuwe promotiesysteem zich in dit opzicht in een overgangsfase. In eerste instantie werden aio-plaatsen toegekend via een systeem van verdelende rechtvaardigheid. Langzamerhand worden de kwaliteit van de begeleiding, de promotie-resultaten en het academisch prestige belangrijker voor de toeken-

ning van aio-plaatsen.²⁸⁴ We kunnen dit proces beschrijven als de ontwikkeling van een consensus-verdeling naar een neoliberale meritocratische verdeling.

Rond de verdeling van aio-plaatsen zien we op microniveau een van de dilemma's van collectieve actie. Door hun bundeling van krachten verwierven de professoren extra mogelijkheden voor het subsidiëren van promotieonderzoek. Tegelijkertijd ontstond daarmee het probleem van de verdeling. Een toekenning van aio-plaatsen op basis van kwalitatieve argumenten - en dus weigering aan anderen -, verstoort binnen de nieuwe promotie-instituten het politieke evenwicht en kan bedreigend zijn voor het voortbestaan van de coalities. Ook de hoogleraren die vanaf het begin de nadruk legden op de sterk selectieve aspecten van het nieuwe promotiesysteem zullen binnen hun eigen gelederen uiteindelijk weinig weerstand kunnen bieden aan de neiging om politieke spanningen te vermijden door bij de verdeling van geld en aio-plaatsen te werken via het principe van de verdelende rechtvaardigheid.

In hoofdstuk IV beschreef ik hoe het kartel van universitaire elites (de gezamenlijke universitaire topbestuurders) besloot tot een non-selectieve distributiebeheersing bij de indiening van te erkennen onderzoekscholen bij de KNAW. In principe werd daarmee selectiviteit niet onmogelijk. De KNAW kan immers op basis van kwaliteitscriteria komen tot een beperkte mate van erkenning. Door de keuze van de KNAW voor een overdekkend stelsel van onderzoekscholen is echter een eind gekomen aan de in oorsprong zeer selectieve bedoelingen.

Vanwaar het egalitarisme?

Hoe komt het dat selectiviteit en concurrentie zo wezensvreemd lijken te zijn aan de Nederlandse universitaire politiek? Waarom herwinnen egalitarisme en evenredigheid steeds weer het verloren gegane terrein? De oorzaak daarvan moet gezocht worden binnen de Nederlandse politieke cultuur zoals die vorm kreeg in een verzuilde samenleving. In de verklaring sluit ik nauw aan bij Lijpharts analyse. Centraal staan in deze politieke cultuur het sluiten van compromissen en de beheersing van de contro-versen.

Het sleutelbegrip is in dit verband de evenredigheid. Dit principe leidt tot een spreiding van economisch en wetenschappelijk kapitaal. Dit algemene kenmerk van de politieke cultuur leidde er toe dat het onmogelijk was dat een zeer beperkt aantal universiteiten zich ontwikkelde tot een topinstelling. Van oudsher is er dus min of meer sprake van een machtsevenwicht in de Nederlandse academische arena waarin iedereen van iedereen afhankelijk werd voor de verdeling van de posities. Alle partijen hebben belang bij handhaving van het bestaande stelsel. Daarbij passen omfloerste concurrentie, verdraagzaamheid, beheerste vreugde bij tegenspoed van anderen en in

beslotenheid gemaakte verdelingsafspraken. Tekenend voor de huidige ontwikkelingen is dat universiteiten hun onderzoekscholen niet omschrijven in termen van kwalitatieve superioriteit ten opzichte van collega-scholen. In Nederland is men niet beter, maar complementair.

Buitenlandse commentatoren analyseren deze universitaire politieke cultuur niet alleen in termen van nagestreefde consensus en stabiliteit, maar ook in termen van een afwijzing van individuele aansprakelijkheid. Grahame Lock stelt dat de collectivisering van het Nederlandse universitaire onderzoek een Calvinistisch anti-individualisme laat zien.²⁸⁵ In het verlengde daarvan is de stelling verdedigbaar dat de collectivisering van het onderzoek die op dit moment plaatsvindt via de stichting van de onderzoekscholen en de formering van onderzoeksgroepen, wederom niet zal leiden tot een vergroting van de individuele aansprakelijkheid. En dat is een belangrijke voorwaarde voor de neutralisering van selectiviteit op het individuele niveau.²⁸⁶

Ook Martin Trow duidde, in een vergelijking van de Amerikaanse en West-Europese onderwijssystemen, op het anti-individualisme. 'The radically individualistic spirit of America is also opposed to a more conservative concept of social organizations that envisions society as organized around status groups and strata or corporate guilds, the careers (or, echoing Weber, the life fates) of whose members are closely tied to those larger social entities. That spirit is embedded in most Western European societies, whether governed by social democratic or more conservative parties. And while market forces (the social economic reflections of an individualistic ethos) have been gaining ascendancy everywhere over more corporatist modes of economic organization, they are still resisted by most European systems of higher education or are adapted within close constraints on access.'²⁸⁷ In zijn analyse van institutionele politiek maakt Trow een onderscheid tussen *equalizing the opportunities* en *equality of achievement*.²⁸⁸ Ook in het beleid rond de onderzoekscholen is dit een kernpunt. De gestuurde spreiding van verworvenheden krijgt de voorkeur boven vrije concurrentie. Voordat hij ingaat op een transatlantische convergentie, spreekt Halsey in dit verband van de volgende tegenstelling tussen de Amerikaanse en Europese ontwikkelingen: 'It is market competition as opposed to aristocratic patronage that informs the contrasted paths of development on the two sides of the Atlantic.'²⁸⁹

Ook Schuyt duidde op de egalitaire tendensen. De universiteiten moeten iedereen in het bezit van een vwo-diploma toelaten. 'De Nederlandse universiteiten worden geacht overal hetzelfde niveau te halen en hetzelfde onderwijs in de diverse wetenschappen gegeven te hebben. Afgestudeerden in zeer uiteenlopende vakken krijgen nagenoeg hetzelfde aanvangssalaris bij de overheid en iedere afgestudeerde gaat behoren tot de sociaal herkenbare groep "academisch gevormden". Grosso modo wordt er weinig naar inhoud en niveau geclassificeerd.'²⁹⁰

Staatsgilden van onderzoek: collegialiteit versus selectie

Ook de discussies binnen de onderzoekscholen staan in sterke mate in het teken van het selectievraagstuk. Met welke afdelingen wil men samenwerken, welke stafleden laat men toe tot de onderzoekschool en hoe worden promovendi geselecteerd en beoordeeld? Dat zijn de drie kernvragen waarvoor de onderzoekscholen zich gesteld zien. Ik heb duidelijk gemaakt dat de introductie van een rationeel-selectief beoordelingsbeleid ten opzichte van de promovendi buitengewoon gecompliceerd is. De selectie en beoordeling van promovendi wordt beheerst door permanente meningsverschillen over de capaciteiten van de promovendi om zich - na gebleken onvoldoende of zwakke prestaties - te verbeteren. Het verloop van deze discussies wordt niet alleen bepaald door rationeel-wetenschappelijke overwegingen. De beslissingen worden ook in belangrijke mate beïnvloed door de patronagerelaties die zich tussen promotoren en promovendi ontwikkelen. Anders geformuleerd: in situaties van grote onzekerheid over te nemen beslissingen is er in collectieven van promotoren een grote geneigdheid om af te gaan op het oordeel van de promotor of diens bereidheid om de promovendus 'over de rivier te dragen'. En die promotor wordt daarin ook geleid door andere dan zuiver rationeel-wetenschappelijke overwegingen.

De omgangsvormen onder promotoren kunnen we omschrijven als collegiaal in de Weberiaanse betekenis van het woord. In principe houdt de collectivisering van beoordelingen een dreiging in voor iedere patroon-promotor. Het oordeel van de promotor kan overruled worden door de conclusies van de collega's. Op straffe van een ondergraving van de politieke stabiliteit zullen de promotoren een oplossing vinden voor die spanning tussen collectivisering en individueel belang. Daarom is er altijd de verleiding van een decentralisering van verantwoordelijkheden of een minimalisering van het aantal beoordelingsmomenten. Beiden bevorderen non-selectiviteit.

Binnen het Instituut koos men daarentegen voor tegenspraak, spanning en de vaststelling van het eindoordeel door het collectief van promotoren. De giftand werd echter uit de daardoor ontstane dreiging getrokken. 'It is possible for any type of authority to be deprived of its monocratic character by the principle of collegiality.' Dat kan op verschillende manieren. Het volgende type collegialiteit treffen we aan onder promotoren: '...[T]he arrangement that the acts of an authority which is not monocratic must be carried out only after previous consultation and a vote. That is, their acts are subject to the rule that a plurality of individuals must co-operate for the act to be valid: the case of "functional collegiality". This co-operation may follow (a) the principle of unanimity or (b) of decision by majority.'²⁹¹ Daarbij kent het collectief van docenten -

een speciale positie toe aan de promotor als de individuele technische expert die beschikt over specifieke vakkennis en kennis van de promovendus.

Weber wijst er op dat 'advisory collegial bodies' kunnen leiden tot een verzwakking van de uitoefening van gezag in de richting van rationalisering. Collegialiteit verhindert precieze, heldere en snelle beslissingen. Maar, voegt Weber daaraan toe, de toenemende noodzaak van snelle beslissingen leidt tot een vermindering van dit type collegialiteit.²⁹²

Deze laatste stelling van Weber wordt zeker niet bevestigd door de bevindingen van mijn studie. Er is allermindst sprake van een ontbinding van feodale beschermingsbetrekkingen. In de collectivisering van het promotiestelsel herkennen we de door De Swaan genoemde algemene aspecten van verstatelijking: professionalisering, bureaucratisering, schaaluitbreiding en wettelijke dwang. Op het microniveau van de onderzoekscholen is de selectie en beoordeling van promovendi echter niet een kwestie van vaste regels en onpersoonlijke procedures en worden beslissingen niet genomen los van persoonlijke banden en onbelemmerd door vriendschapsrelaties.²⁹³

Een klemmende vraag is waarom de patronagekenmerken van het oude promotiestelsel zo sterk aanwezig blijven. Waardoor kan het voortbestaan van het oude regime verklaard worden?

Het volstaat niet om te verwijzen naar onveranderbare tradities. Het voortbestaan van de patronage wordt in belangrijke mate bepaald door de bevoegdheden die bij reglement aan de hoogleraren worden toegekend. Hierin zijn geen veranderingen aangebracht bij de introductie van het nieuwe stelsel. Kijken we allereerst naar het promotiereglement. De promotor moet bijvoorbeeld zijn of haar toestemming geven voor een overschrijding van het maximaal aantal toegestane pagina's van de dissertatie en de aanstelling van copromotoren die de promovendus naast, of liever gezegd, onder de verantwoordelijkheid van de promotor gaan medebegeleiden. Essentieel is dat de promovendus de dissertatie pas voor de eindbeoordeling aan de promotiecommissie kan voorleggen, nadat de promotor daarvoor toestemming heeft gegeven.

Niet alleen binnen de universiteiten worden aan de promotoren speciale bevoegdheden toegekend. Subsidies voor promotieonderzoek of tijdelijke aanstellingen van gepromoveerden kunnen bij respectievelijk NWO en KNAW alleen door hoogleraren worden aangevraagd. Daarmee beschikken deze over de mogelijkheden bij uitstek om academische carrières te ondersteunen of te remmen.

Deze bemiddelingsmacht zien we ook weer binnen de onderzoekscholen. Daar wordt vrijwel altijd direct de naam van een promotor gekoppeld aan het project waarvoor een uitvoerder-promovendus wordt gezocht.

Het is niet toereikend om het voortbestaan van de patronagerelaties te verklaren uit politieke overwegingen van individuele hoogleraren, reglementen of

beslissingen van organisaties. Een belangrijke verklaring voor het voortbestaan van de traditionele structuur is gelegen in de aard van het productieproces van het promotieonderzoek. Belangrijke beslissingen over het promotieonderzoek (waar en hoe worden de data verzameld, hoe is de timing, hoe wordt dat een en ander gecontroleerd?) kunnen niet genomen worden op een managementniveau boven de uitvoerder of door een collectief van promotoren. Ze zijn door de organisatie in feite gedelegeerd aan de leerling-uitvoerder en de specialist-promotor die coacht en controleert. De uitvoering en begeleiding vereisen hoogspecialistische kennis die slechts bij enkele leden van de organisatie voorhanden zijn. Dat maakt de wetenschappelijke organisatie sterk afhankelijk van die specialisten en bevordert het voortbestaan van dyadische relaties tussen promotoren en promovendi. Vanwege de inhoud van het onderzoek en de vereiste flexibiliteit is bovendien regelmatige consultatie van een groep van promotoren onwerkbaar. Leeropdracht en uitvoering zijn daarom gedecentraliseerd naar promovendus en promotor. Er is sprake van professionele training in plaats van gecentraliseerde planning van het werk.

Mijn studie laat zien dat de processen van bureaucrativering, juridisering en monetarisering van het promotiestelsel de patronagerelaties tussen promotoren en promovendi volledig intact hebben gelaten. Sterker nog: de collectivisering van het promotiestelsel is geworden tot meer dan een inhoudsloze strategische manoeuvre, dankzij het feit dat de verbondenheid van promotoren en promovendi met de collectivisering is ingebed in de relaties die promovendi en promotoren paarsgewijs onderhouden. En het omgekeerde geldt evenzeer.

We kunnen de onderzoekscholen daarom ook betitelen als *academische staatsgilden*. De vergelijking met de middeleeuwse gilden is in verschillende opzichten zeer voor de hand liggend.

In de eerste plaats is daar de gildedwang waarmee de bevoegdheden werden geregeld die bepaalden wie een bepaald bedrijf mocht uitoefenen. Dat wijst op het eerdergenoemde verdelen van de markt. Zowel rond de erkenning van de onderzoekscholen door de KNAW als in de samenwerkingsovereenkomsten binnen de Nederlandse antropologie zagen we dit willen vastleggen en toedelen van specialisten. Brugmans formuleerde het als volgt: 'Het gevolg van die gildedwang moest wel zijn dat de grenzen van de gilden onderling scherp werden geformuleerd: uit de aard der zaak gaf zulk een formulering in de praktijk allerlei bezwaar, vooral omdat de industrie veel minder was gespecialiseerd dan in onze tijd. Er bestond dus in de middeleeuwen wel degelijk broodnijd en afgunst, concurrentie als men wil, niet tussen de broeders van hetzelfde gild, maar tussen de gilden onderling. Ten einde aan zulke zwaarigheden te ontkomen, werden velen lid van meer dan één gild...' ²⁹⁴ Dat levert toch een frappante overeenkomst met de situatie in de sociaal-wetenschappelijke onderzoekscholen waar de disciplinaire overlappingsen bijvoorbeeld voor het Instituut

ook geleid hebben tot een aanzienlijk aantal dubbellidmaatschappen (waartegen de plaatselijke beheerders zo'n bezwaar hebben).

Toelating, financiële verplichtingen en relaties tussen meesters, gezellen en leerlingen waren precies geregeld. Arbeidscontracten werden vaak afgesloten. De relaties tussen meesters en gezellen waren onderworpen aan collectief vastgestelde regels en kenden wederzijds vastgestelde rechten en plichten. Een gezel mocht niet zonder geldige redenen worden ontslagen. Was de meester ontevreden en wilde hij de overeenkomst beëindigen, dan had de gezel het recht om in beroep te gaan. Werkelijk treffend is de overeenkomst met wat ik schreef over de wijze waarop overeenkomsten moeten worden ontbonden. 'Een gezel mag niet bij een andere meester gaan werken als hij niet in vrede en vriendschap van zijn vorige patroon is gescheiden; ook mag niemand hem in dat geval in dienst nemen. Een knecht die zijn meester op onbehoorlijke wijze in de steek laat, verbeurt een boete ten bate van het gild.'²⁹⁵

Naast de gezellen waren er de leerlingen. Anders dan de Nederlandse promovendi, maar gelijk hun Amerikaanse collega's anno 1994 ontvingen deze leerlingen geen loon, maar betaalden zij leergeld voor de lessen. Zij waren meestal bij de meester in de kost. '... liep hij weg, dan mocht niemand hem aannemen, en was dus zijn toekomst bedorven en zijn carrière gebroken.'²⁹⁶

Interessante overeenkomsten bestaan er wat betreft de collectieve controle op het geleverde werk, de regeling van de examens (de gildeproef) en de zorg voor de goede naam van het gild. Daarmee regelde men zowel de relaties met de buitenwereld als ook de onderlinge verhoudingen. 'Men wilde de kansen voor allen gelijk hebben: daarom ook was het gehele bedrijf gereguleerd en gecontroleerd. Streng was het in het algemeen verboden elkander te benadelen. Het elkaar afhandig maken van een klant was zeer streng verboden.'²⁹⁷

Ook de gilden ervoeren de druk van externe controle. Deze was via de keuren in handen van de stadsregering. De gildemeesters verzetten zich daartegen op gezette tijden, één front vormend met hun gezellen. Van conflicten tussen de meesters en de gezellen was volgens Brugmans weinig sprake. De beschrijving die hij daarvan geeft doet wederom sterk denken aan de verhoudingen tussen professoren en hun promovendi. '... verschil van belangen was tussen meesters en gezellen slechts in geringe mate aanwezig; het kleinbedrijf kende nog eenvoudige, patriarchale toestanden en verhoudingen; de gezel kon meester worden op zijn beurt; maatschappelijk liepen meester en gezel niet zoveel uiteen.'²⁹⁸ Van afzonderlijke gezellenorganisaties is dan ook weinig sprake.

Gouldner en Wolf wezen er op dat het bestaan van relaties van wederkerigheid en bescherming niet onverenigbaar is met processen van bureaucrativering, professionalisering en rationalisering. Gouldner verwijst in dit verband naar de Filipijnen. 'Here the tendency to govern all relations by the norm of reciprocity, thereby

undermining bureaucratic impersonality, is relatively legitimate, hence overt and powerful.'²⁹⁹ Daartegenover stelt Gouldner de Verenigde Staten waar die tendensen zwakker zouden zijn, 'in part because friendship relations are less institutionalized.' De vraag is of Gouldner in het rijtje Amerikaanse uitzonderingen - vriendschaps-, familie-, en burenerelaties - niet ook die tussen promotoren en promovendi had moeten opnemen. Anders dan Weber en Gouldner ziet Wolf in zijn artikel 'Kinship, friendship, and patron-client relations in complex societies' deze typen relaties niet zozeer als een belemmering voor bureaucrativering en rationalisering. 'We thus note that the formal framework of economic and political power exists alongside or intermingled with various other kinds of informal structure which are interstitial, supplementary, parallel to it...Sometimes such informal groupings cling to the formal structure like barnacles to a rusty ship. At other times, informal relations are responsible for the metabolic processes required to keep the formal institution operating.'³⁰⁰ De bevindingen van mijn studie corresponderen met Wolfs stelling.

Voor de introductie van een selectief-meritocratisch stelsel heeft de combinatie van collectivisering en voortbestaande patronagerelaties de volgende consequenties. De collectivisering zorgt voor de voorwaarden die noodzakelijk zijn voor actieve selectie in de vorm van het doelbewust wegzenden van promovendi wier werk onvoldoende blijkt te zijn. Voor individuele promotoren is dit waarschijnlijk een bijna ondoenlijke opgave. Het voortbestaan van de patronagerelaties remt anderzijds een rationeel-selectief beleid. Overkoepelend is echter de conclusie dat de kansen voor de realisering van dat beleid het grootst zijn daar waar de bereidheid bestaat om de promotor niet a priori het laatste woord te geven.

Politieke voorwaarden voor een voortschrijdende collectivisering

Waarom is de verandering van het promotiestelsel zo ver voortgeschreden, waarom zijn belangrijke doelstellingen van de ministerieel-professorale coalitie van 1984-1987 gerealiseerd? De komst van veel meer maar ook minder goed opgeleide en jongere promovendi zorgde voor een reële dreiging waarop een antwoord gegeven moest worden. Maar de collectivisering van het promoveren was zeker geen vanzelfsprekende reactie. In de kern van de zaak is de promotie altijd een zeer individuele zaak geweest, zowel voor promovendus als promotor. We kunnen zeker niet stellen dat het een logische stap was dat promotoren hun krachten gingen bundelen en hun promovendi bij elkaar brachten. De collectivisering kwam er ook niet omdat de promovendi daar om vroegen. In die zin was het zeker geen initiatief van onderop dat tot stand kwam door een gebundeld optreden van promovendi nieuwe stijl.

Samenvattend kunnen we zeker niet spreken van een evolutionaire ontwikkeling die logischerwijs wees in de richting van een collectivisering.

De drijfkracht van de collectivisering was, zoals betoogd in de hoofdstukken drie en vier, gelegen in de politieke stand van zaken in het academische veld. Promotoren waren ongerust over de positie van hun vak en wilden een eind maken aan hun perifere machtspositie en het non-selectieve benoemings- en beoordelingsbeleid. Zij kozen daartoe - hoogstwaarschijnlijk intuïtief - dat deel van het academische veld waar hun prestige het grootst is (wetenschappelijk onderzoek), waar zij met groot plezier hun werk verrichten (de begeleiding van promovendi), waar zij over een absoluut monopolie beschikken (het promotierecht) en waar zij zich het meest ongrijpbaar konden maken voor lokale gevestigden (in configuraties van nationale samenwerking).

De initiatieven werden in belangrijke mate ingegeven door ervaringen met mislukte pogingen om te komen tot een kwalitatieve beoordeling van wetenschappelijke prestaties (de beoordeling van studierichtingen en samenwerkingsverbanden van wetenschappelijk onderzoekers). De collectivisering kreeg haar vaart door de aansluiting tussen deze professorale initiatieven en de politieke situatie waarin de regering verkeerde wat betreft het nieuwe promotiestelsel (geen plannen én in tijdnood). Hierdoor waren de professoren in staat om contacten te leggen met het centrum van de academische politiek, onder voorbijgaan van alle intermediaire bestuurders met hun vetomacht.

Het resultaat was in deze fase een transformatie van het hoger onderwijs en onderzoek die *niet werd opgelegd aan*, maar werd *gedragen door* het wetenschappelijk veld.

Misschien zijn we hiermee op het spoor van een meer algemene uitspraak over de condities voor grote universitaire veranderingen³⁰¹.

- er is sprake van een **niet uit te stellen** verandering;
- de bestuurlijke elites van de universiteiten worden in **concurrerende posities** gebracht doordat
- de overheid of nationale wetenschapsorganisaties **transactiekosten** maken via een selectieve, en dus **niet evenredig-distributieve** toekenning van gelden voor de realisatie van de verandering;
- de overheid en/of nationale wetenschapsorganisaties zijn **onvoldoende geprepareerd** voor de grote verandering
- waardoor de noodzaak ontstaat van **een coalitie** met één of meer van de in totaal drie universitaire elites.³⁰²

Waar de collectivisering tot nu toe slaagde hangt dat zeker ook samen met het gematigd meritocratisch-selectieve beleid dat werd gevoerd in de beoordeling van

onderzoekscholen. Bij de toekenning van de Stimulans-subsidies door NWO en de erkenning door de KNAW hebben de distributeurs van geld en erkenning zich aanmerkelijk minder selectief opgesteld dan de minister voor ogen had. Op de korte termijn ondergroef dat de zware kwaliteitsbeoordeling. Anderzijds werd daardoor de kans op succes en de aantrekkelijkheid van de competitie voor de academische concurrenten groot genoeg. Dat zorgde er voor dat de transformatie van het promotiestelsel en het bij elkaar brengen van wetenschappers in de praktijk voldoende steun kreeg om niet te verzanden in veto's of desinteresse.³⁰³

Het is tekenend dat de KNAW in 1993 nog vrijwel alle voorgedragen onderzoekscholen erkende, maar in 1994 voor het eerst een selectief erkenningsbeleid effectueerde. Men zou kunnen zeggen dat het selectieproces voldoende feitelijke steun had gekregen in de vorm van tientallen aanvragen om in tweede instantie ook als zodanig te kunnen gaan functioneren. Weber wees op het dynamische karakter van een dergelijk proces van langzame sluiting. 'In the case of many relationships [...] there is a tendency to shift from a phase of expansion to one of exclusiveness. Examples are the guilds and the democratic city-states of Antiquity and the Middle Ages. At times these groups sought to increase their membership in the interest of improving the security of their position of power by adequate numbers. At other times they restricted their membership to protect the value of their monopolistic position.'³⁰⁴ Als belangrijke motieven voor sluiting noemt Weber de handhaving van kwaliteit, prestigebelangen en de beperking van de groep die de opbrengsten mag verdelen.

Zowel op het macroniveau van de erkenning van de onderzoekscholen als ook op het microniveau van de interne selectie binnen de onderzoekscholen zijn deze processen van opening en sluiting zichtbaar. Onderzoekscholen die voldoende kritische massa hadden verworven om voor erkenning in aanmerking te komen, zullen zich na een eventuele erkenning waarschijnlijk selectiever opstellen tegenover nieuwe leden en zullen meer weerstand durven bieden aan de druk van derden om nieuwe leden op te nemen. Op het moment dat de kritische massa van erkende scholen voldoende is, zullen nieuwkomers het moeilijker krijgen met de verkrijging van toegang tot dat selecte gezelschap.

Ik sluit af met de constatering dat de gerealiseerde veranderingen doorslaggevende impulsen kregen door aanvullende financieringsmogelijkheden. De start van de onderzoekscholen werd mogelijk door de aanloopsubsidies van het ministerie. De internationalisering had nooit zo'n vlucht kunnen nemen zonder het NWO Stimulans-programma en de unieke NWO-beurzen voor buitenlandse studiereizen van promovendi. Er zijn duidelijk aanwijzingen dat de ontwikkeling van de onderzoekscholen stagnaties gaat vertonen, nu hun financiering wordt gedelegeerd aan de verarmende faculteiten. Deze delegatie leidt tot heftige conflicten en een

ondergraving van de financiële en wetenschappelijke zelfstandigheid van de onderzoekscholen die binnenkort hun beloftes niet meer waarmaken.

Bibliografie

- Aarts, Han en Vincent Piket (redactie), Zeven artikelen over hoger onderwijs en internationalisering, in: *Visum Perspectief* 2, Nuffic, Den Haag, 1991.
- Amsterdamski, Stefan, *Perceptions of Dilemmas. A summary of a Qualitative Study*. Wien, Institute for Human Sciences, 1993.
- Amsterdamski, Stefan, en Julita Jablecka, *Higher Education and Research in Poland. The inherited Situation and the Reforms*, Wien. Institute for Human Sciences, 1993.
- Baars, Jan, Het regime van de klok. Over de chronologisering van de moderne levensloop, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 18, nr.2, oktober 1991.
- Bailey, F.G., *Stratagems and Spoils. A Social Anthropology of Politics*. Oxford, Basil Blackwell Publisher Ltd, 1969.
- Bailey, F.G., *Morality and Expediency. The Folklore of Academic Politics*. Oxford, Basil Blackwell, 1977.
- Bailey, F.G., *The Prevalence of Deceit*. Ithaca and London, Cornell University Press, 1991.
- Baranelli, Mariuccia, e.a., *Geachte promovenda: 100 jaar promoverende vrouwen aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam/Nijmegen, Universiteit van Amsterdam/Uitgeverij SUA, 1990.
- Becher, Tony, *Academic Tribes and Territories. Intellectual Enquiry and the Cultures of Disciplines*. Buckingham, SRHE and Open University Press, 1993.
- Becker, Howard S., Blanche Geer, en Everett Hughes, *Making the Grade. The Academic Side of College Life*. New York/London/Sydney/Toronto, John Wiley and sons, 1968.
- Benders, Jeroen, *De rituele dans rond de doctorstite. De discussie over het promoveren in de geesteswetenschappen in Nederland, circa 1900 - 1990*. Groningen, Onderzoekersopleiding Geesteswetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen, 1993.
- Berghenengouwen, G.J., en M.A.J.M. Matthijssen, *Het universitaire onderwijs in discussie*. Assen, Van Gorcum & Comp., 1971.
- Bijnaar, Aspha, *Explicitering en replicatie. Laveren tussen vrijheid en gebondenheid [doctoraal scriptie]*. Vakgroep Sociologie, Universiteit van Amsterdam, 1994.
- Blok, Anton, *De Bokkerijders. Roversbenden en geheime genootschappen in de landen van Overmaas (1730 - 1774)*. Amsterdam, Prometheus, 1992.
- Blume, Stuart S., *Toward a Political Sociology of Science*. New York/London, The Free Press, 1974.
- Blume, S.S., J.B. Spaapen, en A.A.M. Prins, *De externe beoordeling van wetenschappelijk onderzoek aan Nederlandse universiteiten en hogescholen: twee jaar Voorwaardelijke Financiering*, Amsterdam, Universiteit van Amsterdam/Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1985.
- Blume, S.S., Elite institutions and transformation processes in higher education, Paper prepared for conference, *Higher Education: Creativity, legitimation, and systems*

Opmerking [DHS10]: Correcties externe redacteur ingevoerd in hoofdstuk XI: 12.6.1997, 10.57 uur. Alle koppen gecheckt: 14 juni 13.57 uur.

- transformation*. Amsterdam: Department of Science Dynamics, University of Amsterdam, 1987 (unpublished).
- Boissevain, Jeremy, *Friends of Friends. Networks, Manipulators and Coalitions*. Oxford, Basil Blackwell, 1978.
- Boissevain, Jeremy, en J. Clyde Mitchell, *Network Analysis. Studies in Human Interaction*. The Hague/Paris, Mouton, 1973.
- Boschloo, A.W.A., E.J. Hendrikse, L.C. Smit, en G.J. van der Sman (redactie), *Academies of Art. Between Renaissance and Romanticism*. Leids Kunsthistorisch Jaarboek V - VI (1986 - 1987), Sdu.
- Bottomore, T.B., *Elites and Society*. Harmondsworth, England, Penguin Books, 1976.
- Bourdieu, Pierre, *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*. London, Routledge, 1992.
- Bourdieu, Pierre, *Homo Academicus*. Cambridge, Polity Press, 1988.
- Bourdieu, Pierre, *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip, gekozen door Dick Pels*. Amsterdam, Van Genneep, 1989.
- Bourdieu, Pierre, *Les règles de l'art. Genèse et structure du champ littéraire*. Paris, Éditions du seuil, 1992.
- Bourdieu, Pierre, en Jean-Claude Passeron, *Reproduction in Education, society and culture*. London, Sage Publications, 1994.
- Bourdieu, Pierre, Universal Corporatism. The role of intellectuals in the modern world, in: *Poetics Today* 12:4 (Winter 1991), 655-669.
- Bowen, William G. en Neil L. Rudenstine, *In Pursuit of the PhD*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1992.
- Braverman, Harry, *Labor and Monopoly Capital. The Degradation of Work in the Twentieth Century*. New York/London, Monthly Review Press, 1974.
- Breed, Jan, et al. (redactie), *Op gezag van ...*, *Ars Aequi Libri* Speciaal nummer, jrg 34, Nijmegen, december 1985.
- Breman, J.C., en C.J.M. Schuyt (redactie), *De bedreigde universiteit. Oordelen en voorstellen*. Leiden, Nijhoff, 1987.
- Breman, Jan, *Patronage and Exploitation, Changing Agrarian Relations in South Gujarat, India*. Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press, 1974.
- Breman, Jan, *Op zoek naar een menswaardig bestaan. De dynamiek van armoede en welstand op het platteland van West-India aan het einde der twintigste eeuw*, Amsterdam, Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, *Mededelingen van de afdeling letterkunde, KNAW*, 55 no.5, 1992.
- Breman, Jan, *Wage Hunters & Gatherers*, Delhi, Oxford University Press, 1994.
- Brinkkemper - Bosman, Brenda, *De arbeidsbeleving en de gezondheidsbeleving van assistenten-in-opleiding aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam, uitgave Bedrijfsgezondheidszorg Universiteit van Amsterdam, 1991.

- Brugmans, H., *Geschiedenis van Amsterdam*. Utrecht/ Antwerpen, Het Spectrum, 1972.
- Buis, P., *Het schrijven van een proefschrift*. Themaserie nr.1, Den Haag, Academische Raad, 1983.
- Bijtel, J.A.L. van den, *De opleiding van promovendi*. Amsterdam, SCO-Kohnstamm Instituut, 1994.
- Canetti, Elias, *Massa & Macht*. Amsterdam, Atheneum - Polak & Van Gennep, 1976.
- Cicourel, Aaron V., *The Social Organization of Juvenile Justice*. London, Heinemann Educational Books Ltd, 1976.
- Cicourel, Aaron V, en John I. Kitsuse, *The Educational Decision Makers*. Indianapolis/New York, The Bobbs-Merrill Company, Inc, 1963.
- Claessen, Henri J.M., en Pieter van de Velde, *Early State Economics*. New Brunswick/London, Transaction Publishers, 1991.
- Collins, Randall, Market dynamics as the engine of historical change, *Sociological Theory* 8, 111-135, 1990.
- Crothers, Charles, The internal structure of sociology departments. The role of graduate students and other groups, *Teaching Sociology*, Vol. 19, 333-343, 1991.
- Daalder, Hans, en Edward Shils, *Universities, Politicians and Bureaucrats*. Europe and the United States, Cambridge, Cambridge University Press, 1982.
- Deacon, Bob, The impact of supranational and global agencies on Central European National Social Policy, conference paper, First European Conference of Sociology, Vienna, 1992.
- Deegan, Mary Jo, en Michael R.Hill, Doctoral dissertations as liminal journeys of the self. Betwixt and between in graduate sociology programs, *Teaching Sociology*, Vol. 19, 322-332, 1991.
- Dumont, Louis, *Homo Hierarchicus. The Caste System and its Implications*. Chicago, The University of Chicago Press, 1980.
- Educating Europe? Universities today and tomorrow, *Vienna, Innovation*, Volume 3, number 1, 1990.
- Elena, Alberto, y Javier Ordonez, The Universidad Autonoma de Madrid of 1968. An Experiment in Higher Education. Madrid, Universidad Autonoma de Madrid, 1992 (conference paper).
- Elias, Norbert, *Een essay over tijd*. Amsterdam, Meulenhoff Nederland bv, 1982.
- Elias, Norbert, Herminio Martins, en Richard Whitley, *Scientific Establishments and Hierarchies*. Dordrecht, D. Reidel Publishing Company, 1982.
- Elias, Norbert, *Was ist Soziologie*. München, Juventa Verlag, 1970.
- Fabri, György, *Higher Education and Research in Hungary during the Period of Social Transformation: 1990-1992*. Wien, Institute for Human Sciences, 1993.
- Fenger, Pim, Graduate research training in a number of European countries and the United States, *Bulletin de Méthodologie Sociologique*, N.34, March 1992, 24-54.

- Freidson, Eliot, *Professional Powers. A Study of the Institutionalisation of Formal Knowledge*. Chicago and London: University of Chicago Press, 1986.
- Gellner, E. J. Waterbury redactie, *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*. London, Duckworth, 1977.
- Gennep, Arnold van, *The Rites of Passage*. London and Henley: Routledge and Kegan Paul, 1977.
- Glennerster, Howard, en Julian Le Grand, *The Development of Quasi-Markets in Welfare Provision*. London, London School of Economics, 1994.
- Goffmann, E., On cooling the mark out, some aspects of adaptation to failure, *Psychiatry*, vol 15, nov. 1952, 451-463.
- Goudsblom, Johan, *Balans van de sociologie*. Utrecht/Antwerpen, Uitgeverij Het Spectrum, 1974.
- Goudsblom, J, *Vuur en beschaving*. Amsterdam, Meulenhoff, 1992.
- Gouldner, Alvin W., *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York, Avon Books, 1971.
- Gouldner, Alvin W., The Norm of Reciprocity. A Preliminary Statement, in: Friends, Followers and Factions. Schmidt, Steffen W., e.a., Berkeley, University of California Press, 1977.
- Griffin, Dustin, *Literary patronage in England 1650 - 1800*. Cambridge, Cambridge University Press, 1996.
- Groenendijk, N., en B. Witziers, *Een jaar aio-stelsel, de rechtspositieregeling Assistenten in Opleiding in de praktijk, Een onderzoek in opdracht van het landelijk AIO Overleg*. Enschede, 1987.
- Groot, Leonore, *Belangrijkste resultaten enquête 'Verlengingen'*. Leiden, ongepubliceerd, 1992.
- Haan, Jos de, *Research Groups in Dutch Sociology* (dissertatie). Amsterdam, Thesis Publishers, 1994.
- Haber, Samuel, *Authority and Honor in the American Professions 1750 - 1900*. Chicago and London, The University of Chicago Press, 1991.
- Hagendijk, R.P., H. Schaapman, en A.A.M. Prins, *Internationalisering van de Nederlandse sociologie*. Vakgroep Wetenschapsdynamica, Universiteit van Amsterdam, 1992.
- Hall, Stuart en Tony Jefferson (redactie), *Resistance through Rituals. Youth Subcultures in post-war Britain*. London, Hutchinson & Co (Publishers) Ltd, 1975.
- Halsey, A.H., A Dialogue with California, in: *The OECD, the Master Plan and the Californian Dream. A Berkeley Conversation*, ed. by Sheldon Rothblatt, Center for Studies in Higher Education, University of California, Berkeley, 1992.
- Hammerstein, N., *Die Diskussion einer Universitätsreform und die Bedeutung neuer Disziplinen*. Frankfurt, J.W. Goethe Universität, 1992 (conference paper).

- Hazeu, C.A., en J.F.A. Spangenberg, *University Research Performance. Measurement, Management and Optimization*. 's-Gravenhage, SDU, 1991.
- Heertje, A., *De kern van de economie*. deel I, Leiden, H.E. Stenfert Kroese B.V., 1973.
- Hoogenboom, Marcel, *De miskende democratie. Een andere visie op verzuiling en politieke samenwerking in Nederland*. doctoraal scriptie, vakgroep Politieke Wetenschappen, RUL, 1993.
- Hoppe, Rob, en Jeroen Hulleman, *Onderzoeksrapport Professioneel Management in de HO-Beleidsvorming. De PDOA-casus en de HOAK-casus*. Amsterdam, Instituut voor Bestuurskunde, 1987 (vertrouwelijk).
- Hout, J.F.M.J. van, *Onderzoekers in opleiding*. Nijmegen, Instituut voor Onderzoek van het Wetenschappelijk Onderwijs, 1988.
- Hout, J.F.M.J. van, M.J.F. Hulshof, en H.J.H. Jurgens, *De opleiding van onderzoekers. Een evaluatie-onderzoek naar het functioneren van het AIO-stelsel*. Nijmegen, Instituut voor onderwijskundige dienstverlening, 1991.
- Hout, J.F.M.J. van, *De onderzoekersopleidingen en de arbeidsmarkt, Universiteit en Hogeschool*, 39 (1992-1993).
- In 't Veld-Langeveld, H.M., *De financiële aspecten van de academische promotie, Mededelingen van het Prins Bernard Fonds no 3*, Amsterdam, 1953.
- Jamous, H., *Sociologie de la decision. La réforme des études médicales et des structures hospitalières*. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1969.
- Janssen, T.F.M., en J.F.M. Sonneveld, *De kwartiermakers. Een onderzoek naar de opkomst en praktijk van de studie- en onderwijsadviseurs van de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 1982.
- Jencks, Christopher, en David Riesman, *The Academic Revolution*. New York, Doubleday and Co., 1968.
- Jong, Frits de, *Macht en inspraak. De strijd om de democratisering van de universiteit van Amsterdam*. Baarn, Uitgeverij Ambo bv, 1981.
- Jonge, J.F.M. de, en P.J. Delsing, *Interimnotitie werving en selectie van AIO's*. Leiden, Research voor Beleid, 1987.
- Kallen, D.B.P., *Internationalisering van het hoger onderwijs: praktijk, politieke context, trends en uitdagingen*, in: *Visum Perspectief 2*, Nuffic, Den Haag, 1991.
- Kans, Mickey, *The End of Equality*. New York, Basic Books, 1992.
- Keesing, Felix M., en Marie M. Keesing, *Elite Communication in Samoa. A Study of Leadership*. Stanford, Stanford University Press, 1956.
- Kemenade, J.A. van, (redactie), *Onderwijs. Bestel en Beleid*. Groningen, Wolters-Noordhoff, 1981.
- Kertzer, David I., *Ritual, Politics and Power*. New Haven and London, Yale University Press, 1988.

- Kickert, W.J.M., en J.A. Kroes, Van evenwicht naar overwicht. De invoering van de Wet Tweefasenstructuur, *Universiteit en Hogeschool*, Jrg 30 (1983-1984) - 5, 247 e.v.
- Klinge, M., *The teachers*. Helsinki, Institute of Helsinki, 1992 (conference paper).
- Knippenberg, Hans, en Willem van der Ham, *Een bron van aanhoudende zorg. 75 jaar ministerie van Onderwijs, [Kunsten] en Wetenschappen*. Assen, Van Gorcum, 1993.
- Köbben, A.J.F., *De weerbarstige waarheid. Opstellen over wetenschap*. Amsterdam, Prometheus, 1991.
- Komter, Aafke, *De macht van de dubbele moraal. Verschil en gelijkheid in de verhouding tussen de seksen*. Amsterdam, Van Gennep, 1990.
- Koucky, Jan, en Jana Hendrichova, *Higher Education and Research in the Czech Republic. Major Changes since 1989*. Wien, Institute for Human Sciences, 1993.
- Kroes, John, *Pais en de totstandkoming van de wet tweefasenstructuur*. doctoraalscriptie, 1983 (niet uitgegeven).
- Lammers, C.J., De participerende waarneming, *Sociologische Gids* 7,194-218, 1960.
- Lammers, C.J., *Het Koninklijk Instituut voor de Marine* (academisch proefschrift). Assen, Van Gorcum, 1963.
- Lammers, C.J., *Organisaties vergelijkenderwijs*. Utrecht, Uitgeverij Het Spectrum, 1989.
- Lange, Herman de, De oorlogen tussen burgers op het grondgebied van het voormalige Joegoslavië, *De Gids*, 150e jrg, nr.12, Amsterdam, Meulenhoff, 1992.
- Laporte, Yves, *Het Collège de France, Maison Descartes*. Amsterdam, 1990.
- Latour, Bruno en Steve Woolgar, *Laboratory Life. The Social Construction of Scientific Facts*. Beverly Hills/London: Sage Publications, 1979.
- Leader, Zachary, *Writer's block*. Baltimore, The John Hopkins University Press, 1991.
- Leibfried, Stephan, The social dimension of the European Union. En route to positively joint sovereignty?, *Journal of European Social Policy*, 1994 4(4), 239-262.
- Levi, Margaret, *Of Rule and Revenu*. Berkeley, University of California Press, 1988.
- Lieshout, W.C.M., Het AIO-stelsel heroverwogen, in U&H: *Tijdschrift voor wetenschappelijk onderwijs*, Jrg.39, sept./nov. 1992.
- Lijphart, Arend, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek*. Amsterdam, J.H. de Bussy, 1976.
- Lock, Grahame, The Collectivisation of the Dutch Universities, *Minerva*, 27 (2-3), 157-176, 1989.
- Mayer, Arno J., *The persistence of the old regime*. London, Croom Helm Ltd Publishers, 1981.
- Mayeur, F., *Les carrières de l'enseignement supérieur en France depuis 1968*. Paris, Université Paris-Sorbonne, 1992 (conference paper).
- Meek, Evelyn, *Van Zorg naar Worg. Over bemoeienis van de Nederlandse overheid met het universitaire onderwijs in de periode 1968 - 1987*. Sociologisch Instituut UvA, 1988.

- Mintzberg, Henry, *Mintzberg on Management. Inside our Strange World of Organizations*. New York, The Free Press, 1989.
- Moss, Michael S., *From Seed Time to cut and come Again. Scottish Universities - Staff, Students and Policy 1945 to 1992*. Glasgow, University of Glasgow, 1992 (conference paper).
- Moss Kanter, Rosabeth, *Men and Women of the Corporation*. New York, Basic Books, 1977.
- Muijzenberg, Otto van den, en Willem Wolters, *Conceptualizing Development. The Historical-Sociological Tradition in Dutch Non-Western Sociology*. Dordrecht, Foris Publications, 1988.
- Newby, Howard, Helga Nowotny, Adrian Alsop, en John Smith, *Social Sciences in the Context of the European Communities*. Strasbourg/Swindon, ESF/ESRC, 1991.
- Nowotny, Helga, *Eigenzeit. Entstehung und Strukturierung eines Zeitgefühls*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1989.
- Papadopoulos, G.S., *Higher Education in OECD Countries. Recent Developments and Current Predicaments*. Paris, OECD, 1992 (conference paper).
- Pareto, Vilfredo, *The Rise and Fall of Elites*. Totowa, New Jersey, The Bedminster Press, 1968.
- Peetsma, T.T.D., en J.K. Koppen, *Op korte of lange termijn. De voortgang en afronding van aio- en oio-onderzoeken aan de Universiteit van Amsterdam*, SCO Rapport 268. Stichting Centrum voor Onderwijsonderzoek van de Universiteit van Amsterdam, december 1991.
- Pels, Peter, Hora Est! Reflecties op het heengaan van een AIO, *Sociodrome*, 1991/5.
- Phillips, Derek L., *Knowledge from what. Theories and Methods in Social Research*. Chicago, Rand Mc.Nally & Company, 1971.
- Ploeg, Sjerp Willem van der, *The Expansion of Secondary and Tertiary Education in the Netherlands*, dissertatie. Nijmegen, Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen, 1993.
- Plutzer, Eric, The protestant ethic and the spirit of Academia. An essay on graduate education, *Teaching Sociology*, Vol. 19, 302-307, 1991.
- Port, Mattijs van de, *Het einde van de werel. Beschaving, redeloosheid en zigeunercafés in Servië*. Amsterdam, Uitgeverij Babylon-De Geus, 1994.
- Postgraduate Research Training in the Social Sciences*, International Federation of Social Science Organizations, Copenhagen, 1987.
- Postgraduate Research Training today. Emerging Structures for a Changing Europe. Report of the Temporary International Consultative Committee on new Organisational Forms of Graduate Research Training*. Netherlands Ministry of Education and Science, The Hague, 1991.

- Puymège, Alison, *Inter-University Cooperation in Europe since the War. An Overview of the Major Actors*. Gent, Rijks Universiteit Gent, 1992 (conference paper).
- Reboul, Olivier, *Qu'est-ce qu'apprendre. Pour une philosophie de l'enseignement*. Paris, Presses universitaires de France, 1983.
- Rifkin, Jeremy, *Time Wars. The primary conflict in human history*. New York, Henry Holt and Company, 1987.
- Rinnooy Kan, A.H.G., Marktmechanismen voor wetenschap, *De Gids*, 142e jaargang nr.4, 1979, Amsterdam, Meulenhoff, 1979.
- Rooijackers, G.W.J.M., *Proefschriften onderzocht. Een onderzoek naar de kosten en baten van proefschriften op sociaal-wetenschappelijk gebied in Nederland en in de Verenigde Staten en Groot-Brittannië*. COMT, Leiden 1986.
- Rooijackers, Geert, *Promoveren en evalueren*. COMT, Leiden, ongedateerd.
- Roth, Julius A., *Timetables, Structuring the Passage of Time in Hospital Treatment and Other Careers*. Indianapolis/New York, The Bobbs-Merrill Company, Inc., 1963.
- Rothblatt, Sheldon, (ed.), *The OECD, the Master Plan and the Californian Dream. A Berkeley Conversation*, Berkeley, Center for Studies in Higher Education, University of California, 1992.
- Rothblatt, Sheldon, en Björn Wittrock, *The European and American University since 1800*. Cambridge, Cambridge University Press, 1993.
- Rourke, Francis E., en Glenn E. Brooks, *The Managerial Revolution in Higher Education*. Baltimore, The John Hopkins Press, 1966.
- Royal Netherlands Academy of Arts and Sciences, *Proceedings of the International Conference on Postgraduate Research Training*. Amsterdam, 1993.
- Rutten, Mario, *Capitalist Entrepreneurs & Economic Diversification*, dissertatie. Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 1991.
- Sadlak, Jan, *Students in Poland and Romania since the End of World War II. Highly-qualified Manpower, 'New' Intelligentsia or just Students*, Gent, Rijks Universiteit Gent, 1992 (conference paper).
- Saris, Frans W., De promotiepremie, in: *De Gids*, nr. 1, januari 1994.
- Sarmir, Eduard, Stefan Zajac, *Higher Education and Research in the Slovak Republic. Major Changes since 1989*. Wien, Institute for Human Sciences, 1993.
- Schmidt, Steffen W., Laura Guasti, Carl H. Landé en James C. Scott, *Friends, Followers and Factions. A Reader in Political Clientelism*. Berkeley, University of California Press, 1977.
- Schuyt, C.J.M., *Op zoek naar het hart van de verzorgingsstaat*. Leiden/Antwerpen, Stenfert Kroese Uitgevers, 1991.
- Schuyt, C.J.M., Emancipatie en autonomie: een wijsgerig-sociologische reflectie op een oud probleem, in: *Nemesis Essays*, januari 1995.

- Schülein, Johann August, *Selbstbetroffenheit. Über Aneignung und Vermittlung sozialwissenschaftlicher Kompetenz*. Frankfurt am Main: Syndikat Autoren- und Verlagsgesellschaft, 1977.
- Scott, Barbara Ann, *Crisis Management in American Higher Education*. New York, Praeger Publishers, 1983.
- Scott, James C., *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven and London, Yale University Press, 1985.
- Scott, James C., *Domination and the Arts of Resistance. Hidden Transcripts*, New Haven and London, Yale University Press, 1990.
- Scott, James C., *State Simplifications*. Amsterdam, Centre for Asian Studies Amsterdam, 1995.
- Shore, C.N., Patronage and Bureaucracy in Complex Societies. Social Rules and Social Relations in an Italian University, *Journal of the Anthropological Society of Oxford*, Volume XX, no.1, Hilary, 1989.
- Simmel, G., *Een keuze uit het werk van Georg Simmel*. Deventer, Van Loghum Slaterus, 1976.
- Skocpol, Theda, *Protecting Soldiers and Mothers. The Political Origins of Social Policy in the United States*. Cambridge, Massachusetts, The Belknap Press of Harvard University Press, 1992.
- Social Science Postgraduate Research Training: Novel Approaches, *International Federation of Social Science Organizations, Newsletter 21*, Copenhagen, 1988.
- Sonneveld, J.F.M., Studieadviseurs en studiebegeleiders. Universitaire rustbewaarders, *Universiteit en Hogeschool*, jaargang 33, nr.2, november 1986.
- Sonneveld, Hans, *Promotoren, promovendi en de academische selectie. De collectivisering van het Nederlandse promotiestelsel, 1984 - 1995*. dissertatie, Amsterdam, Universiteit van Amsterdam, 1996.
- Spaapen, J.B., C.A.M. Suyt, A.A.M. Prins, en S.S. Blume, *De moeizame relatie tussen beleid en onderzoek*. Amsterdam, Vakgroep wetenschapsdynamica, 1988.
- Spierts, L., *Onderzoeksstrategieën op individueel niveau. Een onderzoek naar (probleem-)keuzes door assistenten in opleiding*. doctoraalscriptie Wetenschapsdynamica, Amsterdam, 1990.
- Stewart, W.A.C., *The British Universities. Patterns and Structures*. Gent, Rijks Universiteit Gent, 1992 (conference paper).
- Stinchcombe, Arthur L., *Stratification and Organization. Selected Papers*. Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- Swaan, Abram de, *De mens is de mens een zorg*. Amsterdam, Meulenhoff Nederland bv, 1982.
- Swaan, Abram de, *Zorg en de Staat. Welzijn, onderwijs en gezondheidszorg in Europa en de Verenigde Staten in de nieuwe tijd*. Amsterdam, Bert Bakker, 1989.

Opmerking [DHS11]:

- Swaan, Abram de, *Mensen in meervoud. Een elementaire inleiding tot de sociologie*, eerste versie, februari 1991, niet gepubliceerd.
- Swaan, A. de, De school in de wereld en de wereld in de school, in: *Redevoeringen gehouden tijdens de viering van het 75-jarig jubileum van het Ministerie van Onderwijs, (Kunsten) en Wetenschappen*, Ministerie van O&W, Zoetermeer, 1993.
- Swanborn, P.G., *De sociologie-opleidingen. Argumenten en feiten*. 's-Gravenhage, Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, 1991.
- Thoden van Velzen, H.U.E., Robinson Crusoe and Friday. Strength and weakness of the big man paradigm, *Man*, December 1973, Vol.8, no.4, 592-612.
- Thompson, E.P., *Customs in Common*. London, The Merlin Press, 1991.
- Trow, Martin A., Class, Race and Higher Education in the United States, in: *The OECD, the Master Plan and the Californian Dream: A Berkeley Conversation*, ed. by Sheldon Rothblatt, Center for Studies in Higher Education. University of California, Berkeley, 1992.
- Turner, V.W., *Schism and Continuity in an African Society*. Manchester, The University Press, 1957.
- Universiteit en Hogeschool, Onderzoekers opgeleid/Een opleiding onderzocht*, Themanummer, 39-1-2-(sept./nov.1992).
- Verweel, Paul, *Universiteit: verandering en planning. Een ideologisch-antropologische studie*. Utrecht, proefschrift editie, 1987.
- Vidich, Arthur J., Joseph Bensusan, en Maurice R. Stein, *Reflections on Community Studies*. New York, John Wiley & Sons, 1964.
- Vries, Geert de, *Het pedagogisch regiem. Groei en grenzen van de geschoolde samenleving*. Amsterdam, proefschrift editie, 1993.
- Vroeijenstein, A.I., redactie, *Kwaliteitsverbetering Hoger Onderwijs*. Voorburg, C.R.W.O., 1981.
- Weber, Max, *Economy and Society*. Berkeley/Los Angeles/London, University of California Press, 1978.
- Weber, Max, *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen, Verlag von J.C.B. Mohr, 1947.
- Weber, Wolfgang, *Multiplizierung, Differenzierung, Diverssifizierung. Die personelle Transformation der deutschen Universität seit 1945*. Augsburg, University of Augsburg, 1992 (conference paper)
- Weingrod, Alex, Patrons, patronage and political parties, in: Schmidt e.a. *Friends, Followers, and Factions. A Reader in Political Clientelism*. Berkeley, University of California Press, 1977.
- Wendelaar Bonga, S.E., Het aio- en oio-stelsel binnen de natuurwetenschappelijke faculteiten, *Universiteit & Hogeschool*, Jrg.39, Sept./Nov. 1992.
- Wertheim, W.F., *Elite en massa*. Amsterdam, Van Genneep, 1974.

- Wertheim, W.F., Mag wetenschap links zijn?, *Wetenschap en samenleving*, 77/9-10, november/december 1977.
- White, Harrison C., Where do markets come from, *American Journal of Sociology*, volume 87, number 3, 1981.
- Williams, Gareth, Tessa Blackstone, en David Metcalf, *The Academic Labour Market. Economic and Social Aspects of a Profession*. Amsterdam-London-New York, Elseviers Scientific Publishing Company, 1974.
- Winfield, Graham, *The Social Science PhD. The ESRC Inquiry on Submission Rates. The Report and the Backgroundpapers*. London, The Economic and Social Research Council, 1987.
- Wit, Hans de, Internationalisering van het onderwijs. Beleidskeuzes voor de jaren negentig, in: *Visum Perspectief 2*, Nuffic, Den Haag, 1991.
- Witziers, B., en N. Groenendijk, *Het aio-stelsel drie jaar na implementatie*. Een onderzoek in opdracht van het Landelijk AIO Overleg, Enschede, 1989.
- Wolf, Eric R., Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies, in: *Friends, Followers and Factions*. Schmidt, Steffen W., e.a., Berkeley, University of California Press, 1977.
- Wolf, H.C. de, *The Open University. A Modern Expression of Academic Freedom*. Heerlen, Open Universiteit, 1992 (conference paper).
- Wolff, Kurt H., *The Sociology of Georg Simmel*. New York, The Free Press, 1950.
- Wouters, Cas, *Van minnen en sterven*. Amsterdam, Uitgeverij Bert Bakker, 1990.
- Wright, Jean en Rosie Lodwick, The process of the PhD. A study of the first year of doctoral study, *Research Papers in Education*, Vol. 4 No 1, 22-57, 1989.
- Young, Ken, Michael P. Fogarty, en Susan McRae, *The Management of Doctoral Studies in the Social Sciences*. London, Policy Studies Institute, 1987.
- Young, Michael, *The Rise of the Meritocracy*. Harmondsworth, Penguin Books Ltd, 1971.
- Young, Michael, *The Metronomic Society. Natural Rhythms and Human Timetables*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1988.
- Zabusky, Stacia E., *Launching Europe. An Ethnography of European Cooperation in Space Science*. Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 1995.

Voorwoord

1. Gouldner 1970, p.489.
2. ‘..the university field is, like any other field, the locus of a struggle to determine the conditions and the criteria of legitimate membership and legitimate hierarchy, that is, to determine which properties are pertinent, effective and liable to functions as capital so as to generate the specific profits guaranteed by the field.’ Bourdieu 1988, p.11.
3. Becker in Vidich 1964, p.281.
4. Goudsblom spreekt in dit verband van de zich verplaatsende slinger. In een interview antwoordde hij op de

vraag of de universitaire veranderingen, die hij in 1974 signaleerde vanwege de democratisering, zich hadden doorgezet: 'Nee, maar ze zijn ook niet volledig teruggedraaid. Er wordt wel eens gesproken van een slingerbeweging, maar dat beeld is misleidend. De slinger gaat wel heen en weer, maar hij verplaatst zich ook. De verhoudingen aan de universiteit zijn nu wel weer wat teruggekeerd naar iets meer gezagsuitoefening van de kant van de docenten en iets minder politieke bemoeienis van de kant van de studenten. Maar je kunt het niet vergelijken met de situatie in de jaren vijftig, toen studenten zich absoluut niet bemoeiden met het bestuur van de universiteit en geacht werden met twee woorden te spreken als ze met een docent te maken hadden.' (Vrij Nederland 17 juni 1995)

I Introductie

- 5 Zie voor meer informatie Van Hout 1988, 1991 en 1992, Wendelaar Bonga 1992, Buis 1983, Benders 1993, Rooijackers 1986, *Ars Aequi* 1985, Sonneveld 1996.
- 6 Zie Wertheim 1977. 'Verontrusting over nóg een aantal uiterst zwakke proefschriften die door de promotoren waren aanvaard maar bij de openbare verdediging tot pijnlijke vertoningen leidden, mondden tenslotte uit in het besluit in een aantal faculteiten om co-referenten aan te stellen, met een soort "waakhonden" functie voor de kwaliteit van de dissertaties (en tegelijk ter eventuele ondersteuning voor de promovendus op gebieden waarop de promotor niet of minder deskundig is).'
- 7 C.f. van Hout, 1992, p.27
- 8 Vergelijk Elias 1982, p.4 e.v.
- 9 Vergelijk Mayer 1981
- 10 Zie voor een gedetailleerd overzicht van de politieke ontstaansgeschiedenis van de twee fasen structuur Sonneveld 1996, p.10 e.v.
- 11 Posthumus 1970, p.16.
- 12 Posthumus 1970, p.17.
- 13 SO/CSHOB, p.182.
- 14 Hun onderzoek is gebaseerd op een documentenanalyse en 22 interviews met ambtenaren van het ministerie van O&W, leden van Colleges van Bestuur, planningsambtenaren, beleidsadviseurs en leden van de Tweede Kamer.
- 15 Kickert 1984, p.251.
- 16 Sonneveld 1982, p.100 en Sonneveld 1996, p.19.
- 17 De onderzoekers van SCO/CSHOB berekenden dat, wanneer de doorstroming van de niet-medische tweede fase-opleidingen apart wordt bekeken, op basis van de voor 1986 tussen minister en instellingen gemaakte afspraken het percentage doorstromers nog lager wordt dan de eerder genoemde 30% en op 12% uitkomt (SCO/CSHOB, p.58). In de praktijk blijkt het doorstroompercentage in 1992 7% te bedragen. Voor de sociale wetenschappen en de letteren ligt het zelfs op een gemiddelde van 4% (Van Lieshout 1992, p.40).
- 18 SCO/CSHOB, p.324.
- 19 Spaapen 1988, p.i.
- 20 Spaapen 1988, p.vii.
- 21 In de eerste ronde van de KNAW-erkenning van de onderzoekscholen zijn het op één na alleen 'hard science' scholen die worden erkend.
- 22 Spaapen 1988, p.vi.
- 23 Spaapen 1988, p.110.
- 24 Spaapen, p.111.
- 25 McDaniël 1988, p.84.
- 26 McDaniël 1988, p.86.
- 27 Verweel 1987, p.151.
- 28 Bourdieu 1994, p.4
- 29 In dit laatste geval spelen bijvoorbeeld getalsmatige of historische overwegingen een rol in de verdeling van geld en erkenning. In de wereld van het academisch onderzoek krijgt dit vorm door de relatering van de onderzoeksformatie van de universiteiten aan de instroom van studenten.
- 30 Young 1971, p.30.
- 31 Bourdieu 1994, p.xi.
- 32 Simmel idem, p.234/235.
- 33 Jencks 1968, p.16.
- 34 Young idem, p.133.
- 35 Idem, p.31. Vergelijk ook Jencks en Riesman 1968, p.16.
- 36 Sidney Mintz in Schmidt 1977, p.1.
- 37 Young 1971, p.104.
- 38 Jencks 1968, p.12.
- 39 Jencks 1968, p.12.
- 40 Jencks 1968, p.18.

-
41. Gouldner 1970, p.39.
42. Een belangrijke recente uitzondering daarop vormt Van de Ports *Het einde van de wereld* waarin hij de redeloosheid van de huidige oorlog in voormalig Joego-Slavië onderzoekt.
43. '... they [the background assumptions-h.s.] operate much the same manner as racial stereotypes and prejudices... In short, they are often resistant to "evidence." To say, then, that sociology is shaped by the background assumptions of its practitioners is only to say that they have a human vulnerability to prejudices.' Gouldner 1971 p.33.
44. Zie bijvoorbeeld Borst (*NRC Handelsblad* 9.2.1995), Van Raan (*NRC Handelsblad* 19.1.1995).
45. De Swaan 1989, p.17.
46. Bourdieu 1988, p.40.
47. De Swaan 1989, p.19.
48. 'Er is geen wetenschappelijke "keuze" [...] die niet ook tegelijkertijd een politieke investeringsstrategie is [...] die althans in objectieve zin is gericht op de maximalisering van de specifiek wetenschappelijke winst, dat wil zeggen op potentiële erkenning door collega's die tegelijkertijd concurrenten zijn.' (Bourdieu 1989, p.184).
49. Bourdieu 1989, p.181.
50. Bourdieu 1989, p.173.
51. Elias 1982, p.22.
52. De Swaan 1989, p.20 en 231.
53. De Swaan 1989, p.19.
54. Blume 1974, p.5.
55. Blume 1974, p.25.
56. Elias 1982, p.40.
57. Boissevain 1978 en Thoden van Velzen 1973.
58. Het is preciezer om te spreken van 'quasi-markten'. Deze kenmerken zich door concurrentie tussen onderzoekscholen om (a) beperkt beschikbare financiering en erkenning door ministerie, NWO en KNAW, (b) een beperkt aantal hoog gekwalificeerde promovendi en (c) deelnemers aan de postdoctorale cursussen die door de onderzoekscholen worden verzorgd. Met het begrip 'quasi-markt' benadruk ik vooral het concurrentie-aspect. Alleen wanneer de onderzoekscholen financieel volledig zelfstandig zouden zijn en met elkaar in vrije concurrentie in de werving van cliënten (promovendi), zou men kunnen spreken van een postdoctorale markt. Vergelijk ook Glennerster 1994.
59. De Swaan 1989, p.17.
60. Men herkent hierin De Swaans 'rijken' en 'armen'. Ik ga er hier van uit dat de hoogleraren op grond van hun opleiding en het kapitaal van academische en wetenschappelijke macht en van wetenschappelijk prestige de rijken zijn ten opzichte van de promovendi.
61. Deze propositie is gebaseerd op eigen waarnemingen in de afgelopen jaren mede daartoe geïnspireerd door Bourdieus stelling in deze. 'In all the situations where power is hardly or not at all institutionalized, the establishment of durable relations of authority and dependency is based on waiting, that is, the selfish expectation of a future goal, which lastingly modifies - that is, for the whole period that the expectation lasts - the behaviour of the person who counts on the thing expected; and it is based also on the art of making someone wait, in the dual sense of stimulating, encouraging or maintaining hope, through promises or skill in not disappointing, denying or discouraging expectations, at the same time as through an ability to inhibit and restrain impatience, to get people to put up with and accept the delay, the continuing frustration of hopes, of anticipated satisfactions intrinsically suggested behind the promises or encouraging words of the guarantor, but indefinitely postponed, deferred, suspended....' (Bourdieu 1988, p.89).
62. Vergelijk Blume 1974, p.64. Hij vestigt de aandacht op het bestaan van elites binnen de wetenschappelijke gemeenschap die beschikken over een aanzienlijke sociale controle. 'The first stage lies in admission of new members to the community and control over their selection and socialization, a process which begins essentially with postgraduate study. Later, a newly inducted member, having passed through the doctoral and postdoctoral stages of his "education," needs the wherewithal to practice his trade: he needs a job; he needs research facilities.'

II. Pedagogische en politieke onvrede als basis voor het nieuwe promotiestelsel

63. Van Hout 1988, p.13.
64. Hier wordt een beleid gestart dat vanaf het begin van de jaren negentig tot volle ontwikkeling is gekomen via de vorming van onderzoekscholen, de NWO Stimulans-subsidies voor geselecteerde onderzoekscholen en de KNAW-erkenning van onderzoekscholen die aan specifieke criteria voldoen.
65. Van Hout 1988, p.15.
66. Eind 1985 dringt dit door tot de dan aangestelde stafleden van de subfaculteit Sociologie. De Commissie Wetenschapsbeoefening wijst op het volgende: 'Zij (de toekomstige aio's - h.s.) vormen eerder

een belasting voor het zittende vaste personeel (dat in de loop van de komende jaren relatief en absoluut in aantal zal verminderen) dan een verlichting via een bijdrage aan het onderwijsprogramma... Eén effect van de komst van AIO's is dus vergroting van de onderzoekscapaciteit ten koste van de onderwijs- capaciteit... Met enige klem wijst de CWB op de noodzaak de onderzoeksruiimte van zittende medewerkers in stand te houden' (brief 25.11.1985)

67. De malaise onder de sociologen werd levendig geïllustreerd tijdens een eind 1981 georganiseerde studiedag van de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging. Het onderwerp betrof de invoering van de tweefasestructuur. Zie voor een gedetailleerd verslag Sonneveld 1996.
68. Buis 1983, p.1.
69. Genoemd worden: uitstel van laatste beoordeling van de dissertatie, onduidelijke richtlijnen, ontbrekende begeleiding, overmatige voorzichtigheid van promotor, gebrek aan belangstelling, inhoudelijke incompetentie, te laat geconfronteerd worden met belangrijke aanwijzingen; moeizame, conflictueuze of schrale begeleiding, tijdgebrek bij promotor. (Genoemd door 25 van de 215 gepromoveerden die de enquête invulden)
70. Buis 1983, p.27.
71. Buis 1983, p.36 e.v.
72. Rooijackers 1986 b, p.17.
73. Idem, p.19.
74. Idem, p.18 en 19.
75. De Swaan in interview met *Folia*, 23.6.1984.
76. *Folia* 2.6.1984
77. *Folia* 2.6.1984
78. Proposal Graduate School, 29.12.1983.
79. Phillips maakte al zeven jaar eerder een zeer kritische analyse van het Nederlandse universitaire onderwijs en onderzoek. Op basis van eigen ervaringen stelde hij dat Nederlandse studenten in vergelijking met Amerikaanse studenten ongeïnteresseerder zijn, minder hard werken, meer moeite hebben om zichzelf uit te drukken en in het algemeen onderwijs van een lager niveau ontvangen. Ook in dit essay, getiteld 'Some reflections on university education in the Netherlands', wees hij op de lage promotiegraad onder het wetenschappelijk personeel. Evenals De Swaan maakte hij zich grote zorgen over de universitaire mogelijkheden voor nieuwe, talentvolle afgestudeerden: 'At the present time the universities of the Netherlands, like those in other Western societies, have stopped growing - at least so far as faculty expansion is concerned. If all of those now teaching in these universities are allowed to remain, are given tenure, and continue to draw high salaries without any need for demonstrating whether or not they have any special abilities, there will be no positions for those young people who are so necessary for a stimulating and healthy educational system.' (Phillips, 1977)
80. Phillips in *Folia* 2.6.1984.
81. *Mare* 23.5.1985
82. Daalder 1982, p.491.
83. Bourdieu ziet in zijn *Homo Academicus* hierin de voornaamste oorzaak van de Franse universitaire revolutie van 1968. Daalder illustreert deze West-Europese tendens ook via het Nederlandse voorbeeld, Daalder 1982, p.179.
84. Daalder 1982, p.181.
85. Daalder 1982, p.214.
86. De Jong 1981, p.387/388.
87. Zie *Delta* TH Delft, 4.9.1984.
88. Zie *Delta* TH Delft, 19.3.1985.
89. Zie *Delta* TH Delft, 4.2.1986.
90. Gouldner 'A last letter from Amsterdam', *Wetenschap en democratie*, 2e jrg. nr 4, 1976.
91. Uit de rede van Kossmann, p.23 in: Breman 1987.
92. Toespraak Leijnse, p.67 in: Breman 1987.
93. Schuyt, p.110 in: Breman 1987.
94. Uitnodigingsbrief de Swaan 26.10.1983
95. Van Kemenade (1982) stelt dat weinig bekend is over de informele betrekkingen die leiders van onderwijspressiegroepen onderhouden met bewindslieden en topambtenaren van Onderwijs en Wetenschappen. 'Deze betrokkenheid bij het beleid in Nederland is nauwelijks object geweest van empirisch onderzoek.' (p.435) In hoofdstuk 3 ga ik nader in op deze 'black box' van de beleidsontwikkeling.
96. Voorstel aan de minister van Onderwijs en Wetenschappen, 13.3.1984.

III. De minister, de professoren en het einde van het egalitaire interregnum

97. In de nu volgende paragrafen zijn de passages over de interne gang van zaken op het ministerie van Onderwijs en Wetenschappen voor een belangrijk deel gebaseerd op lezing van de rapporten: '*Professioneel management in de HO-beleidsvorming. De PDOA-casus en de HOAK-casus*' en '*Professioneel management in de HO-*

beleidsvorming. Bijlages'.

Deze rapporten zijn geschreven door R. Hoppe en J. Hulleman (Instituut voor Bestuurskunde, UvA 1987). Zij zijn het resultaat van een onderzoek op het Directoraat-Generaal voor Hoger Onderwijs en Wetenschappen. Het onderzoek was bestuurskundig van karakter en had tot doel aanbevelingen te formuleren voor een verbetering van de interne beleidsvorming op het ministerie (in termen van doeltreffendheid, kwaliteitsgerichtheid, doelmatigheid en flexibiliteit).

Deze bestuurskundige rapporten geven een zeer nauwkeurige beschrijving van de beleidsvorming rond de PDOA-notitie en daarmee belangrijke data voor een sociologische en politiek-antropologische analyse.

98. Ministerie, oktober 1984.

99. Van der Zwan, p.45/46. In Breman 1987.

100. Het T.M.C. Asser Instituut vormde een samenwerkingsverband tussen negen juridische faculteiten die al 25 jaar samenwerkten op het gebied van het internationaal recht. Het interuniversitaire karakter maakte het mogelijk om alle specialisten die internationaal recht doceerden aan de Nederlandse faculteiten te betrekken bij de opleiding. Docenten en aio-cursisten aan de onderzoekersopleiding waren niet alleen uit de universitaire wereld afkomstig. De opleiding bestond uit cursussen, het schrijven van een artikel en een stage in een internationaalrechtelijk milieu.

Het NICI werd in 1986 opgericht en stelde zich tot taak: de stimulering en coördinatie van fundamenteel onderzoek, de verspreiding van wetenschappelijke resultaten, o.a. via toegepast onderzoek en advisering, en de opleiding van promovendi. Het instituut presenteerde zich met een ordening van het onderzoek in vier clusters. Het NICI omvatte een jaar na de start reeds 30 stafleden, postdoc's en 30 to 40 promovendi.

Het Instituut voor Informatierecht was een instituut van de Universiteit van Amsterdam, maar werkte samen met anderen in een overkoepelende stichting voor Informatie en Communicatierecht. Het Instituut bundelde lopend onderzoek, verzorgde een tijdschrift op het terrein van Informatierecht, wilde onderzoeksopdrachten van overheid en bedrijfsleven aannemen en postacademisch onderwijs verzorgen. In 1987 startte een aio-opleiding. Deze opleiding vond plaats onder de hoede van een adviesraad waarin ook bij andere faculteiten aanwezige deskundigen op het vakgebied waren opgenomen. Gemeld werden al jaren bestaande contacten met collega's in het buitenland.

Het Netwerk voor Kwantitatieve Economie was 'een vereniging van de beste universitaire Nederlandse kwantitatieve onderzoekers welke een nationale onderzoekersopleiding verzorgt voor de AIO's van de deelnemende universiteiten.' In zijn presentatie refereerde het netwerk aan de ontwikkelingen in de V.S. en Canada. 'In de V.S. is kwaliteit veel meer geconcentreerd in een betrekkelijk gering aantal centra; de sfeer is competitiever; men is gretiger om van nieuwe ontwikkelingen kennis te nemen waardoor, althans in de economie, de wetenschapsbeoefening modieuzer en trendgevoeliger lijkt te zijn; er is een zeer actief verkeer tussen centra o.a. in de vorm van frekwente seminars; en tenslotte is er een heftige concurrentie als het gaat om het aantrekken van kwalitatief hoogwaardige onderzoekers. Als gevolg daarvan krijgt men in de V.S. meer het gevoel dat daar de belangrijke ontwikkelingen plaatsvinden. Voor studenten aan de top-universiteiten ontstaat een intellectueel uitdagende atmosfeer waarin kwaliteit goed gedijt.' Het netwerk stelde zich tot doel om de achterstand op deze buitenlandse collega's weg te gaan werken. Men ambieerde samenwerking met Europese collega's.

Het Centrum voor Hoge Energie Astrofysica was in Amsterdam gevestigd en werd gedragen door de sterrenkundigen van de UvA en de Rijksuniversiteit Utrecht. In zijn presentatie legde dit centrum de nadruk op de grote wetenschappelijke vraagstukken waarvoor dit vakgebied zich gesteld ziet. Ook deze initiatiefnemers refereerden aan vakontwikkelingen in de V.S. waarop de Nederlandse sterrenkundigen gewezen zijn door een internationale visitatiecommissie. Internationale samenwerking had ook dit interuniversitaire centrum hoog in het vaandel. Ook hier was sprake van een bundeling van onderzoek die verder ging dan het promotieonderzoek van de aio's. Nauwe verbindingen bestonden er met ZWO.

Het Tinbergen Instituut beoogde een gemeenschappelijk onderzoeksinstituut te worden voor de drie economische faculteiten in de Randstad. Men vatte de filosofie als volgt samen: 'In Amerika zijn er honderden economic departments, maar slechts een twintigtal zijn van wereldklasse. Voor de Nederlandse randstad met een bevolking van ca 6 miljoen inwoners betekent dit, getransponeerd naar Amerikaanse maatstaven, dat er niet plaats is voor drie economic departments, maar slechts voor één op het niveau van Harvard, M.I.T. of Yale. Dit erkennende, hebben de economische faculteiten van de Erasmus Universiteit Rotterdam, de Universiteit van Amsterdam en de Vrije Universiteit Amsterdam zich aaneengeschaard om "botje bij botje te leggen", met terzijde schuiven van het lang gekoesterde lokale chauvinisme.' Men wilde via een kristallisatie van onderzoek rond onderzoeksthema's en een vreedzame concurrentie tussen hoogleraren, docenten en aio's onderzoeksresultaten van hoog niveau tot stand brengen. Dat zou moeten gebeuren door het aanbieden van promotiecurricula en de uitwisselbaarheid van binnen de drie universiteiten beschikbare rekenfaciliteiten. Het onderzoek zou dienstbaar gemaakt moeten worden aan de behoeften van overheid en bedrijfsleven.

Het ICS wilde de historisch gegroeide kloof opheffen tussen theorievorming en empirisch onderzoek in de sociale wetenschappen en was primair gericht op de opleiding van onderzoekers. Men koos voor een duidelijk gestructureerd programma, waarin ook buitenlandse gastdocenten participeren. Men liet zich inspireren door Amerikaanse instituten zoals de Harvard Business School: 'geen colleges maar

individueel en klassikaal gestructureerde confrontaties met problemen en probleemoplossingen, nauwe begeleiding, en veel samenwerking in kleine groepen met andere AIO's onder hoge prestatiedruk.' Men meldde een strenge selectie van promovendi, afkomstig uit verschillende disciplines. Het instituut was gebaseerd op samenwerking van de Utrechtse en Groningse universiteiten. Problemen ervoer men toen al in de sfeer van de begeleiding (te kleine stafbezetting voor de begeleiding van de promovendi), de financiën (bekostiging van het promotieonderzoek) en de aansluiting op de eerste fase (er dreigde een gebrek aan goede kandidaten voor de promotieopleiding).

101. Bailey (1977) gebruikt in een studie naar academische politiek de begrippen 'frontstage', 'backstage' en 'under the stage'. Zie ook Verweel 1987.
102. Brief dd. 11.6.1985.
103. Bron: faculteitsarchief.
104. Wanneer in 1986 de subfaculteit sociologie met de aanstelling van eigen aio's begint, blijkt die hang naar intermediaire macht ook uit de wijze waarop men de selectie van aio's wil organiseren. 'Wat de benoemingscommissie betreft geniet het de voorkeur om althans een deel van de commissieleden voor alle commissies gelijk te doen zijn. Dat wil zeggen ten dele zorg te dragen voor een vaste subfakultaire AIO-commissie... Om de subfakultaire inbreng in de commissies te waarborgen (notitie Nieuwenhuis 15.4.1986).' Dit standpunt is onder meer een reactie op het feit dat in enkele gevallen de benoemingsprocedures binnen de vakgroepen ten zeerste op vooraf bekende kandidaten zijn gericht. Ter voorkoming daarvan suggereert men dus subfacultair toezicht. Deze aanpak werd in de jaren zeventig in deze subfaculteit al geïntroduceerd door de toenmalige studentenbeweging.
105. *Folia* 6.6.1986.
106. Bailey, 1985, p. 169: 'Perhaps the only general statement that can be made about what middlemen do is that their activities tend to confuse planned integration or planned resistance to integration and to promote the solution which is got by "muddling through": bargains and compromises, rather than outright victories for one side or the other.'
107. Wachten en vertraging brachten de sociologen ook financiële winst. In 1984 dienden zij bij hun voorstel een begroting in ter grootte van 1,1 miljoen gulden. Een hun welgezinde ambtenaar op het ministerie stelde kort daarna - tevergeefs - een ondersteuning voor van 1 à 1,5 miljoen gulden. In de zomer van 1986 resulteerde het lange wachten en vele praten uiteindelijk in een subsidie van bijna 2,9 miljoen gulden.
108. *Notitie planvorming postdoctorale opleidingsactiviteiten*, maart 1986.
109. De Swaan, *Folia* 9.1.1987.
110. *Mare* januari 1987.
111. Israëls, *Folia* 9.1.1987.
112. *Intermediair* 13 februari 1987.
113. *Folia* 9.1.1987.
114. Openingsrede De Swaan.
115. De Swaan, *Intermediair*, 13.2.1987.

IV. Erosie van de autonomie: inkapseling in nationale regelgeving, lokale financiering en geregelde concurrentie

116. Beschikking houdende instelling van een tijdelijke adviescommissie 'onderzoekschool', 1990.
117. Idem, p.1.
118. Interessant is dat minister Ritzen in 1990 nog dacht dat de toewijzing van erkenningen het best zou kunnen plaatsvinden bij 'een intermediair orgaan': 'Als ik dat zelf zou gaan doen ben ik veel te veel afhankelijk van politieke invloeden, dan moet er op elke universiteit één komen en dan wordt het een kwestie van verdelende rechtvaardigheid. Het moet echt uitsluitend zo zijn dat daar waar topkwaliteit is, een graduate school kan komen.' (Interview in *Wetenschapsbeleid*, 12e jrg., nr.2, 1990)
119. De minister verwachtte in een brief van mei 1991 nog dat er na twee jaar 15 à 20 erkende scholen zouden zijn.
120. *VSNU berichten*, juli 1991, nr.31.
121. Beschikking houdende instelling van een tijdelijke adviescommissie 'onderzoekschool', 1990.
122. Gebaseerd op 'Vorming in voren. Van student tot zelfstandig onderzoeker. Advies van de Adviescommissie Onderzoekschool', 3 oktober 1990.
123. Uit: verslag van Universitaire Onderzoekcommissie d.d. 22.1.1993 (deze vergadering werd bijgewoond door 11 hoogleraren van diverse faculteiten, drie gepromoveerde vertegenwoordigers van faculteiten en enkele universitaire ambtenaren).
124. Interview in *Quod Novum*, 16.9.1992
125. *Mare* 14.5.1992.
126. Riesman wees op een vergelijkbare relatie tussen de Amerikaanse graduate en under-graduate schools: 'Locally oriented undergraduate programs provided recruits for the graduate school, alumni to support the university, teaching jobs for graduate students, tuition to help pay a scholarly faculty, and a link with the local community that was both politically and economically useful. This kind of symbiosis arose even at the

three universities that originally hoped to resist it by operating as national graduate schools: Catholic, Clark, and Hopkins. Perhaps one could even trace the relative decline of these three institutions at the graduate level to financial problems stemming from their failure to develop strong undergraduate programs and reputations.' (Riesman 1968, p.163)

127. Bailey, 1985, p.162.
128. Bailey 1991, p.39.
129. Zie bijvoorbeeld een schrijven van de Erkenningscommissie Onderzoekscholen van de KNAW aan de Colleges van Bestuur (28.9.1992). 'Vele aanvragen [voor erkenning van onderzoekscholen door de KNAW-h.s.] blijven met name onduidelijk wat betreft de verdeling van bevoegdheden over de onderzoekschool en de daarin deelnemende faculteiten bij het bepalen van het onderzoek- en onderwijsbeleid... De overdracht van bevoegdheden [inzake personeelsbeleid-h.s.] door de faculteiten en de CvB's is in vele gevallen slechts mondjesmaat gegeven.' In 1995 stelde het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam vast dat bij geen van de op dat moment ingestelde onderzoekscholen sprake was van een delegatie van bevoegdheden. (*Tweede voortgangsrapportage onderzoekscholen*, april 1995). En ook de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten signaleert hetzelfde probleem. (*Notitie onderzoekscholen*, maart 1995)
130. 'De financiering van onderzoek en tweede-fase-opleiding zal in belangrijke mate afhankelijk worden gemaakt van het succes dat faculteiten en universiteiten boeken met de oprichting van onderzoekscholen en onderzoeksinstituten. Wie zich op dat terrein onvoldoende weert zal met een ingrijpende reductie van de totaal beschikbare gelden rekening moeten houden. Niet alleen geldt dit perspectief voor de eerste geldstroom, maar ook, en in nog sterkere mate, voor de in belang steeds meer toenemende tweede geldstroom. Binnen NWO is al enkele jaren een verschuiving aan de gang van project- naar programma- financiering. In de nabije toekomst zal een steeds groter deel van de NWO-fondsen niet meer worden verstrekt aan individuele onderzoekers, maar aan grotere projecten en programma's die in het kader van onderzoeksinstituten en onderzoekscholen plaatsvinden.' (*Nota Onderzoek en onderzoekscholen in de PSCW*, 19.2.1991)
131. 'Het vernieuwingsproces is door een aantal direct betrokkenen als te vanzelfsprekend aanvaard. Hun blik is te exclusief gericht geweest op de nieuwe mogelijkheden en op nieuwe taken die zich aandienen, waardoor te weinig aandacht is besteed aan de toename van problemen binnen het "oude" werkgebied van de vakgroepen.... Een aantal van de bergbewoners zouden zich de noden van de dalbewoners meer moeten realiseren, van de berg afkomen en actief bijdragen aan het zoeken naar oplossingen.' (*Notitie: 'De PSCW in de zeven magere jaren'*, p.3)
132. De vaagheid van het financiële beheer van de nieuwe promotie-instituten speelde op facultair, universitair en landelijk niveau. Pas in 1993 werd voor de eerste keer serieus overlegd over een begroting van het Instituut. Pas in 1993 werden de daaraan voorafgaande jaren afgeteld. Afspraken op universitair niveau met het College van Bestuur bleken in 1993 plotseling niet meer te bestaan of waren zonder overleg gewijzigd. Eenmaal zeer in het nadeel van het Instituut; een andere keer in het voordeel. Verwonderlijk is het ook dat ministerie en NWO in totaal 4 miljoen gulden in het Instituut hebben geïnvesteerd zonder ook maar één enkele keer om rapportage en verantwoording te hebben gevraagd.
133. Datzelfde verschijnsel deed zich ook voor op universitair niveau waar het College van Bestuur zich uitdrukkelijk keerde tegen bemoeienis van de Universiteitsraad met de indiening van onderzoekscholen voor erkenning door de KNAW.
134. Keesing 1956 id. p.149: 'Elite decisions tend to be verbalized in sparse or minimal statements of explicit semantic character.'
135. De nota's '*Taakverdeling en concentratie in het wetenschappelijk onderwijs*' (1982) en '*Groei en krimp universiteiten en academische ziekenhuizen 1987 - 1991*' (1986).
136. Weber 1978, p.82.
137. Zie ook Lammers 1989, (p.187) die verwijst naar coalities 'in het kader waarvan partners elkaar tegelijkertijd bestrijden en te hulp komen om gezamenlijke doelen te verwezenlijken.'
138. Weber beschreef datzelfde proces voor de relatie tussen de protestantse ethiek en de opkomst van het kapitalisme: 'Wenn indem die Askese aus den Mönchzellen heraus in das Berufsleben übertragen wurde und die innerweltliche Sittlichkeit zu beherrschen began, half sie an ihrem Teile mit daran, jenen mächtigen Kosmos der modernen, and die technischen und ökonomischen Voraussetzungen mechanisch- machinellen Produktion gebundenen, Wirtschaftsordnung erbauen, der heute den Lebensstil aller- einzelnen, die in dies Triebwerk hinein geboren werden - nicht nur der direkt ökonomisch Erwerbstätigen -, mit überwältigenden Zwange bestimmt und vielleicht bestimmen wird, bis der letzte Zentner fossilen Brennstoffs verglüht ist... Indem die Askese die Welt umzubauen und in der Welt sich auszuwirken unternahm, gewannen die äusseren Güter dieser Welt zunehmende und schliesslich unentrinnbare Macht über den Menschen, wie niemals zuvor in der Geschichte....' (Weber, 1947)
139. Collins, 1990. Als karakteristieken van markten noemt hij achtereenvolgens: 'Each form of market exchange is based upon a particular kind of property. Markets vary in their openness. Markets as social structures tend to expand over long periods of time so as to include more people or goods or relationships, and especially to become extended geographically. The structural expansion of markets mentioned above results in economic and organizational growth, by increasing the volume of goods and stimulating innovations in production.'

Markets for a particular item of exchange tend to give rise to superordinate markets trading upon the terms of trade themselves. Markets tend towards long-term crisis.'

140. Boissevain 1978, p. 171.
 141. Thoden van Velzen 1973, 221.
 142. Zo definieert een vertegenwoordiger van de Onderzoeksschool Logica de kracht van zijn school onder andere via het aantal promovendi. Zeventig aio's ziet men een minimum om niet ten onder te gaan bij, bijvoorbeeld, het Tinbergen-Instituut met zijn honderden aio's. (Bron: *Folia* 20.11.1992)
 143. Zie ook Burton Clark in Rothblatt 1992: 'The best guarantee of institutional autonomy in modern universities is to have not one major source of financing, as in the case of the national treasury in unified systems, but many sources... As funding diversifies, the power of any one patron to call the shots across the full range of institutional actions is reduced and institutional flexibility is increased.'

V. Academische coalities: erosie van de autonome zeggenschap over wetenschappelijke samenwerking en academische selectie

144. *Mare*, 15.1.1987.
 145. Zie voor een meer gedetailleerd overzicht van de ontstaansgeschiedenis van CASA Sonneveld 1996, p. 117 e.v.
 146. Kloos 1991, p.2 e.v.
 147. Zie voor het verslag van een wat dit betreffende beslissende vergadering Sonneveld 1996, p.122.
 148. White 1981, p.541.
 149. Een jaar nadat ik dit schreef is in 1995 wat betreft de eerste twee punten een belangrijke verandering waarneembaar. Anders dan het voormalige PdS kreeg het Instituut er een belangrijke taak bij. Het werd vanaf dat moment geacht niet alleen een promotieopleiding te verzorgen, maar ook de verantwoordelijkheid op zich te nemen voor de bundeling van het onderzoek van de wetenschappelijk medewerkers van de faculteit. Dit impliceerde de beoordeling en toelating van deze onderzoekers tot het Instituut. Naast de hoogleraren trad nu ook een flink aantal universitair (hoofd)docenten toe. De pleidooien voor een ruimer toelatingsbeleid konden zowel binnen het Instituut als bij de eerdergenoemde faculteit beluisterd worden. Een meer egalitaristische tendens zette zich door.
 150. Zie: Scott 1995.
 151. *Groningse Universiteitskrant* 8.10.1992. De hierna volgende gegevens over de Groningse universiteit zijn afkomstig uit de exemplaren van de *Groningse Universiteitskrant* gedateerd: 1992 - 19.11, 26.11, 3.12; 1993 - 21.1, 29.4, 10.6, 14.10, 2.12; 1994 - 10.2, 2.6.
 152. Artikelen van de hoogleraren Nooteboom en Hofstee, *Groningse Universiteitskrant* 14.1 en 21.1.1993.
 153. Zie bijvoorbeeld het conflict over het penvoerderschap van de onderzoeksschool Godsdienstwetenschappen waar tot ontzetting van de onderzoekers zelf een vete uitbrak tussen de Utrechtse en Leidse universiteit. Zie *Universiteitskrant Utrecht* 9.12.1993.
 154. 'Men hechte zo zeer aan het penvoerderschap dat het de onderzoekers werd verboden aan een niet-Groningse school deel te nemen. Er is daar nu een brede school gevormd waarin filosofen, theologen, literatuurwetenschappers en historici moeten gaan samenwerken. De Groningse literatuurwetenschappers werden gedwongen om in deze plaatselijke school te gaan zitten, omdat die anders niet groot genoeg zou zijn. Ik weet dat ze dolgraag met ons mee zouden willen doen. Maar dat mag dus niet.' Prof. Fokkema in *Utrechts Universiteitsblad* 3.3.1994.
 155. De Swaan 1989, p.226.
 156. Voortgangsrapportage onderzoeksscholen 1994, p.13.
 157. *Utrechts Universiteitsblad* 3.3.1994.
 158. Idem.
 159. Bron: *Mare* 24.6.1993
 160. Bron: *Elsevier* 16.10.1993
 161. Bron: *Mare* 4.3.1993
 162. Bron: *Mare* 18.3.1993
 163. Vergelijk Collins 1990, p.111 : 'markets as social structures tend to expand over long periods of time so as to include more people or goods or relationships, and especially to become extended geographically... The structural expansion of markets... results in economic and organizational growth, by increasing the volume of goods and stimulating innovations in production.'
 164. White 1981, p.517.
 165. De Swaan, naar Elias 1989, p.60.
 166. Zie ook Rothblatt 1992, p.19.
 167. Deacon ging in op de relatie tussen de herverdeling van voorzieningen en de aard van politieke besluitvorming in de opbouw van een mondiaal stelsel van sociale voorzieningen. '[Any] policy of global justice and any policy directed to the quicker meeting of basic human needs globally must be predicated

upon a redistribution from the west and north to the east and south and a lowering of want satisfaction in the west and north. However, the median voter of the west and north will not necessarily sanction policies against perceived self interest. Benign enlightened undemocratic government at a global level may better create the framework for meeting of global human needs [onderstreping hs]. In other words the price to be paid for global social guarantees might be less national autonomy and the best procedures to realise global guarantees at this stage of the world's development might not be democracy.' (Deacon 1992, p.8) In de metafoor van de wereld als faculteit en onderzoekschool mag van faculteitsraden, grotendeels bestaand uit studenten die in promovenden niet geïnteresseerd zijn en stafleden die (nog) niet aan onderzoekscholen deelnemen, niet verwacht worden dat zij ten nadele van de gevestigden tot een herverdeling van gelden besluiten. Dat die herverdeling toch plaatsvindt komt omdat zij uit het besluitvormingsproces van de radenstructuur is getild of doordat negatieve of remmende besluiten in de uitwerking geneutraliseerd worden.

VI. Hoe blijven de onderzoekscholen voortbestaan?

168. AIO-Evaluatie najaar 1993.
169. Het positieve oordeel van de promovendi kwam onder meer tot uitdrukking in een door de faculteit georganiseerde anonieme enquête onder alle bij de faculteit aangestelde promovendi. De volgende gegevens zijn afkomstig van een deel van de enquêteerden (22 promovendi, waarvan er 18 deelnemen aan de opleiding van het Instituut). De resultaten kan men als volgt samenvatten. Allen hebben een opleidings- en begeleidingsplan. De overgrote meerderheid (20 van de 22) acht de regelmaat van de begeleidingsgesprekken voldoende en is redelijk (9x) tot goed (13x) te spreken over de kwaliteit van de begeleiding. De deelname aan de promotieopleiding draagt redelijk (8x) tot goed (10x) bij aan een voorspoedig verloop van het promotieonderzoek. 19 promovendi werken naar hun gevoel in een stimulerend intellectueel klimaat. Over de gerichtheid van de opleiding zijn de oordelen als volgt: 1x slecht, 10x matig, 6x redelijk en 3x goed. De kwaliteit werd door 10 'redelijk' en 9 'goed' genoemd. 20 promovendi vullen de vraag naar knelpunten niet in.
170. Dit begrip is afkomstig uit De Swaan 1989.
171. Idem, p. 30.
172. Berichten uit bijvoorbeeld het Leidse Centrum voor Niet-westerse Studies en het Posthumus Instituut (Onderzoekschool voor Economische en Sociale geschiedenis) bevestigen deze indruk.
173. Tegenover deze centrifugale opbouw stelde het Instituut een middelpuntzoekende organisatie. Dat gebeurde op drie wijzen.
- a. Er vond geen geormerkte verdeling van promotieplaatsen over afdelingen of docenten plaats. Er werden collectieve besluiten genomen via de centrale selectiecommissie waarin de verschillende disciplines vertegenwoordigd waren.
- b. Binnen de beoordelingen van de promovendi was formeel gesproken geen sprake van een primaire positie voor een promotor of afdeling. De eindverantwoordelijkheden lagen bij het collectief van docenten, de docentenvergadering.
- c. Docenten van verschillende achtergronden qua discipline of regionale specialisatie gaven in teamvorm de promotiecurricula. De promovendi, die in aanvang apart de cursussen van het PdIS of CASA volgden, namen gezamenlijk deel aan de promotieopleiding van het Instituut.
174. Vergelijk Leibfried 1994, p.246.
175. Rothblatt en Wittrock 1993, p. 51.
176. De Swaan 1989, p.73.
177. Bij dit beeld van een bloemfiguratie sluit Burton Clark nauw aan in een polemische passage over recente ontwikkelingen in het Amerikaanse hoger onderwijs. '... we can say that while modern academia is a system powered by specialisation and hence by diverging interests, it may also be a system that allows for a collective comprehensiveness that is integrative. The analytical handle is the idea of integration through overlap. We no longer need to think that integration can come only from similarity of function, or common values, or united membership in a grand corps. We do not need to ask that we all become Mr Chips, nor that we pull ourselves together around four values and a core curriculum... We can understand that integration can come from the bit-by-bit overlap of narrow memberships and specific identities, with specialties and disciplines - and whole colleges and universities - serving as mediating institutions that tie individuals and small groups into the enclosure of the whole.' Vervolgens wijst Clark op 'the ongoing contest between centrifugal and centripetal academic forces. "Splinteritis" is everywhere.' (In Rothblatt en Wittrock 1993, p.277)
178. Pels in *Sociodrome* 1992/1, p.10.
179. Deze en volgende passages zijn overgenomen uit correspondentie tussen de oprichters in 1984 en 1985.
180. Zie het themanummer van *Universiteit en Hogeschool* over de opleiding van promovendi. Jrg.39, nr.1-2 sept./nov. 1992.
181. Turner 1957, p. 292.

-
182. Idem, p.302.
183. Vergelijk daarmee de Amerikaanse betiteling 'advisor', die op het eerste gezicht een beperking van de functie lijkt aan te duiden.
184. Vergelijk Simmel. 'The secret in this sense, the hiding of realities by negative or positive means, is one of man's greatest achievements... the secret produces an immense enlargement of life: numerous contents of life cannot even emerge in the presence of full publicity. The secret offers, so to speak, the possibility of a second world alongside the manifest world; and the latter is decisively influenced by the former.' (In: Wolff 1950, p. 330)
185. Keesing 1956, p. 140.
186. Canetti 1969, p. 329. En ook: 'Tot de macht behoort een ongelijke verdeling van het doorzien. De machthebber doorziet, maar hij laat zich niet doorzien. De zwijgzaamste moet hij zelf zijn.' (p.332)
187. Scott 1990, p.56.
188. Turner 1957, p.XXII.
189. Zabusky 1995, p.12.

VII. Gebonden arbeid en patronage

190. Boissevain in Weingrod.
191. Breman 1974, p.18.
192. Rooijackers 1986, p.100.
193. Idem, p.101.
194. Rooijackers 1986, p.101 e.v.
195. Idem, p. 42.
196. Idem, p. 43.
197. Illustratief voor het streven naar een beperking van de intellectuele bewegingsvrijheid is de volgende brief van de KNAW over het voorstel tot erkenning van het Instituut: 'De betrokken senior-onderzoekers huldigen sterk een individualistisch wetenschapsethos. Wat is de school meer dan een verzameling van respectabele academische "allesonderzoekers"? De onderzoekerschool huldigt het uitgangspunt van "de eenheid van de sociale wetenschap, enkelvoud. Het gaat hier om een traditie én een ambitie." Is dit niet een wat eng uitgangspunt, waardoor als het ware een excuus wordt gecreëerd voor alle deelnemers op eigen houtje eender welk probleem te bestuderen uit de antropologie, de politicologie en de sociologie over de eeuwen en de continenten heen?' (brief d.d. 3.3.1994)
198. *NRC Handelsblad* 2 januari 1995.
199. Uit een vertrouwelijke brief van O aan twee medepromovendi, maart 1995.
200. Rutten 1991, p.IX.
201. Stichting voor Wetenschappelijk Onderzoek van de Tropen.
202. Uit correspondentie met het WOTRO-bestuur.
203. Hoogst uitzonderlijk is daarom de informatie over het conflict tussen de hoogleraar Koenderink en diens promovendi en postdoc's bij de vakgroep Fysica van de Mens, Universiteit Utrecht. De promovendi en postdoc's beklagden zich jaren over de karige begeleiding van de eminente hoogleraar en publiceerden een zwartboek. De hoogleraar liet dit niet op zich zitten en waste twee promovendi de oren in zijn laudatio bij de promotieplechtigheid. In verwijzingen naar hun oppositie werd dr. Erens 'naïef' genoemd en dr. De Vries 'eigenwijs'. Interessant is dat ter voorkoming van verdere problemen een belangrijk element van collectivisering werd geïntroduceerd. De facultaire decaan en de vakgroep-voorzitter gingen toezicht uitoefenen op de aio-begeleiding door Koenderink. (bron *U-blad*, Universiteit Utrecht, 13.1.1994)
- Interessant is de vraag of de collectivisering van het promotiestelsel dergelijke escalaties ook kan voorkomen. De praktijk van het Instituut zal dat in één geval moeten kunnen bewijzen.
204. Blume 1974 p. 64.
205. Silverman in Gellner 1977, p.8.
206. C.f. Blume 1974, p.73.
207. Speciale vermelding verdient hier het feit dat in een zeer groot aantal promotie-instituten, maar niet binnen het Instituut van deze studie, de promovendus promoveert op basis van een door zijn of haar promotor bedacht onderwerp. Dan krijgt de afhankelijkheid nog een extra onderstreping. In die situaties zal het promotorenbelang in de promotieprojecten een veel zwaarder accent krijgen. Dienovereenkomstig zal toename in de projectmatige werving van promovendi tot een vergroting van de promotoren- afhankelijkheid leiden.
208. Ter toetsing legde ik aan een van de promotoren voor bij welke promovendi ik een bijzondere bescherming zijnerzijds meende waar te nemen. Mijn observaties correspondeerden voor bijna 100% met zijn eigen oordeel.
209. Schuyt 1993, in *Proceedings of the International Conference on Postgraduate Training*, p.135.
210. Bourdieu 1992, p.144.
211. Vergelijk de theoretische introductie van het begrip 'prestige goods' in Claessen en Van de Velde 1991, p.13 t/m 16.

VIII. Spanning en oppositie in de beschermingsrelaties

212. Rooijackers 1986, p.14.
213. Die ambtelijke professionals zijn zowel binnen als buiten de onderzoekscholen gevestigd. Binnen de scholen zijn zij degenen die bijhouden welke promovendi op welke momenten door welke docenten beoordeeld moeten worden. Zij worden gecontroleerd door de ambtenaren van de personeelsafdelingen die de controle op tijdigheid combineren met het in acht nemen van de in het arbeidsrecht vastgelegde termijnen voor beoordeling en beroep. Dan zijn er de onderzoekers die zich op gezette tijden zorgen maken over de opbrengst van het promotieonderzoek en de vertraging van de promovendi (c.f. Peetsma 1991). Ook de psychologen lieten zich in samenwerking met de medici niet onbetuigd. Ter afronding van een onderzoek naar de arbeids- en gezondheidsbeleving van aio's formuleerde Brinkkemper Bosman (1991) de aanbeveling tot invoering van 'time management' (het leren omgaan met de tijdsdruk en onvoorziene omstandigheden).
214. Elias 1985, p.21.
215. Vergelijk Thompson 1991 in het hoofdstuk 'Time and work-discipline' (p.388): 'The onslaught, from so many directions, upon the people's old working habits was not, of course, uncontested. In the first stage, we find simple resistance. But, in the next stage, as the new time-discipline is imposed, so the workers begin to fight, not against time, but about it.'
216. Uit brief Jos Mooij dd.11.7.1991.
217. Brief De Haan/Van 't Hof 28.1.1991.
218. Voor 15 van de 118 promovendi die van 1987 t/m 1993 aan de promotieopleiding deelnamen (=12.7%) werd een verlenging van de periode van aanstelling gerealiseerd. 5x wegens ziekte, 3x wegens zwangerschapsverlof, 1x wegens ziekte en zwangerschapsverlof, 4x wegens werktijdvermindering (2 promovendi kozen voor een aanstelling van 8/10 van de werktijd, 2 promovendi 'verdienden' een verlenging via het tegen betaling verzorgen van onderwijs). In 2 gevallen verdienden promovendi een verlenging door de succesvolle indiening van een subsidieverzoek bij NWO (zij kregen een aanstelling die wat langer duurde dan de oorspronkelijke aanstelling bij het Instituut).
219. Thompson 1991, p.390.
220. Scott 1990, p.92.
221. Hilhorst, brief aan faculteitsraad PSCW, 4.3.1994.
222. Men moet zich bedenken dat het Instituut in het merendeel van de gevallen promovendi werft op basis van hun eigen promotieplannen en niet uitgaat van tevoren vastgelegde begeleidingsarrangementen. De stelling is plausibel dat in promotie-instituten met een sterk gereguleerde academische agenda de klachten over de intellectuele ruimte onder promovendi veel vaker zullen voorkomen. Of is dit een te optimistische inschatting van de intellectuele vrijheidsdrang van promovendi?
223. Scott 1990, p. XIII.
224. Scott 1990, p.203.
225. Verbale oppositie is natuurlijk ook een daad, maar ik onderscheid haar hier van feitelijke overtredingen of ontduikingen van geldende voorschriften.
226. Scott 1990, p.93.
227. Bailey 1991, p.35.

IX. Beoordelingen

228. Vergelijk Cicourel's benadering in 'The social organisation of juvenile justice'.
229. Lang geleden zezen Kitsuse en Cicourel er in het geval van de Verenigde Staten al op dat professionalisering en bureaucratisering belangrijke elementen vormen van de beoordeling van onderwijsprestaties. Cf. Cicourel 1963, p.77 e.v.
230. Goffmann 1952, p.451-463.
231. Voorjaar 1996 is dit aantal inmiddels opgelopen tot 43.
232. Cicourel beschrijft dit dilemma via de aanduidingen 'Type 1 and Type 2 errors.' 'The Type 1 error would be the waste of talent that results from the assignment of students who in fact are college material to the non-college curriculum, and the Type 2 error would be the waste of educational resources that results from the assignment of students who are in fact non-college material to the college curriculum. There is no existing method that will eliminate these two types of errors. The best can be achieved at present is the minimisation of one type of error at the cost of maximising the other, and the decision as to which course of action should be taken is a question of the relative values given to talent and educational resources.' Het is duidelijk dat een gebrek aan talent, een gevoel voor verantwoordelijkheid t.o.v. de individuele promovendus, voorvoelde spijt over al gepleegde investeringen en de zorg over een uitdunning van het eigen 'gevolg' de promotoren van het Instituut doen besluiten tot een sterke voorkeur voor het type 2 vergissing.
233. Het materiaal voor deze categorisering bestaat uit een analyse van de ongeveer 600 beoordelingen die in de

afgelopen jaren werden uitgebracht over het werk van de promovendi. Uit de 101 promovendi en 600 beoordelingen heb ik een selectie gemaakt. De hierna volgende indelingen hebben betrekking op 28 promovendi. Het profiel van de 'de geslaagden' is gebaseerd op de beoordelingen van 7 gepromoveerden. Dan is er een groep van 9 promovendi - 'de achterblijvers' - die in de loop van de opleiding of daarna te kampen kreeg met aanzienlijke stagnaties of problemen en de dissertatie nog niet voltooiden. Tot slot zijn er 'de uitvallers' (5x) wier werk in het eerste jaar met een onvoldoende werd beoordeeld en die de opleiding dienden te verlaten. Bij deze categorie zal ik ook ingaan op promovendi wier werk niet met een onvoldoende werd beoordeeld, maar die wel te maken kregen met zware kritiek en op moeizame wijze werden toegelaten tot de volgende fase van de promotieopleiding ('de twijfel-gevallen', 7x).

234. Zie onder meer Erkenningsaanvraag voor de KNAW, Amsterdamse School voor Sociaal wetenschappelijk Onderzoek 1993. En het rapport voor de internationale adviescommissie (december 1994).
235. Zie ook Latour 1986, hoofdstuk 1.
236. Van de Port 1994, p.308.
237. Idem, p.316.
238. Een externe beoordelaar, betrokken bij de beoordeling van een Instituutspromovendus, was niet overtuigd door de wijze waarop een promovendus de theoretische implicaties van de onderzoeksvragen beheerste. Maar achtte het tevens aanmerkelijk dat dit euvel met goede begeleiding verholpen zou kunnen worden. Toen om een nadere stellingname werd gevraagd en duidelijk was dat deze een rol zou kunnen spelen in een juridische behandeling van de zaak, schreef dezelfde beoordelaar over dezelfde promovendus plotseling in heel andere termen. De beoordelaar vond 'nog steeds' [sic] dat de voortgang volstrekt onvoldoende was. Continuering van de promotieopleiding was onverantwoord.
239. Zie over 'onderhandeling' als integraal onderdeel van de beoordeling van wetenschappelijke vondsten en de kwaliteiten van wetenschappers ook Latour 1986, vooral hoofdstuk 4 'The microprocessing of facts'.
240. Bourdieu 1988, p. 19. 'Many more or less institutionalised representations and practices can indeed only be understood in terms of collective defence mechanisms through which the agents find a way to avoid the excessively harsh questioning that the rigorous application of their explicit criteria, such as those of science or erudition, would provoke. Thus it is that the multiplicity of scales of evaluation, scientific or administrative, academic or intellectual, offers a multiplicity of paths to salvation and of forms of excellence, allowing everyone, with the complicity of everyone else, to disguise truths known to all.'
241. Het is echter een niet-bewust geplande defensie. Vergelijk Bourdieu (1988, p.150): 'What may appear as a sort of collective defence organised by the professorial body is nothing more than the aggregated result of thousands of independent but orchestrated strategies of reproduction, thousands of acts which contribute effectively to the preservation of that body because they are the product of the sort of social conservation instinct that is the habitus of the members of a dominant group.'
242. Zie voor een gedetailleerd overzicht van de meningsverschillen Sonneveld 1996, p. 239.

X. Losmaking en respect: de kernopdracht van de universitaire meritocratie

243. Bourdieu 1988, p. 94.
244. Bourdieu idem, p.95.
245. Bourdieu 1989, p. 47, 64, etc.
246. Cicourel en Kitsuse wezen ook op deze vervlechting. 'There is an emphasis upon periodic examinations; formalized criteria govern the progress of students in the hierarchy of grade levels; college entrance requirements are not automatically achieved by virtue of enrolment in high school; and college admission is an outcome of a competitive process. Our research, however, supports the view that the student's progress in this sequence of transitions is contingent upon the interpretations, judgements, and action of school personnel vis-à-vis the student's biography, social and personal "adjustment", appearance and demeanour, social class, and "social type", as well as his demonstrated ability and performance.' (In: Cicourel 1963, p.136.)
247. Idem, p. 325.
248. Zie voor een uitvoerig overzicht van dergelijke passages Sonneveld 1996, Bijlage II.
249. Reboul 1983, p.186.
250. Plutzer 1991, p. 302.
251. De stelling van de voorbestemdheid is niet onbekend in debatten over de meritocratie, maar wordt daar ontdaan van de mystieke connotatie. Kans verwijst naar de stelling van de intergenerationale overdracht van 'merit'. 'Fallows isn't clear on what the mechanism of inheritance is. Is it cultural (reflecting different home environments and upper-class bias on the tests)? Or is it genetic? Either way, "merit" - originally conceived as a way to break the grip of class on college admissions - becomes the basis for a new, more durable class system, in which success is passed on from generation to generation, English style.' Kans 1992, p.41.
252. Deegan 1991, p.326.
253. Geformuleerd in 'The Sociological Imagination'.
254. 'A topic is a subject, like "the careers of corporation executives" or "the increased power of military officials"

or “the decline of society matrons”. Usually most of what you have to say about a topic can readily be put into one chapter or a section of a chapter. But the order in which all your topics are arranged often brings you into the realm of themes. A theme is an idea, usually of some signal trend, some master conception, or a key distinction, like rationality and reason, for example. In working out the construction of a book, when you come to realize the two or three, or, as the case may be, the six or seven themes, then you will know that you are on top of the job.’ (Mills 1970, p. 237)

255. Bourdieu 1992, p.66.
256. ‘Sociaal kapitaal is het geheel van bestaande of potentiële hulpbronnen dat voortvloeit uit het bezit van een meer of minder geïnstitutionaliseerd duurzaam netwerk van relaties van onderlinge bekendheid en erkentelijkheid - ofwel uit het lidmaatschap van een groep - dat elk van zijn leden de ruggesteun geeft van het collectieve kapitaalbezit, een “geloofsbrief” die hen in de ruime zin des woords kredietwaardig maakt... Het volume van het sociaal kapitaal dat een bepaalde actor bezit hangt dus af van de grootte van het netwerk van relaties dat hij effectief kan mobiliseren en van de hoeveelheid (economisch, cultureel en symbolisch) kapitaal dat ieder van zijn kennissen in particulier bezit heeft.’ (Bourdieu 1989, p.132)
257. Idem, p.133.
258. Latour 1986, p.194 en 207. Zie ook Bourdieu 1989, p. 132, 234. Latour onderscheidt in het begrip ‘kredietwaardigheid’ vier elementen: erkenning van verdienste, geloofwaardigheid, persoonlijke invloed (gebaseerd op het vertrouwen van anderen) en een reputatie van solvabiliteit (men wordt geacht verleende diensten in de toekomst te kunnen terugbetalen).
259. Latour 1986, p.207.
260. Idem, p.213.

XI. Conclusies

261. Blume 1985, p.75.
262. Idem, p.74.
263. Dit blijkt bijvoorbeeld vaak bij het getouwtrek over het ‘pervoederschap’ (het beheer van het administratief-financiële centrum van een landelijke onderzoeksschool), de beperkte financiële steun voor afdelingen die in onderzoekscholen participeren waarvan men niet het pervoederschap in handen heeft of een sterke nadruk op lokale onderzoekscholen. Van dit laatste is bijvoorbeeld de Groningse universiteit een tragisch voorbeeld. (Zie *Universiteitskrant Groningen* 24.9.1992 en 1.10.1992)
264. In 1996 wordt duidelijk dat de toekenning van Spinoza-subsidies een institutioneel vervolg kan krijgen, als het minister Ritzen lukt om uit de honderd onderzoekscholen een beperkt aantal ‘centres of excellence’ te laten aanwijzen.
265. 21% van de aio's heeft het onderwerp zelf bedacht, 30% heeft de vraagstelling geheel zelfstandig uitgewerkt. Voor de gamma wetenschappen liggen deze percentages respectievelijk op 27 en 46%. Van Hout 1991, p.216.
266. Vergelijk De Swaan 1982, p.109.
267. Ik wijs in dit verband vooral op het onderzoek dat Van Hout deed in 1991 en waarnaar ik al enkele keren verwees.
268. Het is de vraag hoeveel daarvan weer zal worden afgeschaft bij de introductie van een beurzenstelsel.
269. Van Hout 1991, p.66.
270. Van Hout 1991, p. 110.
271. Wendelaar Bonga 1992, p.48.
272. Aardig en illustratief zijn de titels die De Jong gaf aan zijn hoofdstukken in het boek over de democratisering aan de UvA: ‘Branding’, ‘Op hoge golven’, ‘De wolken pakken samen’, ‘Storm’ en ‘Wij gaan door met de strijd’, vinden hun einde in ‘De plannen geknot’ en ‘De stroom gekanaliseerd’.
273. In: Rothblat en Wittrock 1993, p.267.
274. Voor een voorbeeld uit een andere onderwijssector verwijs ik naar het stichten van nieuwe, zelfstandige gymnasia als reactie op fusies waardoor bestaande gymnasia hun onafhankelijke positie verloren. (*NRC Handelsblad*, 31.12.1992)
275. Alberto Elena and Javier Ordóñez, 1992, p.2. ‘The procedure employed was not the transformation of the old universities but the foundation of new institutions that were not contaminated by the student revolt. As in so many cases in contemporary Europe [...] a decision was made to temporarily abandon the old university institutions and to design different centres that might serve as a model for the later reform.’
276. Bourdieu 1988, p. 107. De bij de Ecole aangestelde hoogleraren konden zich bijna geheel onttrekken aan ‘the constraints which hamper the dominant disciplines of the faculties, and first and foremost those imposed by a syllabus and a large audience, with all the responsibilities and also the prestige and the powers that follow. Free to choose their own lecture topics, they can explore new areas, for the benefit of a small number of future specialists, instead of propounding to a large number of pupils, who are mostly destined to teach, the state of research already accomplished (often by others) on topics imposed every year by the syllabuses of entrance and other examinations, and in a spirit which inevitably owes much to the logic of school tests.’
277. Bourdieu 1988, p. 112.

-
278. Voorbeelden zijn te vinden bij de nieuwe universiteiten die in Tsjechië (cf. Koucky 1993), Hongarije (cf. Fabri 1993) en Rusland worden opgericht. Ook de oprichting van drie privé-universiteiten in Vietnam toont het zelfde stramen van veranderingen die buiten de gevestigde instellingen starten. En ook in Indonesië en Nederland is deze afhankelijkheid van autonomen t.o.v. gevestigden te vinden. Zo verwierf bijvoorbeeld het Institute for Social Studies (Den Haag) zich een aanzienlijke mate van onafhankelijkheid maar moest het voor de formele en maatschappelijke acceptatie van zijn wetenschappelijke status een bondgenootschap sluiten met de gevestigde universiteiten. Het ISS stelde een 'raad van toezicht' in waarin professoren zitting hebben die bij gevestigde universiteiten zijn aangesteld. Dat moet een officiële erkenning van de door het ISS toegekende graden garanderen. Deze vorm van afhankelijkheid troffen we ook aan in de relatie van de universiteit in Salatiga ten opzichte van die in Bogor (Indonesië), of in de relatie tussen het prestigieuze Juan March Instituut in Madrid en de Spaanse universiteiten.
279. Bourdieu 1988, p.126.
280. Rothblatt en Wittrock 1993.
281. Idem, p.13.
282. Margaret Levi beschrijft transactiekosten als volgt: 'These are the costs of implementing and enforcing policies. More specifically, they are the costs of measuring, monitoring, creating, and enforcing compliance. Transaction costs include the costs of bargaining - that is, the costs of locating appropriate bargaining partners and the costs of reaching a contract.' 'Transaction costs are the positive costs of bargaining a policy and of implementing a policy once it has been bargained. The most important transaction costs are those of negotiating agreements, measuring revenue sources, monitoring compliance, using agents and other middlemen, punishing the noncompliant, and creating quasi-voluntary compliance.' (1988, p. 12 en 23)
283. Margaret Levi 1988, p.10 en 11.
284. Het volgende citaat geeft echter te denken. Het is afkomstig uit een interview met de oud-historicus hoogleraar Pleket waarin hij de redenen voor zijn vervroegde uittreding toelicht. 'Het laatste jaar voelde ik gewoon een opkomende ergernis over de verdwijning van de open competitie bij het verwerven van aio- en aio-plaatsen. Het grootste gedeelte komt terecht bij geormerkte groepen, zwaartepunten, zonder dat duidelijk is of ze die aio's verdienen... Ik hoorde vorige week van een collega dat in bepaalde geormerkte groepen studenten met betrekkelijk lage studieresultaten een aio-plaats krijgen, omdat ze die nu eenmaal hebben. Dan neem je dus de zessen en de zevens.' (Mare 13.1.1994)
285. Lock 1989, p.174.
286. Lock wijst in dit verband op de neutralisering van de kwaliteitsbeoordelingen in het kader van de Voorwaardelijke Financiering van het universitaire onderzoek. 'Some persons think that the evaluation of collective research plans offers a chance to get rid of incompetent research workers. Locally and in the short term this may sometimes be the effect, and it might be a good thing. But it is my impression that this will not be the result.' (Lock 1989, p.174)
287. Trow 1992, p.101.
288. Idem, p.107.
289. Halsey 1992, p.118. Vergelijk Skocpol in haar studie naar Amerikaanse sociale voorzieningen. 'Europe's early social insurance and pension programs reached out symbolically and materially to do modest amounts for whole categories of workers and the less economically privileged. State help was being more or less uniformly offered to those who economically needed it, if not the most, then certainly a lot. In the United States, however, the nation's help was lavished on a selected subset of the working- and middle- class people, citizens of both races, who by their own choices and efforts as young men had earned aid - for themselves and their dependants, and even for their communities.' (1992, p.151)
290. Schuyt 1991, p.330. Zie voor een illustratie van deze constatering een nota van de Academische Raad, het toenmalige overkoepelende orgaan van de Nederlandse universiteiten: 'Uitgangspunt is dat de instellingen als gelijkwaardig te beschouwen zijn. Dat wil zeggen dat men in principe ervan uitgaat dat een bepaalde discipline, bijvoorbeeld Biologie, in alle instellingen ten naaste bij op een gelijk kwalitatief niveau beoefend wordt.' (Interimrapport 'Assistenten in opleiding' Academische Raad, juni 1984)
291. Weber 1978, p.272.
292. Weber 1978, p.277.
293. De Swaan 1989, p.155.
294. Brugmans 1972, p.223.
295. Idem, p.224.
296. Idem, p.224.
297. Idem, p.225.
298. Idem, p.228.
299. Gouldner 1977, p.36.
300. Wolf 1977, p.168.
301. In de studie over de grote onderwijshervormingen in California stelt Clark Kerr dat het in de debatten over de hoger-onderwijspolitiek gaat om het volgende. 'Five central issues confront higher education of how to satisfy both (1) the egalitarian and (2) the meritocratic imperatives and to decide (3) by which institutions; and (4) on

whether to rely on a plan, or on "guidance" or on atomistic competition; and (5) how much should be controlled by higher education itself and how much by the state.' (In: Rothblatt 1992).

302. Vergelijk Bottomores uitspraak: 'One of the objects of political studies is to discover, so far as possible, the conditions and causes of these different types of circulation of social groups', voordat hij Brinton citeert in diens analyse getiteld '*The anatomy of revolution*'. (Bottomore 1976, p.65)
303. Ik herinner hier aan het proefschrift van Van der Ploeg (1993). Hij betoogde dat het maatschappelijk effect van een diploma het grootst is wanneer ongeveer 60% van een populatie erover gaat beschikken. Bij een lager percentage dreigt de maatschappelijke erkenning onder een vereist minimum te dalen (het wordt dan te uitzonderlijk, men heeft het voor veel soorten arbeid niet nodig). Bij een hoger percentage discrimineert het bezit van het diploma niet meer. Vrij associërend zou men deze gedachtegang kunnen doortrekken naar de erkenning van onderzoekscholen. Wanneer de slaagkans te klein is (minder dan 60%), of wanneer minder dan 60% van de potentiële universitaire medewerkers kan meedoen, verliezen deelname aan de erkennings-procedures of lokaal-facultaire steun voor onderzoekscholen hun politieke zinvolheid. Bij meer dan 60% erkenningen of deelname van universitaire medewerkers verliest het onderzoekscholen-stelsel zijn kwalitatief-selectieve waarde.
304. Weber 1978, p.45.